

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН  
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ  
АБУАБДУЛЛОҲИ РҶДАКӢ**

*Ба ҳуқуқи дастнавис*

**ТДУ: 891.550+891.55+891**

**ТКБ: 83.3 (2 тоҷик)**

**СИРОҶЗОДА ҶАМОЛИДДИН ҚИЁМ**

**ТАШАККУЛ ВА ТАҲАВВУЛИ АЙНИШИНОСӢ ДАР  
ТОҶИКИСТОН**

**ДИССЕРТАТСИЯ**

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология

аз рӯйи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик

**Роҳбари илмӣ:**  
номзади илмҳои филология,  
**Мухаммадиев Ш.**

**Душанбе – 2024**

# МУНДАРИЧА

## Муқаддима

### **Боби I. Марҳалаҳои пайдоиш ва тамоюлҳои инкишофи айнишиносӣ дар Тоҷикистон**

I.1. Чустучӯҳо дар шиноخت ва арзёбии зиндагинома ва осори Айнӣ (аз солҳои бист то шастуми садаи гузашта)

I. 2. Марҳалаи дуҷуми равиши инкишофи айнишиносӣ (аз солҳои ҳафтодум то навадум)

I. 3. Айнишиносӣ дар давраи Истиқлол

### **Боби II. Шиноخت ва баррасии пажӯҳишҳо дар заминаи омӯзиши сохтори мундариҷавию ғоявӣ ва бадеии осори Айнӣ**

II. 1. Таҳқиқи хусусиятҳои мундариҷавӣ ва ғоявии осори нависанда

II. 2. Баррасии чустучӯҳои бадеии Айнӣ дар айнишиносӣ

### **Боби III. Омӯзиши фаъолияти илмии Айнӣ**

III. 1. Арзёбии фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ

III. 2. Нақд ва арзёбии чустучӯҳои Айнӣ дар илми забоншиносӣ

III. 3. Пажӯҳишҳо дар боби осори таърихии нависанда

Хулоса

Китобнома

## МУҚАДДИМА

**Мубрамияти мавзуи таҳқиқот.** Садриддин Саидмуродзода Айнӣ дар таърихи халқи тоҷик дар шумори бузургтарин суҳанвароне шинохта шудааст, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва адабию фарҳангии халқи худ табаддулоте ба амал овардааст. Зухури ӯро донишмандон на фақат барои тоҷикон, балки барои адабиёти ҷаҳонӣ “падидаи ҷомеаи ҷамъиятию таърихӣ ва фарҳангӣ” [127, 284] ба шумор овардаанд.

Айнӣ аз зумраи шахсиятҳои буд, ки ҳамчун фарзанди бузурги замони худ эҳтиёҷоти маънавии ҷомеа ро амиқ дарк карда, бо фаъолияти адабиву ҷамъиятӣ ва навоариҳои худ саҳифаи тозаеро дар таърихи адабу фарҳанги тоҷик вазъ намуд. Ба қавли М. Шакурӣ (М. Шукуров) Айнӣ “ба адабиёти халқи худ дигаргунии куллӣ дохил намуд, чунин тағйироте даровард, ки ба беҳу бунёди адабиёт дахл дошт, принципҳои асосии тасвири инсон ва зиндагиро дигар кард. Вай асосгузори адабиёти” [191, 5] навини тоҷикӣ эътироф гардид.

Устод Айнӣ ба василаи хунари хос ва беназири нависандагӣ, шеваи тозаи нигориш, равиши бесобиқаи мазмунбандиву маънисозӣ ва тасвирпардозии вуқӯғароёна соҳиби чунин ҷойгоҳи баланд гардида, мақоми хунариаш ба ҷое расид, ки дар адабиёт тарзи хоси суҳангустарии айниёна ё ба қавли дигар “мактаби Айнӣ” ба вучуд омад ва ҷеҳраи соҳибашро ҷовидона кард.

Ҳамин ҳодисаи муҳимми адабӣ боис гардид, ки дар таърихи адабиёти тоҷик соҳаи мустақили айнишиносӣ ба вучуд ояд ва мустақиман ба таҳқиқ ва арзёбии замон, рӯзгор ва хусусиятҳои мундариҷавию сохтори осори нависанда пардозад. Айнишиносӣ, ба қавли И. С. Брагинский “истилоҳи хосест, ки вазъи воқеии омӯзиши ҳама тарафаи ҳаёт ва осори Садриддин Айниро тақрибан аз соли 1935 ба ин тараф дақиқ ифода мекунад” [127, 284]. Ҷуғрофияи ин соҳаи адабиётшиносӣ васеъ буда, шӯравии собиқ ва

кишварҳои Аврупову Осиёро низ дар бар мегирад, ки дар тӯли солҳо натиҷаҳои муҳимме ба бор овардааст.

Агар мақолаи Абулқосим Лоҳутӣ “Садриддин Айни” ва нахустин таълифотҳои баҳсбарангез, аз ҷумла мақолаҳои Нарзуллоҳи Бектош, Баҳриддин Азизӣ ва Ҷалол Икромиро доир ба фаъолияти эҷодии Айни ба эътибор гирем, айнишиносӣ дар Тоҷикистон аз солҳои бистуми садаи гузашта шуруъ шуда, то ба имрӯз идома дорад. Аз солҳои сиюми садаи бист, баҳусус ҳангоми таҷлили 30-солагии фаъолияти эҷодии Айни марҳалаи нав ва босамари шинохт ва арзёбии ҳаёт ва осори ӯ шуруъ мегардад, ки моҳиятан зинаи нави тақомули айнишиносӣ мебошад.

Яке аз омилҳои асосии ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ дар Тоҷикистон, пеш аз ҳама, тавачҷуҳи зеҳнии мардум ва аҳли илм ба мавқеи иҷтимоиву ҳунарии Айни дар ҷомеа ва консепсияи ҳоси иҷтимоиву адабии нависанда дар фарогирии воқеиятҳои иҷтимоии замон дар осори бадеӣ мебошад. Дар ин равиш дастовардҳои донишмандони тоҷик айнишиносии тоҷикро ғанӣ сохта, ба сатҳи баландтаре бардошт. Ҳамчунин дар роҳи таъбу нашр ва арзёбии паҳлуҳои гуногуни рӯзгор ва осори Айни қорҳои қобили мулоҳизае анҷом гирифт, ки аз бисёр ҷиҳат арзишманд буда, мутаассифона, то ба имрӯз дар алоқамандӣ бо марҳалаҳои инкишофи ин соҳа омӯхта ва баррасӣ нашудааст.

Солҳои ҳафтодуму ҳаштодум, навадуми садаи бист ва замони истиқлолро метавон марҳалаи нав ва пурмаҳсули айнишиносӣ унвон кард. Дар ин давраи инкишофи айнишиносӣ, баҳусус ҷустуҷӯҳои илмии М. Шакурӣ, И. Брагинский, А. Сайфуллоев, Ю. Бобоев, А. Маниёзов, Х. Мирзозода, Х. Шарифов, С. Амиркулов, А. Кӯчаров, Х. Асозода, А. Набавӣ, А. Маҳмадаминов ва дигарон қобили мулоҳиза буда, вежагиҳо ва афзалиятҳои зинаҳои инкишофи айнишиносии тоҷикро мушаххас месозанд. Тамоюлҳои навназарӣ дар шинохти рӯзгор ва сарнавишти ҳунарии Айни ва кашфи дақиқи ҳеҷраи инсонӣ ва ҳунарии ӯ аз дастовардҳои тозаи минбаъдаи муҳаққиқони рӯзгор ва осори нависанда

мебошад. Ба ин далел, айнишиносӣ дар Тоҷикистон марҳилаҳо, равишҳо ва хусусиятҳои хос дошта, таърихи он ханӯз ба таври марҳалавӣ омӯхта нашудааст. Беш аз ин, айнишиносии тоҷик дар тӯли замон хусусияти хоси ташаккул ва таҳаввулро тай карда, маводи дар ин замина мавҷудбуда ба омӯзиш ва арзёбии чомеъа ниёз дорад, ки далели мубрамии мавзуи таҳқиқи рисолавӣ мебошад.

**Дарачаи таҳқиқи мавзӯ.** Мавзуи мазкур ханӯз ба таври алоҳида таҳқиқ ва арзёбӣ нашуда бошад ҳам, дар баъзе таҳқиқотҳои, ки доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Айнӣ анҷом гирифтаанд, доир ба ҳадаф ва равишҳои ҷустуҷӯҳои муҳаққиқон ва саҳми ин ё он донишманд дар шиноخت ва баррасии баъзе масоили рӯзгор ва осори нависанда иҷмолан ишора шудааст. Дар ин гуна таҳқиқотҳо вобаста ба мавзуи пажӯҳиш донишмандони соҳа дар бораи баъзе мақолаҳо ё гузоришҳои, ки дар бораи Айнӣ ва осори ӯ навишта шудаанд, изҳори назар карда, паҳлуҳои мусбат ва манфии онро ба муҳокима кашидаанд, ки ҳамчун таҷрибаи омӯзиши ҳаёт ва осори нависанда аз аҳаммият холӣ нест.

Ин таърих бо мақолаҳои Абулқосим Лоҳутӣ “Садриддин Айнӣ” (1926), Қорӣ Очилӣ “Муваффақияти бузурге дар майдони адабиёт” (1927) ва Саид Нафисӣ “Намунаи адабиёти тоҷик” (1927) доир ба “Намунаи адабиёти тоҷик” шуруъ шуда, бо баҳсу мунозираҳои тезу тунд ва гоҳе ғайривоқеии Б. Азизӣ, Ҷ. Икромӣ, Н. Бектош, Ғ. Ализода ва баъзе муаллифони дигар дар солҳои бистуми садаи гузашта идома ёфтааст, ки дар мавридаш ба нақди онҳо хоҳем пардохт.

Аз солҳои сивум ба баъд доир ба ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Айнӣ баъзе таҳқиқотҳои ба майдон омаданд, ки дар шиноخت ва арзёбии рӯзгор ва осори Айнӣ ҳарфи бодалел ва ҳақшиносона буда, марҳалаи нави айнишиносиро оғоз ниҳоданд. Дар ин замина метавон аз мақолаҳои К. Д. Обдинуф “Садриддин Айнӣ” (1936), Р. Ҳошим “Пире, ки ҷавон шудааст” (1937), И. Брагинский “Садриддин Айнӣ “Материалы к биографии и творческой

характеристике” (1948), Ю. Бобоев “Жанри таърихӣ ва романи “Ғуломон” (1948), Р. Ҳодизода “Тадқиқоти илмии Садриддин Айни оид ба таърихи адабиёти тоҷик” (1950), З. Ш. Раджабов “Садриддин Айни-историк таджикского народа” (1951), С. Табаров “Нависанда ва олим” (1951), М. Турсунзода “Садриддин Айни” (1953), А. Маниёзов “Публицистика ва назми устод С. Айни” (1918-1941)-(1058), А. Сайфуллоев “Образи қахрамони мусбати мубориз дар романҳои устод Садриддин Айни” (1960), “Мактаби Айни”(1978), М. Шукуров “Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Ёддоштҳо”-и устод С. Айни” (1966), “Садриддин Айни” (1978), Ҷ. Бақозода “Устод Айни ва ташаккули афкори адабию эстетикӣ тоҷик дар солҳои бистум” (1978), Х. Асозода “Садриддин Айни дар миён ҳафт ва ҳоҳад буд” (2013), А. Набавӣ “Мушкилаҳои навназарӣ ба эҷодиёти устод Айни” (2008), А. Маҳмадаминов “Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ” (1998), “Айнишиносӣ ва замони ҳозира” (2005), А. Кӯчаров “Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик” (1994) ва таълифоти зиёди дигар ёд кард, ки дар онҳо арзёбиҳои мухтасар ё ишораҳои оид ба андешаи ин ё он муҳаққиқ оид ба рӯзгор ва осори устод Айни дида мешавад.

Мурур ба таърихи омӯзиши мавзӯ нишон медиҳад, ки фаъолияти айнишиносон ва осори илмӣ дар ин замина таълифшуда ҳанӯз ба қадри кофӣ таҳқиқ ва арзёбӣ нашудааст. Он чи ки то имрӯз анҷом гирифта маҳдуд буда, баъзеи он фақат ҳамчун таҷрибаи таҳқиқ метавонад мавриди назар бошад. Бинобар ин, муқоиса нишон дод, ки таълифоти то ин замон дар ин боб анҷомгирифта тарзу тарик ва равишҳои усулии айнишиносии тоҷикро фаро намегирад. Ин ҳолат зарурати таҳқиқ ва арзёбии ҷомеъ ва ҳаматарафаи айнишиносии тоҷик ва ҷустуҷӯҳои муҳимми муҳаққиқони соҳаро аз солҳои бисти садаи гузашта то имрӯз ба миён мегузорад, ки дар шинохти моҳияти масъала муҳим ба назар мерасад.

**Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ.** Масъалаҳои таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ пайванди қавӣ дорад. Натиҷаҳои

тахқиқ ва арзёбиҳои илмӣ метавонад дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимиву омӯзишӣ ёрӣ расонад. Мавзӯи диссертатсияи мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмиву таҳқиқии лоиҳаи илмии шӯбаи адабиёти муосир анҷом ёфтааст.

### **ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ**

**Мақсади таҳқиқ.** Ҳадафи рисола таҳқиқ ва арзёбии марҳалаҳо ва равишҳои ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ дар Тоҷикистон мебошад.

**Вазифаҳои таҳқиқ.** Бо назардошти моҳият ва вусъати доираи омӯзиши мавзӯ, ки дар адабиётшиносии тоҷик бори нахуст мавриди таҳқиқ қарор мегирад, муаллиф вазифаҳои мушаххаси зайлро дар рисола ҳаллу фасл намуд:

- муайян намудани вазъи омӯзиш ва арзёбии рӯзгор ва осори Айнӣ дар Тоҷикистон;
- шинохти марҳалаҳои таҳқиқи осори Айнӣ ва хусусиятҳои он;
- раванди инкишофи айнишиносӣ дар солҳои бист ва баъди он;
- шиноخت ва баррасии пажӯҳишҳо дар заминаи омӯзиши сохтори мундариҷавӣ ва ғоявию ҳунарии осори Айнӣ;
- мушаххас намудани дидгоҳҳои муҳаққиқон оид ба фаъолияти илмии Айнӣ;
- назари донишмандон дар бораи афкори адабӣ ва танқидии нависанда;
- арзёбии дидгоҳҳои муҳаққиқон оид ба осори таърихӣ ва забоншиносии Айнӣ;
- мушаххас намудани паҳлуҳои мусбат ва манфии айнишиносӣ дар марҳалаҳои гуногун;
- муайян намудани нақши айнишиносон дар таъйиди ҷойгоҳи ҳунарии Айнӣ.

**Объекти таҳқиқ.** Объекти асосии таҳқиқи диссертатсия таҳқиқ ва арзёбии афкори муҳаққиқон доир ба рӯзгор ва осори Айнӣ мебошад.

**Предмети таҳқиқ.** Предмети таҳқиқи диссертатсия ташаккул ва таҳаввули айнаишиносӣ дар Тоҷикистон аст.

**Асосҳои назарии таҳқиқ.** Асосҳои назарии диссертатсия ба дастовардҳои илмии адабиётшиносони ватанию хориҷӣ, ба монанди М. М. Бахтин, Ю. Л. Лотман, Д. С. Лихачёв, В. Жирмунский, Н. И. Конрад, И. С. Брагинский, И. Г. Неупокоева, М. Шакурӣ, Х. Шарифов, А. Сатторзода, А. Набавӣ ва дигарон бунёд ёфтааст.

**Асосҳои методологии таҳқиқ.** Диссертатсия дар асоси методи муқоисавию таърихӣ ва таҳлили таърихӣю типологӣ таълиф шудааст.

**Сарчашмаҳои таҳқиқ.** Сарчашмаи асосии диссертатсия осори таҳқиқии адабиётшиносони тоҷик мебошад, ки дар ҷосилаҳои гуногуни замонӣ таълиф ва нашр шудаанд. Ҳамчунин осори адабию илмии Айнӣ ва муосирони ӯ, ёддоштҳо, таҳқиқотҳо оид ба таърихи адабиёти тоҷик, тазкираҳо, сарчашмаҳои таърихӣ, қомусҳои соҳавӣ ва ғайра мавриди истифода қарор гирифтанд.

**Навгони илмии таҳқиқ.** Навгониҳои илмии диссертатсия дар нуқоти зерин зоҳир шудаанд:

- дар рисола бори аввал марҳалаҳои ташаккул ва таҳаввули айнаиносииточик ба таври густурда таҳқиқ ва арзёбӣ шудааст;

- дар заминаи таҷрибаи донишмандони тоҷик моҳият ва равишҳои мусбат ва манфии айнаишиносӣ дар Тоҷикистон муайян гардидааст;

- дараҷа ва савияи имрӯзаи дарки масъалаҳои мавриди назар водор намуд, ки тарзи ҳаллу ҷасли масъалаҳои рӯзгор ва осори Айнӣро бо назардошти дастовардҳои навини афкори таърихиву адабӣ дар алоқамандӣ бо ҷараёни инқишофи адабиётшиносии навин таҳлилу арзёбӣ ва мушаххас намоем;



- дар заминаи тадқиқотҳои анҷомгирифта хусусиятҳои сохтори мундариҷавӣ ва бадеии осори нависанда ба таври густурда баррасӣ шудааст;

- дар рисола дастовардҳои адабиётшиносони тоҷик оид ба масоили баҳсноки рӯзгор ва осори Айнӣ ба таври мушаххас таҳлил ва арзёбӣ гардидааст.

### **Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда**

Нуктаҳои меҳварии зерин ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Айнишиносӣ дар Тоҷикистон ҳамчун яке аз қисматҳои муҳими адабиётшиносӣ чараён ва равишҳои усулии афкори адабӣ ва илмиро муайян карда, барои шинохти воқеии рӯзгор ва осори Айнӣ заминаи устувори илмиро ба вуҷуд овард. Дар ин замина масъалаҳо ва хусусиятҳои инкишофи афкори адабӣ дар шинохти марҳалаҳо ва тамоюлҳои равиши инкишофи айнишиносӣ арзиши бунёдӣ дорад.

2. Муҳаққиқони тоҷик дар шинохт ва арзёбии рӯзгор ва осори Айнӣ равиши таърихиву муқоисавиро асос қарор дода, саҳифаҳои муҳим ва мушаххаси рӯзгор ва арзиши бадеиву зебоишиносии осори нависандаро муайян намудаанд.

3. Ҷустуҷӯҳои бунёдии айнишиносони тоҷик ба усулҳои пешрафтаи илмиву назарӣ ва илмиву таҷрибавии таҳқиқ ва шинохти замони зиндагӣ, муҳити сиёсиву иҷтимоӣ, адабию фарҳангӣ ва тамоюлҳои хоси фикрию ақидатӣ (идеологӣ) асос ёфта, заминаи воқеиро барои дақиқ шинохтани чеҳраи инсонӣ ва ҳунарии нависанда ба вуҷуд овардааст.

4. Таърихи айнишиносии амалӣ дар Тоҷикистон аз мақолаи Абулқосим Лоҳутӣ “Садриддин Айнӣ” оғоз ёфта, чанд марҳаларо дар бар мегирад, ки ҳар кадоме хусусиятҳои хоси инкишофи худро дорад. Чараёни

тахқиқи рӯзгор ва осори Айнӣ дар ҳамаи марҳалаҳо мутаносибан бо таҳлил ва наشري осори Айнӣ идома ёфта, хусусиятҳои хоси худро дорад.

5. Марҳалаи аввали айнашиносӣ аз охири солҳои бисти садаи гузашта оғоз ёфта, то солҳои шастуми ҳамон аср идома ёфтааст. Таҳқиқоти ҷиддии дар ин марҳала анҷом ёфта, ки айнашиносиро зерин таъсири худ қарор додааст, осори илмии муҳаққиқоне мисли К. Д. Амдинуф, Р. Ҳошим, И. С. Брагинский, Ю. Бобоев, З. Ш. Раҷабов, С. Табаров, А. Маниёзов, А. Сайфуллоев, М. Шукуров ва баъзеи дигар мебошад.

6. Ташаккул ва таҳаввули марҳалаи баъдии айнашиносӣ, ки аз солҳои шастуми садаи гузашта то имрӯзро дар бар мегирад, ба номи муҳаққиқоне мисли М. Шакурӣ, А. Сайфуллоев, С. Табаров, Х. Шарифов, С. Амиркулов, Ҷ. Бақозода, А. Набавӣ, Х. Асозода, А. Маҳмадаминов, А. Кӯчаров ва дигарон рабт дошта, навназариҳои моҳиятҷӯёна хусусиятҳои хоси таҳқиқоти ин донишмандонро дар таҳқиқи рӯзгор ва осори Айнӣ муайян ва аз марҳалаи аввал фарқ мекунонад.

**Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ.** Дарки асосҳои илмӣ ва хусусиятҳои хоси ҷараёни инкишофи айнашиносӣ дар Тоҷикистон арзишҳои назарии рисолаи таҳқиқотиро муайян мекунад. Ба ин далел, осори илмӣ аз охири асри бист то рӯзҳои мо доир ба рӯзгор ва осори Айнӣ таълифшуда таҳлил ва арзёбӣ шуда, қонуниятҳои назарии масъалаи дармиёнбуда муайян ва мушаххас карда шуд. Аз ин ҷиҳат таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифта донишҳои назариро оиди масъалаи мавриди назар тақмил мебахшад.

Дар рисола маводи фаровони адабиётшиносӣ гирд омадааст, ки онро метавон барои таълифи таърихи адабиёти тоҷик истифода кард. Ҳамчунин натиҷаҳои пажӯҳишро барои таҳқиқотҳои минбаъда оид ба айнашиносӣ, таҳия ва наشري матни интиқодии осори нависанда, навиштан ва мураттаб сохтани китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ, суҳанрониҳо аз боби масъалаҳои назарӣ ва амалии таҳқиқоти типологӣ оид ба рӯзгор ва осори Айнӣ дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва донишгоҳҳои олӣ ба қарор бурд.

**Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ.** Диссертатсия дар мавзуи “Ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ дар Тоҷикистон” барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илми филология аз рӯи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик мувофиқат мекунад.

**Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ.** Саҳми фардии муҳаққиқ дар омӯзиш ва арзёбии амиқи масъалаи ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ дар Тоҷикистон ҷамъоварию маводи фаровони сарчашмаҳои адабию таърихӣ, омӯзиши назарияҳои донишмандони соҳа оид ба тадқиқоти типологӣ ва қорбасти таҷрибаҳои муфид дар ин замина, муайян кардани хусусиятҳои усулии равишҳои пажӯҳишӣ дар айнишиносии тоҷик, омода намудани мақолаву маърузаҳо ва нашри рисола доир ба мавзуи таҳқиқ зоҳир мегардад. Таҳқиқоти мазкур натиҷаи заҳмати ҷандсолаи муаллиф буда, дар шакли диссертатсияи мукамал ба анҷом расидааст.

**Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ.** Мундариҷаи асосии диссертатсия дар баромад ва маърузаҳои докталаби дараҷаи илмӣ дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ, аз ҷумла конференсияҳои ҷумҳуриявӣ аз ҷумла дар мавзуи “Нигоҳе ба таҳқиқи ғаболияти адабиётшиносии устод Айнӣ” дар конференсияи илмӣ –амалӣ бахшида ба “Ҳафтаи илм” дар Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, 02-16 апрели 2024, конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи “Мақоми Соҳиб Табаров дар нақд ва адабиётшиносии тоҷик” ба муносибати 100-солагии мунаққиду адабиётшинос Соҳиб Табаров 19.11.2024 ва маҳфили конференсияҳои илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, автореферат, рисола ва мақолаҳои ҷудогонаи муаллиф, ки дар маҷмуа ва маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба таърифи расидаанд, инъикос гардидааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи шӯъбаи адабиёти муосир аз таърихи 17.07.2024, суратмаҷлиси № 7 муҳокима ва ба ҳимоя тавсия шудааст.

**Нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия.** Хулосаҳои асосии диссертатсия дар 7 мақола, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризишавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 2 мақола дар маҷмуаҳои гуногуни илмӣ ба ҷоп расидаанд.

**Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия.** Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт фароҳам омадааст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 173 саҳифаи компютерио ташкил медиҳад.

## БОБИ I. МАРҲАЛАҲОИ ПАЙДОИШ ВА ТАМОЮЛҲОИ ИНКИШОФИ АЙНИШИНОСӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Айнишиносӣ ҳодисаи гуногунпахлу буда, омӯзиш ва таҳқиқи замони пайдоиш, марҳалаҳо, равишҳо, тамоюлҳои инкишоф, ҷанбаҳо, хусусияти мундариҷавию ҳунари, сиёсию фарҳангӣ ва замонии он дар шинохти моҳияти раванди ташаккулу таҳаввули ин соҳа муҳим ба назар мерасад. Садриддин Айни пеш аз инқилоби Октябр чун шоир мақом пайдо карда буд. Ба ин далел, аксари тазкиранигорони охири садаи нуздаҳ ва ибтидои асри бист, аз ҷумла “Тазкираи шуарои мутааххирини Бухоро”-и Абдуллоҳоча, “Афзал-ут-тазкор”-и Афзал Махдуми Пирмастӣ, “Тазкират-уш-шуаро”-и Мухтарам Қорӣ Неъматуллоҳ, “Тазкори ашъор” ва “Наводири Зиёия”-и Садри Зиё, “Тазкираи Возеҳ”, “Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб”-и Салим Мирзо Салимбек аз ӯ чун шоир ёд кардаанд. Аз ҷумла Садри Зиё ҳунари шоирии ӯро чунин ситоиш кардааст:

Ба мулки сухан Айнии хушбаён,  
Чу шамъ аст урёну равшанравон.  
Ба назму ба насри сухан довар аст,  
Зи насраш, вале назми ӯ хуштар аст.  
Ғазалҳои ширини ӯ дилнишин,  
Сазад гар ба табъаш кунӣ офарин.  
Вафокеш мардум бидидам басе,  
Чу Айниву Мунзим надидам касе.  
Тавон гуфт Айнист як чашми ман,  
Дигар чашм Мунзим дар ин анҷуман [74, 126].

Он чи дар тазкираҳои зикршуда, аз ҷумла тазкираи Садри Зиё омадааст, аввалин нақд ва арзёбӣ дар бораи аҳвол ва осори Садриддин Айни мебошад. Вале баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла И. С. Брагинский замони пайдоиши айнишиносиро “тақрибан соли 1935” дониста, рӯзҳои таҷлили

“30-солагии фаъолияти эҷодии” устод Айниро оғози ин марҳала ба шумор овардааст [127, 284], ки ба воқеият рост намеояд.

Дар асл, ба назари мо, марҳалаи аввали айнишиносӣ бо нашри мақолаҳои Абулқосим Лохутӣ “Садриддин Айни” (1926), Қорӣ Очилӣ “Муваффақияти бузурге дар майдони адабиёт” (1927), Баҳриддин Азизӣ “Намунаи адабиёти тоҷик” (1927), Ҷалол Иқромӣ “Назаре ба “Намунаи адабиёти тоҷик” (1927), Раҳим Ҳошим “Якумин қиссаи инқилобии тоҷик” (1928), “Пире, ки чавон шуд” (1928), Л. Славин “Одина” повести тоҷикӣ” (1928), Н. Бектош “Садриддин Айни ва эҷодиёти ӯ” (1933), С. Улуғзода “Аз дафтари ёддоштҳои ман” (1935) ва ғайра оғоз ёфта, минбаъд бо баҳсу мунозираҳо дар бораи “Намунаи адабиёти тоҷик” ва таълифоти дигар оид ба ҳаёт ва осори устод Айни идома пайдо кардааст, ки пеш аз ҳама равишҳо ва тамоюлҳои гуногуни шинохти ҳаёт ва осори нависандаро ифода мекунанд. Ба ин далел, бо мақсади саҳеҳ шинохтани хусусиятҳои инкишофи айнишиносӣ мо дар ин боб ин равандро ба се марҳала тақсим карда, ҳар кадомро ба алоҳидагӣ таҳлил ва баррасӣ намудем.

### **1. 1. Ҷусторҳо дар шинохт ва арзёбии зиндагинома ва осори Садриддин Айни (аз солҳои бистум то шастуми садаи гузашта)**

Марҳалаи аввали ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ дар Тоҷикистон аз нимаи дувуми солҳои бистум оғоз ёфта, то охири солҳои шастуми садаи бист идома ёфтааст. Ин марҳала бо хусусиятҳои хоси равиши инкишоф, фарозу фуруд ва гароишҳои ҳунариву ақидатӣ аз даврҳои баъдӣ тафовути ҷиддӣ дошта, зеро таъсири сиёсати ҳизбу давлати шӯравӣ дар соҳаи адабиёту фарҳанг, аз ҷумла нақди мафкуравӣ ва илмии иҷтимоӣ-ғаро шакл гирифтааст. Бо вучуди баъзе паҳлуҳои манфиаш, ин давра дар шинохт ва арзёбии ҳаёту осор ва нақши Айни дар инкишофи адабиёти навини тоҷикӣ муҳим ва таъсиргузор мебошад.

Айнишиносӣ дар Тоҷикистон бо баҳсҳо дар бораи “Намунаи адабиёти тоҷик” ва повести “Одина”-ву романи “Дохунда”-и устод Айни оғоз ёфта, аввалин иттилоъро дар бораи “Намунаи адабиёти тоҷик” ҳанӯз қабл аз нашри он таҳти унвони “Ба ошиқони адабиёти тоҷик” худи устод Айни дар рӯзномаи “Овози тоҷик” (2-уми март соли 1925) ба шакли “мақолаи хурд” нашр кардааст ва дар бораи эҷоди ин тазкираро ба зиммаи ӯ гузоштани “ҳукумати республикаи ҷавони Тоҷикистон” хабар дода будааст [171, 17]. Баъдтар ҳамин нашрия мақолаи “Ба дӯстдорони адабиёти тоҷик”-ро дарҷ карда, ба қавли А. Маҳмадаминов “падид омадани ин асарро чун руҳдоде дорои аҳаммияти бузурги фарҳангӣ” [103, 41] ба шумор меоварад. Баъди ба чоп расидани “Намунаи адабиёти тоҷик” низ ин рӯзнома хабари муфассалеро бо номи “Дер намонед, шитобед!” чоп карда, аввалин бор доир ба хусусияти тазкираи устод Айни, дар он дарҷ шудани “намунаи ҳазорсолаи адабиёти тоҷик” ва “аз адабиёти кӯҳнаву нав ва адабиёти инқилобӣ хеле порчаҳои қиматбаҳо интиҳоб” [Овози тоҷик.-1927. – жонвия, шумораи 128] шудан хонандаро огоҳ месозад.

Вале мақолаи Абулқосим Лоҳутӣ таҳти унвони “Садриддин Айни” аввалин иқдом дар таҳқиқ ва арзёбии аҳвол ва осори Айни буда, муаллифи он на фақат ба ҷустуҷӯҳои илмӣ дар ин соҳа оғоз бахшид, балки бори аввал хидмати таърихии Айни ва моҳияти илмиву адабӣ ва фарҳангии “Намунаи адабиёти тоҷик”-ро барои доираи васеи хонандагон муайян ва мушаххас намуд. Мақола ҷузъиёте аз аҳволи Айни ва робитаи шоири инқилобӣ бо ӯро низ дар бар мегирад, ки ҳарфи тоза ва аввалин дар шинохти чеҳраи инсонӣ ва ҳунарии нависандаи бузург мебошад.

Абулқосим Лоҳутӣ “Намунаи адабиёти тоҷик”-ро “беҳтарин намунаи сайри тараққи адабии тоҷикон” увон карда, меафзояд, ки “Устод Айни барои ёфтани баъзе аз нусхаҳои хатии шоирони тоҷик, басо рӯзҳо, ки дар ба дару кӯча ба кӯча рафта, то онро ёфта ва ба даст оварда ва дар натиҷа заминаи ҳозире барои танқид ва таҳлилоти адабии тоҷикон омода намуда”

[11, 2]. Ба қавли М. Маҳмадаминов мақолаи А. Лоҳутӣ “аз нигоҳи арзиши илмӣ яке аз нахустину муҳимтарин таҳқиқот дар бораи “Намунаи адабиёти тоҷик”[103, 42] буда, ба равиши минбаъдаи инкишофи айнишиносӣ бетаъсир набудааст.

Қорӣ Очилӣ баъд аз Абулқосим Лоҳутӣ нафари дигарест, ки дар бораи “Намунаи адабиёти тоҷик” сухан кардааст. Вай дар мақолаи “Муваффақияти бузурге дар майдони адабиёт”, ки аз номи Кумитаи миллии тоҷикони Донишгоҳи коммунистии Осӣи Миёна нашр шудааст, нахуст аз моҳияти таълимӣ ва омӯзишии “Намунаи адабиёти тоҷик” ёд карда, сипас арзиш ва таъсири онро ба муҳити адабию фарҳангии тоҷикон ва равнақи илму адаби тоҷикӣ бозгӯ ва муайян менамояд. Муаллифи мақола аз ҷумла менависад, ки “тоҷикон... хабари баромадани адабиёти тоҷикро шунида дар ҳол барои гирифтани он ҳаракат карданд. Хусусан онҳое, ки қудрати харидан надоштанд, ба ҳаваси он афтода, баъзе асбобҳои худро фурӯхта, ҳар кадоме аз онҳо аз ин адабиёт хариданд. Талабагони тоҷик баъд аз харидани китоб аз шоирону адабиёти худ хеле огоҳ гардида, истифодаи зиёде бурданд.

Барои ин мо тоҷикони дорулфунуни Осӣи Миёна ба эҷодкунанда, хусусан ба ҷамъкунандаи ин намунаи адабиёт рафиқ Садриддин Айнӣ салони талабагиро фиристода, хурсандии худро изҳор менамоем ва орзумандем, ки соҳибқаламони сурхи тоҷик кӯшиш намуда, адабиёти ақибмондаи миллати тоҷикро ба майдон бароваранд” [120].

Нахустин тақризи муфассал ва пурмуҳтаворо ба “Намунаи адабиёти тоҷик” донишманди эронӣ Саъид Нафисӣ навишта хонандагонро аз мазмун ва моҳияти илмию адабии ин асари устод Айнӣ хабардор менамояд. Аз ҷумла, Саъид Нафисӣ “арзиши аз ҳама баланди китоби тақризшавандаро” дар он дидааст, ки хонандаро “бо иддаи зиёди шуарои муносири туркистонӣ шинос мекунад”. Ин донишманд таъкид менамояд, ки “барои ҳар касе, ки дар адабиёти порсӣ кор мекунад, лозим аст, ки як нусха аз ин китоб бо худ дошта бошад ва ба ҳар эронӣ низ фарз аст, ки лоақал як



бор ин китоби нафисро, ки азизтарин раҳоварди” [130] устод Айнист, бихонад.

Айнишиносии тоҷик дар ибтидои пайдоиш ва ташаккул тобеи усулҳои методологӣ ва назарии адабиётшиносии шӯравӣ буд ва дар тобеият ба сиёсати идеологии ҳизби ҳоким ба ҳаёт ва эҷодиёти адибон баҳо меод. Аз солҳои бистум то солҳои шаст, ба мушоҳидаи С. Табаров айнишиносон зери таъсири “назарияи сотсиологизми вулгарӣ” [161, 74] ҳангоми омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти ин ё он адиб, пеш аз ҳама, алоқамандии ҷаҳонбинии ӯро ба муҳити иҷтимоӣ ба эътибор мегирифтанд ва ба он баҳо меоданд. Илова ба ин, “идеологияи зебоишиносии пролетариат” меъёри асосии арзёбии осори хунарӣ қарор гирифта, фақат “ду ҳақиқат-реалӣ ва идеалӣ”-ро [50, 302-303] бозътибор шинохта буд, ки аксаран айнишиносонро аз масири ҳақиқиносиву ҳақгӯӣ берун мебард. Ҳамин воқеияти ҳаёти адабӣ дар солҳои бистуми садаи гузашта омили аслии пайдоиш ва ривочи дидгоҳҳои муғризона ва гоҳе сирф ақидатии манфӣ оид ба осори Айни низ гардид, ки намунаи он арзёбиҳои мафкуравӣ ва илмии иҷтимоӣгарои “Намунаи адабиёти тоҷик”, повести “Одина”, романи “Дохунда” ва рисолаи “Мирзо Абдулқодири Бедил” аз тарафи Б. Азизӣ, Ҷ. Иқромӣ, Н. Бектош, С. Ш. Муллоҷонов ва дигарон мебошад.

Дар бораи нақди муғризонаи Б. Азизӣ оид ба “Намунаи адабиёти тоҷик” муҳаққиқоне чун Р. Ҳодизода, А. Маҳмадаминов, Ҷ. Бақозода, А. Набавӣ ва дигарон баъзе мулоҳизаҳои худро баён доштаанд, вале дар таълифоти онҳо омилҳои пайдоиш ва моҳияти усулии бархӯрди иҷтимоӣгароёна ва ақидатии Б. Азизӣ ва баъзе муаллифони дигар нисбат ба ин асари устод Айни ба таври мушаххас таҳлил ва баҳогузорӣ нашудааст.

Суоли матраҳ ин аст, ки чаро баъди аз ҷоп баромадани “Намунаи адабиёти тоҷик” маҳз бо ташаббуси бевоситаи раҳбари ҳизби коммунисти Ўзбекистон Акмал Иқромов амри сӯзондани ин китоб аз тарафи узви олирутбаи сиёсии шӯравӣ, дабири аввали рӯзномаи “Правда” Бухарин

содир шуд?! Аксари муҳаққиқоне, ки дар атрофи ин мавзуъ андешаронӣ кардаанд, омили аслии ин ҳодисаи шанъро гароиши туркпарастона ва тобеият ба идеологияи пантуркизм маънидод кардаанд, вале дастбақорони аслии онро ном набурдаанд. Мутаассифона, онҳое, ки ба сӯхтани ин асар бевосита мусоидат ва ба чопи тақрори он монетаҳо эҷод кардаанд, баъзе рӯшанфикрони тоҷик-дастёрони идеологии пантуркистҳо буданд, ки ба қавли Камол Айнӣ “ночавонмардона даст ба тавтеа ва ҳила заданд ва назари бадбинонаи худро ба Маскав эълон намуданд” [11, 23].

Тақризи Баҳриддин Азизӣ ва Чалол Иқромӣ, ки аввалӣ дар рӯзномаи “Овози тоҷик” ва дигарӣ дар маҷаллаи “Раҳбари дониш” ба чоп расида буд, ҳамин гуна хусусият доштанд. А. Маҳмадаминов “зери таъсири пантуркизм, пиндоштҳои РАППгароёну сотсиализми вулгар” [103, 44] ба вучуд омадани тақризи Б. Азизӣ ба “Намунаи адабиёти тоҷик”-ро таъкид карда, меафзояд, ки “Б. Азизӣ аз арзиши илмӣ, адабӣ, эстетикӣ ва таърихӣ “Намунаи адабиёти тоҷик” чашм пӯшида”, бо зикри “камиву хато”, “хатову нуқсонот” муаллифро “ҳадафи тири танқид қарор додааст” [103, 44]. Сипас ин адабиётшинос дар таъя ба посухи Айнӣ, ки бо номи “Ҷавоб ё ин ки мусохаба-фелетун” дар рӯзномаи “Овози очик” (20-уми март соли 1927) ба чоп расидааст, андешаҳои муғризонаи Б. Азизиро, ки аксаран ба усули таълифи “Намуна...”, мундариҷоти он, нуқсонҳои идеологӣ ва монанди инҳо марбут мешавад, баррасӣ ва баъзе камбудихои онро нишон додааст, ки муҳим ва арзишманд мебошад.

Нақди Б. Азизиро дар заминаи ин тақриз ба тариқи зер метавон дастабандӣ кард:

- а) нақди сирф ақидатӣ (идеологӣ);
- б) нақди мундариҷавӣ, ки низ дар аксар маврид тобеи сотсиологизми вулгар аст;
- в) нақди имлоӣ, ки бо айби виросторон ё сарчашмаҳо рух додааст.

Яке аз камбудихои асосие, ки Б. Азизӣ, ба фаҳмиши ҳудаш, аз китоби Айнӣ дарёфтааст, ҳамон ба масъалаи идеологӣ бармегардад, ки дар он

рӯзгор айбномаи бузург ҳисоб мешуд. Дар ин замина Б. Азизӣ кори Айниро дар “Намуна...”- “ғайриичтимоӣ ва аз усули марксистӣ дур ҳисобида” [124, 173] менависад, ки “Лиҳозо, ...рафик Айниро лозим буд, ки таксими китобро ба эътибори асри шоирон накарда, балки ба эътибори мартаба ба сухани онон мутобиқи давраи иҷтимоии мо мекард. Дар он вақт як дараҷа усули марксизмро эътиборкардагӣ мебуд. Ва ин хеле сабуку мумкин ҳам буд” [21].

Моҳияти нақди идеологии Б. Азизӣ дар пораи иқтобосшуда хулоса шудааст, ки дар он рӯзгор айбномаи хеле ҷиддӣ ба шумор мерафт. Дар асл ин андешаи Б. Азизӣ дар заминаи таҳлили моҳиятҷӯёнаи “Намунаи адабиёти тоҷик” ба вуҷуд наомадааст, зеро дар тақриз усули интиҳоб ва моҳияти намунаҳо аз ҷониби Айни баррасӣ нашудааст. Нуктаи дигар ин аст, ки арзёбии Б. Азизӣ аз ҷиҳати назарӣ маҳдуд буда, муаллифи “Намунаи адабиёти тоҷик”-ро ба роҳи маҳдуди назарию таърихӣ ҳидоят мекунад, ки ҳилофи усули таҳқиқи муқоисавию таърихии адабиёт ва осори адабӣ мебошад. Айни дидаву дониста тазкираро бо назардошти инкишофи пайдарпайи (замонии) адабиёт ва ҳам шинохти воқеии нақш ва ҷойгоҳи шахсиятҳои ҷудоғона дар ҷараёни адабӣ таълиф кардааст, ки ба талаботи илми адабиётшиносӣ ва методи муқоисавию таърихӣ ҷавобгӯ мебошад.

Б. Азизӣ зеро таъсири ҷараёни дар он замон ҳамагири сотсиологизми вулгар ин асари устод Айниро нақд карда, аввалан аз воқеияти ҳаёти адабӣ фосила гирифтааст, сониян дидаву дониста дар қатори мутаассибини дигар ба “фитна”-и [11, 25] зидди Айни шарик шудааст. Бинобар ин дар нақди идеологӣ ӯ фаротар рафта, менависад, ки “чамъкунандаи китоб рафик Айни аҳволи тазкирачиёнро ба хубӣ муҳокима нанамуда, ҳар тазкирачӣ дар ҳаққи ҳар шоир ҳар чизе, ки навишта бошад, айнан дар китоби худ дарҷ намудан гирифтааст. Ва ҳол он ки бисёр аз тазкирачиёни собиқ ба балои лаганбардорӣ ва маддохӣ мубтало буда, китобашонро ба ҳамин рӯҳ навиштаанд, ки навиштаи онҳо ба кулӣ қобили эътино нест ва ҳар каломи онҳоро ба дигар тазкирачиён мутобиқа кардан лозим буд. Азбаски рафик

Айнӣ ба навиштаи ҳамин қабил тазкирачиён фирефта шуда, суханашонро муҳокима накардааст, лиҳозо, китобаш ба хеле хатоҳо дучор шудааст”[21].

Ин мулоҳизаи Б. Азизӣ далели он аст, ки вай дар маҷмуъ ба тарзи интихоби намунаҳои осори адибон аз ҷониби Айнӣ тавачҷух накарда, бе ҳеч далели Айнӣро “фирефта”-и усули интихоби, ба қавли худаш, тазкирачиён медонад, ки низ айббандии сиёсии хости идеологияи он замон буд. Баръакси пиндори ӯ Айнӣ дар интихоби осори адабӣ, пеш аз ҳама, пойбанди меъёрҳои будааст, ки баёнгари “аҳволи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ” (С. Айнӣ) мебошанд.

Устод Айнӣ саривақт ба ин мақола ҷавоб навишта аз мавқеи идеологии худ дифоъ ва андешаи муқарризи рад карда, аз ҷумла навишта буд: “...ҳарчанд бино бар ин китоб “Намуна” аст, на таърихи адабиёт, ҷунончи, дар муқаддима ва хулоса гуфта шудааст, мундариҷоташ бо усули марксизм таҳлил ёфтааст, барои ҷавононе, ки таърихи адабиёти тоҷикро бо усули марксизм хоҳанд навишт, як қисми материал тайёр карда дода шудааст ва барои ба нависандагонӣ оянда кор осон шавад, ин материалҳо нисбат ба даврҳои тақсим карда шудааст. Зеро назар ба дастури марксизм дар адабиёт ашхос ҳеч аҳамият надоранд, балки омили ҳақиқӣ аҳволи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ” [66].

Бо гузашти солҳо вақте “Намунаи адабиёти тоҷик”-ро аз назар мегузаронем, маълум мешавад, ки Айнӣ дар таълифи он усули таърихияти амиқ, меъёрҳои илмӣ шинохт ва арзёбии ҳунари адиб, вазъи иҷтимоӣ сиёсии даврҳои моҳияти иҷтимоӣ ахлоқии осори адабиро ба қулӣ риоят кардааст. Дар тақсимбандии Айнӣ таърихи адабиёти тоҷик се даврро дар бар гирифта, ҳар давр бо хусусиятҳои хоси худ ва ҷараёни инкишофи тамоюлҳои адабӣ аз давраи дигар фарқ мекунад, ки далели концепсияи хоси илмӣ устод дар шинохти марҳалаҳои ташаккули адабиёти тоҷик мебошад. Илова ба ин, ҳамчунон ки Расул Ҳодизода низ таъкид карда буд, Айнӣ бори аввал бо усули саҳеҳи илмӣ дар таърихи

адабиётшиносии тоҷик масъалаи ба давраҳо тақсими намудани таърихи адабиёти форсу тоҷикро ба миён гузошта буд, ки моҳияти иҷтимоиву таърихӣ ва адабӣ дошт [171, 21].

Арзёбии мундариҷаи “Намунаи адабиёти тоҷик” ва тасхифоти он низ аз тарафи Б. Азизӣ холисона ва воқеъбинона набуда, ба қавли А. Маҳмадаминов “бебунёд” [103, 47] мебошад. Устод Айнӣ аз ҷониби Б. Азизӣ ба эътибор нагирифтани саҳви манбаъҳоро “сангпарронӣ” унвон карда, меафзояд, ки “касе, ки 70-80 манбаъ, аз ғайри ҳалт додан бо якдигар чизҳое нақл намудааст..., бинбар ба даст надаромадани тазкираи Фазлӣ ва монандаи инҳо ба манбаъҳои дар даст доштаи худ қаноат кардааст, бояд сазовори сангсор набошад” [66]. Айнӣ дар ҷавобаш тасхифоте аз қабилӣ “Фонӣ”-“Фаной”, “Амъақ”-“Амқ” ва монанди инҳоро зикр карда, хулоса мекунад, ки агар “танқидгари диққаткор” саҳифаи 35-и сатри 18-ро аз назар мегузаронд, “аз ин бадгумонии худ раҳой меёфт” [66].

Расул Ҳодизода дар бораи мақолаи Б. Азизӣ навиштааст, ки он “чандин факту далелҳои нодуруст дошта бошад ҳам, аммо гуфтан мумкин нест, ки бадхоҳона навишта шудааст” [171, 20]. Мурури кӯтоҳе, ки анҷом гирифт ва воқеиятҳои сиёсии солҳои бистум собит месозанд, ки Б. Азизӣ низ яке аз иҷрокунандагони дастурҳои қарори хоси “Оид ба вазифаҳои матбуот дар роҳи мубориза дар ҷабҳаи идеологӣ” буд ва тақризи ӯ низ хостаҳои нигилитстонаи ҳамин қарорро, ки ба муқобили адабиёти ҳазорсолаи тоҷикон равона шуда буд, иҷро мекард ва ба ин далел некбинона ҳам набуд.

Ҷунонки А. Маҳмадаминов низ зикр кардааст, “бо дастгириҳои ховаршиносони рус, ба вижа устувории А. А. Знаменский” “Намунаи адабиёти тоҷик” “аз изъят ҳалос шуд” [103, 56]. Вале ифвогарихо бар зидди Айнӣ ва китоби ӯ дар сатҳ ва дараҷаи нав ҳамчунон идома меёфт, ки ифодакунандаи вазъи айнишиносии тоҷик дар охири солҳои бистуми садаи гузашта мебошад. Дар ин замина мақолаи Ҷалол Иқромӣ “Назаре ба “Намунаи адабиёти тоҷик” зинаи нави мубориза ба муқобили ин асари

устод Айнӣ ва умуман мероси адабии гузашта буда, соли 1929 дар маҷаллаи “Раҳбари дониш” ба чоп расидааст.

Ин мақолаи Ҷ. Иқромӣ зери таъсири сиёсати адабии солҳои 1920-1930 ва баъди он навишта шуда, мавқеи ақидатӣ ва гароиши муаллифро ба нақди вулгарӣ собит менамояд, ки бар зарари миллат ва адабу фарҳанги ҳазорсолаи он равона гардида буд. Андешаи зерини Ҷ. Иқромӣ фақат ҳадафи тамғабандии сиёсиву идеологӣ дошта, мавқеи манфии ўро дар шинохти моҳияти “Намунаи адабиёти тоҷик” мушаххас месозад: “...рафик Садриддин Айнӣ бо ин китобаш меҳаҳад номи адибҳои қадимаро зинда кунад ва тарбияти ҷавонони имрӯзаро аз зинда кардани номи шоирони гузашта муқаддамтар мешуморад. Мо ба ин фикри муаллиф ҳамроҳ шуда наметавонем. Ба фикри мо, ҳукумати Тоҷикистон бо чамъ намудани адабиёти қадим ба ҷавонони имрӯз тарафи баду хуби онҳоро фаҳмонидан меҳоста ва мо ҳаққи таъин кардани фикри ҳукумати Тоҷикистонро надорем, чашм аз он пӯшида, муҳокимаи онро ба ҳуди ҳукумат вогузор менамоем” [80, 22].

Мақолаи Ҷ. Иқромӣ бо ҳамин пешниҳоди муғризона шуруъ шуда, сипас муаллиф, ба қавли худаш “айбҳои” “Намуна...”-ро як-як бармешуморад, ки ба тариқи зайл аст: “...1. Аз рӯи назарияи синфӣ чамъ нашудааст. 2. Барои кӣ навишта шуданаш маълум нест. 3. Ашъори шоирон аз рӯи талаби имрӯз ташреҳ карда нашудааст. 4. Ҷавоб бар суоли барои чӣ ин навъ навиштаанд, дар китоб нест. Барои кӣ муфид ва барои кӣ музир аст, маълум нест. 5. Аз рӯи назарияи ранҷбарӣ дар хусуси шоирҳо фикр ронда нашудааст. 6. Ашъори кӯҳнаро, ки навиштаанд, бо ашъорҳои имрӯза муқоиса накардаанд, тараққиро насанҷида, сабаби онро нишон намодаанд” [80, 24].

Чунон ки мебинем, натиҷагирҳои Ҷ. Иқромӣ аз ин асари пурарзиш, ба ифодаи А. Маҳмадаминов “ҳамчунон пурсадову содагароёна” [103, 59] буда, баёнгари “тазохуроти муборизаи идеологӣ” ба муқобили адабиёту фарҳанги тоҷикӣ буд, “ки он солҳо давом дошт” [171, 16]. Ҳамид Бақозода

низ яке аз ҳамин гуна дастнишондаҳое буд, ки дар пайравӣ ба Икромӣ устод Айниро тарафдори “шоири шоҳпараст”-Рӯдакӣ ва шоирони “худо гуфта доду фарёд карда” гаштагии “хавой” [68] ба шумор овард. Яъне ҳукумати вақт ба василаи дастёрони таблиғгараш тадричан заминаро барои ба “утилсирё” партофтани “Намунаи адабиёти тоҷик” муҳайё карда, ба ин васила монёи шинохт ва арзёбии табиӣ ҳаёт ва эҷодиёти Айни гардид.

Чунон ки дида шуд, айнаишиносӣ дар ибтидои пайдоиш зери таъсири сиёсати сотсиализми вулгар дар шинохти моҳияти таърихӣ ва миллии осори устод Айни, аз ҷумла “Намунаи адабиёти тоҷик” мавқеи номуносибро ишғол карда буд, ки синфийтгароии маҳз моҳияти равиши ташаккули онро муайян менамуд.

Бо вучуди гароишҳои сиёсиву идеологӣ дар охири солҳои бист ва ибтидои солҳои сиюми садаи гузашта, мақолаҳои Раҳим Ҳошим “Пире, ки ҷавон шуд” [174], ки баъдтар дар шакли такмилёфта ба сурати рисола ба ҷоп расид [174], “Якумин қиссаи инқилобии тоҷик” [175], Н. Бектош “Садриддин Айни дар адабиёти инқилобии тоҷик” (1931), рисолаи ӯ “Садриддин Айни ва эҷодиёти ӯ” (1933), мақолаи М. Солеҳов “Як мулоҳиза дар бораи румони “Дохунда” [153] ва ғайра аз таҳқиқотҳои аввалине буданд, ки ҳаёт ва эҷодиёти “устоди адабиёти пролетарӣ”- Садриддин Айниро аз мавқеи нақди адабии он рӯзгор баррасӣ кардаанд.

Мақолаи Раҳим Ҳошим “Пире, ки ҷавон шуд”, ҷунонки А. Набиев низ мушоҳида кардааст, хусусияти тақризро дошта, муаллиф бештар мутаваҷҷеҳи таъкиди аҳаммияти повести “Одина” ва арзиши сиёсии он шуда [125, 206] бошад ҳам, ҷанбаи таҳлилии он кавист ва дар он аввалин маълумот доир ба аҳвол ва осори нависанда дар заминаи воқеиятҳои сиёсии рӯзгор оварда шадааст ва таъсири онҳо ба фаъолияти эҷодии Айни ва гароишҳои иҷтимоиву сиёсии ӯ дар эҷоди осори бадеӣ нишон дода шудааст.

Дар мақолаи “Якумин қиссаи инқилобии тоҷик “Одина” Раҳим Ҳошим фаротар рафта, повести “Одина”-ро ҳамчун нахустин асари инқилобӣ тавсиф ва моҳияти иҷтимоиву сиёсии онро ба таври мушаххас муайян менамояд, ки дар айнишини охири солҳои бистуми садаи гузашта шинохти воқеӣ ва касбӣ аз ин повести устод Айнӣ мебошад. Муҳаққиқ нахуст заминаҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва ахлоқии эҷоди ин асарро аз тарафи Айнӣ зикр карда, бавучудоии “Одина”-и Айнӣро “инқилоби адабӣ” ва эҳёи “адабиёти инқилобии тоҷик” [175, 30] унвон карда, сипас меафзояд, ки “Адабиёт-шеър ва ғазали тоҷикӣ “ба гардан таноби сурх” бастанд ва ҳама нависандагони инқилобии тоҷик ба овози баланд гуфтанд, ки:

“Бояд ба инқилоб навиштан китоби сурх” [175, 31].

Бо ҳамин далел Раҳим Ҳошим “Одина”-ро “меваи инқилоби Октябр” унвон карда, онро “саргузашти як тоҷики камбағал” [175, 31] меҳисобад ва мундариҷаи повестро мафассал таҳлил, арзиши иҷтимоиву ахлоқӣ ва бадеии онро муайян менамояд, ки дар он рӯзгор дар айнишини ҳарфи тоза ва бодалел буд. Мо ҳоло арзёбии усули таҳқиқи Раҳим Ҳошимро доир ба мундариҷа ва ҳунари тасвиргарии Айнӣ дар мисоли повести “Одина” ба боби дувум мавқуф гузошта, таъкид карданием, ки ин мақола чанбаи амиқи ақидативу иҷтимоӣ дошта бошад ҳам, дар шинохти маҳорати насрнависии Айнӣ, баҳусус дар солҳои сиёму муҳим ва таъсиргузор буд. Аз тариқи ҳамин мақола доираи васеи хонандагон, ҳатто Шукӯҳи Ховариёни эронӣ аз моҳияти инқилобии асари Айнӣ огоҳ гардида, пайдоиши чунин асарро “як муждаи рӯҳбахш ва як навиди рӯзи беҳтаре барои...занони Шарқ” [175, 37]. Ҳамчунин муаллиф дар мақола интишори андешаҳои донишмандони русро дар матбуоти русӣ ба тариқи фушурда таҳлил намудааст, ки дар он рӯзгор ва ҳоло низ муҳим ба назар мерасад.

Мақолаи дигаре, ки бо номи “Садриддин Айнӣ дар адабиёти инқилобии тоҷик” дар рӯзномаи “Тоҷикистони сурх” чоп шудааст, ба қалами Н. Бектош таллуқ дошта, дар айнишини ибтидои солҳои сиёму асри гузашта чадами чиддӣ дар шинохти ҳаёт ва осори Айнӣ ба шумор



мерафт. Муаллиф дар ин мақола бештар ба шарҳи моҳияти инқилобии аҳвол ва осори Айнӣ тавачҷуҳ карда, арзиши андешаҳои инқилобии ӯро дар мисоли баъзе шеърҳои устод шарҳ додааст, ки барои хонандаро бо фаъолияти шоирии Айнӣ шиносондан қадами чиддӣ дар он рӯзгор буд. Дар ин мақола Бектош ба ашъори Айнӣ бо назари танқидӣ нигариста, аз ҷумла ба ин хулоса оамадааст, ки “Зотан Айнӣ дар назм дасти устодӣ надошт” [47].

Н. Бектош баъдтар, ба қавли худаш, мақолаи зикршударо “боз ҳам васеъ карда” бо таҳриру такмил дар шакли рисолаи “Садриддин Айнӣ ваэҷодиёти ӯ” ба ҷоп расонд, ки “дар роҳи тадқиқоти чиддии эҷодиёти Айнӣ” [48, 5] дар айнишиносии тоҷик таҷрибаи аввал мебошад. Дар ин замина гуфтан лозим аст, ки Абдуҳолиқ Набиев саҳван мақолаҳои М. Шевердин ва Р. Ҳошимро “то мақолаи Бектош, бахусус монографияи ӯ” [125, 206] таълифшуда ҳисоб кардааст, ки воқеият надорад.

Ҳарчанд мақолаи Н. Бектош аз камбудихои чиддии касбӣ ҳолӣ нест, бовучуди ин ҳақ ба ҷониби Абдуҳолиқ Набиев аст, ки гуфтааст: “...то Бектош касе роҳи эҷодиёти Айнӣро аз ибтидо то расидан ба дараҷаи як эҷодкори бузург ба ин муфассалӣ таҳлил накарда буд” [125, 206]. Дар ҳақиқат Бектош дар айнишиносӣ аввалин бор ташаккул ва таҳаввули фаъолияти эҷодии Айнӣро аз соли 1905 то 1930 дар таҷриба ба дастурҳои нақди расмӣ, ки ҷанбаи амиқи идеологӣ дошт, аз назар гузаронда, дар ин замина ҷустуҷӯҳои ғоявию бадеии нависандаро ба таври мушаххас нишон додааст, ки аз бисёр ҷиҳат ҳоло ҳам арзишманд мебошад.

Бектош дар ин рисола нахуст дар бораи замон, аҳвол ва осори Айнӣ то инқилоб ва баъди он андеша ронда, сипас хусусиятҳои мундариҷавию бадеии насри нависанда, аз ҷумла повести “Одина”, романи “Дохунда” ва баъзе камбудихои онро ба таври мушаххас таҳлил ва арзёбӣ кардааст. Дар вақташ баъзе андешаҳои Бектош ҳам дар мақолаи зикршуда ва ҳам дар рисола ба Айнӣ маъқул нашуда, вай аввал таҳти унвони “Эзоҳ” ба мақола

ва баъдан бо номи “Ҷавоби ман” ба рисола ҷавоб навишта баъзе андешаҳои Бектошро рад карда буд [8; 73].

Бектош дар рисола бо истифода аз усули таҳлили иҷтимоӣ аҳвол ва осори Айниро баррасӣ карда, чеҳраи ӯроҳамчун нависандаи ҷомеашинос ба назари хонанда менамоёнад. Вай дар айнишиносӣ бори аввал дар боби ҳунари нигорандагии Айни сухан карда, “ба воситаи силсилаи тасвирот (образ)” [48, 6] аз ҷониби ӯ инъикос шудани воқеиятҳои зиндагиро аз мушаххасоти ҳунари нависанда медонад, ки бо камоли ҳунар офаридани образҳои бадеӣ, чеҳраҳои таъминӣ (типӣ) ва тасвири реалистӣ аз мухтассоти он мебошад.

Истифода аз усули (методи) муқоисавии таърихӣ ва таҳлилӣ ба ӯ имкон додааст, ки ба майдони адабиёти тоҷик омадани эҷодкоре чун Айни ва зинаҳои ташаккули таҳаввули эҷодӣ ӯро дар замони мушаххас бо камоли диққат баррасӣ ва нақши ӯро дар инкишофи насри тоҷикӣ муайян намояд. Бектош зуҳури Айниро дар адабиёти навини тоҷик ҳамчун як ҳодисаи барҷаста ба қалам дода, таъкид мекунад, ки “Таърихи адабиёти тоҷик боз як нафари дигареро намедонад, ки ба ҳамин дараҷаи устодии ростгӯна ва ҳунармандии рассомона кунҷу гӯшаҳои торик ва лавҳаҳои ҷаҷбаи зиндагии пешазинқилобии тоҷик-хусусан деҳқони тоҷикро ба дараҷаи С. Айни барҷаста тасвир карда бошад” [48, 6]. Бектош Айниро “дар тарсими ҳаёти 25 соли охири Тоҷикистони собиқ (яъне аз оғози инқилоб то замони таълифи рисола- С.Ҷ.) ва хусусан сарзамини тоҷикнишини устоди аввал” [48, 6-7] шинохта, омили комёбии нависандаро дар “мушоҳидаҳои бой ва таҷрибаи чандинсолааш” ва “нуфузи назари боқувват ва истеъдоди нависандагии бузурги” [48, 7] ӯ медонад.

Дар ин рисола Бектош аҳвол ва ғазилатҳои ҳунарии Айниро ба таври мушаххас зикр кардааст, ки мо мухтасаран ба сурати зайл дастабандӣ кардем:

а) аз ғайбони ҳаракати инқилобии буржуазии демократӣ ва давраи гузаштан аз инқилоби буржуазӣ ба инқилоби пролетарӣ буд;

б) осори бадеии ӯ манобеест, ки ба сурати ғайримустақим ва нохудоғох сохтори иҷтимоӣ, шароити зиндагӣ, вазъияти қишрҳо, табақоти гуногун ва дидгоҳу мавқеи ақидатии нависандаро баён мекунад;

в) Бектош на танҳо истеъдоди Айнӣ, балки нақши мафкура, ҷаҳонбинӣ ва арзиши ғоявии осори ӯро дар адабиёти пеш аз инқилобӣ муҳим ба шумор овардааст;

г) Айнӣ ва алоқамандии ӯ бо ҷаҳидия низ паҳлуи дигари ҷустуҷӯҳои Бектош буда, дар заминаи замон, муҳит, шароит ва рӯҳия омилҳои “ба ҳаракати инқилобии маълум дохил” [48, 8] шудани нависандаро мушаххас месозад;

ғ) Бектош дар заминаи таҳлили мушаххас ва истифода аз ахбори Айнӣ нашъати иҷтимоӣ ва бунмояи эҷодиёти нависандаро ба қишлоқ ва табақаи деҳқон вобаста медонад;

д) ба назари Бектош Айнӣ аз аввалин нависандагонест, ки мавқеи инсонро дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва муборизаи синфӣ мушаххас намуда, “ҳамаи типҳоеро, ки дар муносибати иҷтимоӣ ва муборизаи синфӣ аҳамияти барҷаста доштанд, ҳоким ва маҳкум, золим ва мазлум номида мешуданд, дубора ба қалам зинда” кард “ва онҳоро аз сари нав дар ҳуди ҳамаи шароит ба ҳамдигарашон рӯ ба рӯ” [48, 24] биофард;

е) Бектош аввал касе буд, ки хусусияти забони насри Айнӣро дар мисоли “Одина” ва “Дохунда” муайян намуд, ба “забони модарии худ гуфтугӯ” кардани “қаҳрамонони Айнӣ” ва ҳунари тасвиргарии нависандаро дар забон аз мухтассоти тарзи нигоҳиши ӯ донист.

Дигар аз таълифоте, ки дар солҳои сиюм романи “Дохунда”-ро мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор додааст, мақолаи Миёнбузрук Солеҳов “Як мулоҳиза дар бораи романи “Дохунда” мебошад, ки соли 1936 дар ду шумораи маҷаллаи “Барои адабиёти сотсиалистӣ” ба чоп расида буд. Муаллиф дар мақола мавзӯ, дарунмоя ва образҳои романи “Дохунда”-ро таҳлил ва арзёбӣ карда, ба ин натиҷа мерасад, ки “Дар ин ҳол мо ба романи “Дохунда” ҳеҷ андеша накарда, як асари санъатнок, дар асоси

реализми сотсиалистӣ навишта шудааст, гуфта баҳо дода метавонем” [153, 17]. Таҳлили иҷтимоиву идеологӣ, ки хости сиёсати вақт буд, дар ин мақола афзалият дошта, муаллиф ҷустуҷӯҳои нависандаро дар ҳамин асос баррасӣ кардааст, ки намунаи нақди иҷтимоёгарои он рӯзгор мебошад.

Охири солҳои чилум ва солҳои панҷоҳуму шастуми садаи гузаштаре метавон марҳалаи нави таҳқиқ ва арзёбии ҳаёт ва осори Айнӣ ба шумор овард. Дар ин давра доир ба паҳлуҳои гуногуни рӯзгор ва эҷодиёти нависанда тақризу мақола ва рисолаҳои ҷудоғона ба чоп мерасанд. Аксари ин таълифот, ки хеле зиёд буда, мо имкони зикр ва баррасии ҳамаи онҳоро надорем, ба ягон муносибат, аз ҷумла 70-солагӣ ва 75-солагии Айнӣ, даҳаи адабиёти тоҷик дар Маскав ва ғайра навишта шуда, хусусияти тавсифиву умумӣ доранд. Дар ин миён мақолоту китобҳои низ ҳастанд, ки бо касбияти худашон равишҳои мусбати айнишиносиро инъикос мекунанд. Дар ин замина метавон нахуст аз китоби И. С. Брагинский “Садридин Айнӣ” ёд кард, ки то соли 1970 ҳаҷор маротиба ба таърифи расида, онро З. Муллоҷонова “дар ин роҳ аввалин тадқиқоти ҷиддие ба шумор” овардааст. Ба андешаи ин муҳаққиқ “Ҳамаи онҳое, ки то ин дам дар хусуси Айнӣ чизе навиштаанд, эҷодиёти ӯро ба ду давра-тоинқилобӣ ва баъдиинқилобӣ тақсим карда бо тавсифи умумӣ қаноат мекарданд ва ба асарҳои ҷудоғонаи ӯ ва хусусияти фардии эҷодиёташ диққат надодаанд” [116, 131]. Зимнан бояд ёдовар шуд, ки ин китобро муаллиф дар се нашри охир тақмил бахшидааст, ки баёнгари таҳаввулоту андешаву орои ӯ дар бораи осори Айнӣ буда, дар мавридаш мо фарқиятҳои назари ӯро баррасӣ хоҳем кард.

И. С. Брагинский дар ин китоб бори аввал роҳи эҷодии нависанда, муносибати ӯро ба ҷадидҳо, ба ҳаракатҳои пешқадами замонаш таҳлил карда, ба таври муфассал хусусияти мундариҷавию бадеӣ ва ҷараёни таҳаввули эҷодиёти адибро нишон додааст, дар он рӯзгор дарайнишиносӣ таҷрибаи аввал буд. Муҳаққиқ барои маҳорати ҳунарии Айнӣро нишон додан “Одина”-и Айнӣро бо осори Лу Син (нависандаи Чин) ва ал-Фахурӣ

(Лубнон) мукоиса карда, бартарии онро ба таври мушаххас нишон додааст. Аз ҷумла ӯ навиштааст, ки “Одина аз фалокате, ки ба сараш омадааст, сар боло карда наметавонад ва ҳамин тавр ба замин яксон гардида нобуд мешавад. Ин дар назари аввал чунин менамояд. Аммо дар ҳақиқат ин асар ҳаргиз бо ҳисси тараҳум ба маҳкуми қурбонӣ фаро гирифта нашудааст, балки аз рӯҳи эътирози хомӯшнашавандае, ки бо зулми иҷтимоӣ розӣ шуданӣ нест, иборат аст” [53, 67]. Дар боби баъдӣ дидгоҳҳои ин донишманди фақидро оид ба хусусиятҳои мундариҷавию бадеии осори Айнӣ ба таври алоҳида баррасӣ хоҳем кард.

Баъд аз таълифоти И. С. Брагинский дар айнишиносии тоҷик як силсила тадқиқоте ба вуҷуд омад, ки муаллифон ягон соҳаи фаъолияти эҷодӣ ё асари ҷудогонаи Айниро мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор додаанд. Дар ин заминаметавонмақола ва рисолаҳои М. Шукуров “Анъанаи ёддоштнависии классикӣ дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ” (1955-1957), “Саҳифаҳои нафрат ва тамасхур” (1959), “Ҳаҷв дар “Ёддоштҳо”-и устод С. Айнӣ” (1963), “Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ” (1966), А. Маниёзов “Публицистика ва назми С. Айнӣ” (1958), “Мулоҳизаҳо доир ба ташаккули насри С. Айнӣ” (1963), С. Табаров “Нависанда ва олим” (1951), “Айнӣ ва тарҷумаи “Қамар”-и Фердинанд Дюшен” (1963), М. Турсунзода “Садриддин Айнӣ” (1953), Ш. Ҳусейнзода “Айнӣ ва баъзе масъалаҳои адабиёти тоҷик” (1953), Х. Мирзозода “Садриддин Айнӣ-аввалин адабиётшиноси советии тоҷик” (1958), Р. Ҳошим “Айнӣ ва назми тоҷик дар даҳ соли аввали Октябр” (1961), “Таҷрибаи омӯхтани як шеър” (1966), Н. Маъсумӣ “Рол ва мавқеи С. Айнӣ дар инкишофи забони адабӣ ва забони абадиёти тоҷик баъд аз револютсияи Октябр” (1966), А. Сайфуллоев “С. Айнӣ-мусаввири забардасти манзараҳои табиат” (1963), “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дохунда” (1966), Ҷ. Азизкулов “Мероси адабии С. Айнӣ ва интишори он” (1963), Р. Ҳодизода “Тадқиқоти илмии Садриддин Айнӣ оид ба таърихи

адабиёти тоҷик” (1950), “Оид ба аҳамияти таърихии “Намунаи адабиёти тоҷик” (1966), Х. Отахонова “А. Лоҳутӣ ва С. Айнӣ” (1966), Н. Бехбудӣ “С. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои забони адабии тоҷик” (1966), Т. Абдучабборов “Устод Айнӣ ва баъзе масъалаҳои назарияи адабиёт” (1966) ва ғайраро зикр кард, ки дар онҳо масъалаҳои гуногуни аҳвол ва осори Айнӣ таҳқиқ ва баррасӣ шудааст.

Аз зикри номгӯи мухтасари мақола ва рисолаҳои дар ин фосолаи замони ба чоп расида метавон ба ин натиҷа расид, ки айнишиносон дар ин марҳала ягон соҳаи фаъолияти Айнӣ ё асари ҷудоғонаи ӯро мавриди пӯҷӯшиш қарор дода, дар муайян намудани сарнавишт ва чеҳраи хунарии ӯ саҳми муҳим гузоштаанд. Дар байни асарҳои тадқиқоти зикршуда мақолаҳои М. Шукуров “Анъанаи ёддоштнависи классикӣ дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ”, “Саҳифаҳои нафрат ва тамасхур” ва рисолаи “Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ” бо фарогирии масъалаҳо ва ҷиддияти худ фарқ доранд. Муаллиф дар мақолаҳо ва рисолаи зикршуда ба масъалаҳои дахлат кардааст, ки то ин дам дар илми адабиётшиносӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифта буд. Мушкилоти тип, анъана ва навоарӣ, маҳорат ва истеъдод, ҳаҷв ва мутоиба, забон ва сабки нигориши Айнӣ дар осори зикршудаи М. Шукуров ҳамчониба таҳқиқ ва арзёбӣ шуда, дар ин замина маҳорати нависандагии Айнӣ нишон дода шудааст. Дар таҳқиқоти зикршуда М. Шукуров ба аҳамияти алоқаи адабӣ дар эҷодиёти Айнӣ, истифода аз анъанаҳои классикони адабиёти тоҷик ва ҳам суннатҳои адабиёти рус дар мисоли эҷодиёти М. Горкий диққат додааст, ки ҳарфи тоза дар айнишиносии он рӯзгор мебошад.

Дар миёни таълифоти ёдшудаи М. Шукуров “Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Ёддоштҳо”-и устод С. Айнӣ”, на фақат дар фаъолияти офаринандагии ин донишманд, балки дар таърихи айнишиносии тоҷикӣ ҷойгоҳи хос доранд. Ин асар аз таҳаввули чашмгири айнишносӣ, тақвият ёфтани чанбаи таҳлилӣ дар он шаҳодат медиҳад. Муҳаққиқ дар ин рисола бори аввал ҷойгоҳи “Ёддоштҳо”-и Айнӣро на фақат дар миёни асарҳои

худи нависанда ва адабиёти муосири тоҷик, балки дар миқёси адабиёти умумииттифоқии онвақта мушаххас намуда, сарчашмаҳои ин асари Айниро аз фаъолияти эҷодгарии худи соҳиби он, адабиёти форсии тоҷикӣ, аз ҷумла “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Зайниддини Восифӣ, “Наводир-ул-вақоеъ”-Аҳмади Дониш ва дигар асарҳо ҷуста, монандӣ ва тафовути онҳоро дар мазмун ва тарзи тасвир ба таври мушаххас ва бо далелу мулоҳизаҳои муътамад нишон додааст, ки баёнгари ҷустуҷӯҳои ӯ дар айнишиносии он рӯзгор мебошад.

Ба мушоҳидаи М. Шукуров тозақориҳои устод Айни дар эҷоди ин асар фақат ба шаклу тасвир вобаста набуда, балки дар фарогирии мавзуву масъалаҳо низ зоҳир шудааст. Аз ҷумла, ӯ тасвири “мавзӯи одамони пурзӯр ва қавибозу”-ро дар “эҷодиёти Айни нав” шинохта, менависад, ки “Аз ин асар дида мешавад, ки устод тасвири зӯри бозу ва паҳлавонӣ, ҷуҷу чолокӣ ва ин қабил сифатҳои одамизодро хеле дӯст медорад. Вай соҳибони ин сифатҳоро ҳамеша бо як мафтунию мамнуният ва баъзан бо шавқу завқ тасвири намудааст. Дар ин мавридҳо мо ҳис мекунем, ки худи нависанда ба ҷӯшу хурӯш омадааст ва бо ҳаяҷони саршоре қалам меронад. Ӯ барои тасвири қавваи бозуи ин қаҳрамонон, барои нишон додани дили софу беғубори онҳо тавсифҳои аҷиб ва ташбеҳҳои фавқулодае ёфта, ҳусни тавачҷӯҳи хонандаро ба сӯи онҳо кашидааст” [191, 223].

Ин донишманд дар ин замина пайванди тафаккури бадеии устод Айниро бо “тафаккури эпикӣ халқ”, “бо шуури ҳамосии ӯ, ки дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ва “Гӯрғӯлӣ”-и фолклор, дар бисёр асарҳои насри омиёна (“Самаки айёр”, чангномаҳо ва ғайра) ифода шудааст” (191, 223), бо камали диққат ошкор сохта, ба ин васила тозақориҳои нависандаро дар шинохт, тавир ва арзёбии воқеиятҳои таърихӣ ва ҳую хислати инсонҳои воқеиву тахайюлӣ ошкор месозад. Ба мушоҳидаи М. Шукуров “масъалаи халқ ва равшанфикрон” низ “яке аз масъалаҳои асосии “Ёддоштҳо” буда, ҳарҷониба таҳқиқ шудааст” [191, 226].

Чунон ки мо медонем, дар повесту романҳои пештараи Айни роли иҷтимоии рӯхониёни мутаассиб, олимони беилм, табибони нодон, мактабдорони бесавод ва ғайра, ки ҳама ба гардани халқ саворанд, ба рангҳои баланд нигошта ва мазаммат шуда буданд. Аҳволу атвори нафратангези бисёре аз онҳо дар ҳукмномаи қатъие, ки Айни дар ҳақи одами кӯҳна бароварда буд, як моддаи асосиро фароҳам меовард. Аммо баёни ҳоли равшанфикрони пешқадам дар навиштаҳои илмии таърихии Айни-китоби “Материалҳои таърихи инқилоби Бухоро”, “Намунаи адабиёти тоҷик” ва ғайра бисёр омада бошад ҳам, дар асрҳои бадеии ӯ образи барҷастаи онҳо камтар ба назар мерасид. “Аҳмад дар “Аҳмади девбанд”, Садриддини ровӣ ва Раҳими Қанд дар “Марги судхӯр” аз ҳамин ҷумла буданд.

Аммо мавзӯи зиёиён ва халқ, равшанфикрон ва замонро Айни нахуст дар “Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам” ва баъд дар “Ёддоштҳо” ба тарзи дигар ва моҳиятҷӯёна ба тасвир гирифт ва М. Шукуров бори аввал дар айнишиносӣ ин масъаларо дар заминаи таҷрибаи нависандагии Айни матраҳ ва ҳал кард. Ин донишманд тарзи тасвири образи зиёиёни тараққиқпарварро, ки “дар “Ёддоштҳо”-ҳо ададан зиёданд (чунончи, фақат ба муносибати зикри маҳфили адабии Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё даҳдувоздаҳ нафари онҳо тасвир ёфтаанд)”, арзёбӣ карда, аҳаммияти ҳамаи онҳоро ба як дараҷа намедонад, балки барои фаҳмидани мазмуни замон ва муҳимтарин протсессҳои таърихии ҷамъият ба тасвири чеҳраи инсонии шахсиятҳои мисли Ҳайрат, Шарифҷон-маҳдум, Яхёҳоча, мулло Туроб, Абдулвоҳиди Садри Сарир, Ҳоҷӣ-маҳдум, Аҳмади Дониш ва Мулло Амон эътибор додани Айниро аз ҷумлаи тозақориҳо ва моҳиятши моҳиятшиносӣҳои нависанда ба шумор меоварад, ки диди тоза ва навҷӯёна дар айнишиносии он рӯзгор буд.

Дар ин замина М. Шукуров равиши тозақории Айниро дар он дидааст, ки дар вақти тасвир тафовути “савияи фикр, хислатҳои хусусӣ, тарзи тафаккур ва фаъолияти ҷамъиятии “ шахсиятҳои ёдшударо



воқеъбинона ва ҳолшиносона ба тасвир гирифтааст. Хулосаи ӯ ин аст, ки “Нависанда баъзеи ин зиёиёнро асосан аз ҷиҳати муносибати онҳо ба доираҳои ҳукмрон ва тартиботи маъмули мамлакат” тасвир карда, дар офаридани шахсияти баъзеҳо “назари онҳо ба халқи захматкаш нуқтаи асосист. Баъзеи онҳо (мисли Садри Сарир, Аҳмади Дониш ва мулло Амон) ба халқ хеле наздик буда, дарду алами меҳнаткашон ва манфиати кишварро нағз фаҳмидаанд, аммо баъзеашон муносибати худро ба халқ ҳанӯз равшану возеҳ муайян накардаанд. Баъзеи онҳо бисёр фаъол, баъзеҳо нисбатан камфаъолият ва ҳоказо” [186, 227]. Чунин тарзи шинохти моҳияти тасвиргарии Айнӣ аз ҷеҳраи инсонӣ ва ҷамъияти зиёиёни тараққипарвар навҷӯиҳо ва моҳиятҷӯиҳои М. Шукуровро дар айнишиносӣ мушаххас месозад.

М. Шукуров аз аввали айнишиносоне буд, ки “худшиносии шахс ва қувваи шахсияти инсон”-ро дар “Ёддоштҳо” “чизи асосӣ” шинохта, дар ин замина қиёсан бо осори дигари бадеии Айнӣ моҳияти ҷустуҷӯҳои бадеии нависандаро муайян кард. Хулосаи ӯ ин аст, ки “Агар дар “Ғулумон” бештар масъалаи “халқ ва таърих” мавриди андеша қарор ёфта бошад, дар “Ёддоштҳо” масъалаи “шахс ва ҷамъият”, “шахс ва таърих” бештар мавзӯи мулоҳиза аст”. Ба қавли ӯ дар “Ёддоштҳо” “ташаккули шахсияти инсон ва пурра падида омадани қувваи он дар ҷараёни воқеаҳои асосии вақт сурат гирифтааст. Он воқеаҳо, ки пешрафти замонро таъсин менамуданд, шахсияти инсонро ташаккул дода, нируи ботинии онро намудор кардаанд, Пурраи намоён шудани тавоноии шахс дар навбати худ як омили пешбурди воқеаҳои замон ва протсеси иҷтимоист. Ба ин тариқ, ҳамбастагии диалектикий пешрафти шахс ва ҷамъият, шахс ва таърих зохир гардидааст” [186, 231-232]. Чунон ки дида шуд, муҳаққиқ тавонитсааст, ки моҳияти диди иҷтимоӣ ва назари ояндабини Айнӣро нисбаи ба мавқеи шахс дар ҷамъият ва пешрафти иҷтимоӣ дар “Ёддоштҳо” бо диққати тамом мушаххас ва баҳогузорӣ намудааст.

Чустучӯҳои муҳаққиқ дар шинохти сабки “Ёддоштҳо” низ қобили мулоҳиза буда, М. Шукуров пас аз таҳлили амиқ ва ҳамаҷаҳади тарзи нигоҳиши нависанда бо зикри унсурҳои сабки қолибҳои адабии, усули тасвир, монандии ҳикояҳои хурд, услубҳои эпикӣ, лирикӣ ва публицистӣ, забон ва тарзи баён ба ин натиҷа мерасад, ки “Ёддоштҳо” аз ҷиҳати бадеият ва ҳунари нигоҳандагӣ ҷамъбасти тамоми сайри инкишофи маҳорати нигоҳандагии устод Айнист [186, 243]. Ба андешаи ин донишманд яке аз хусусиятҳои тарзи тасвири Айниро “обу ранги романтикии “ тасвир муайян намуда, ин хусусият дар “Ёддоштҳо” махсусиятҳои худро дошта, бештар дар тасвири “шахсиятҳои романтикӣ” зоҳир шудааст. Хусусияти дигари сабки нигоҳиши Айниро дар “Ёддоштҳо”, ба мушоҳидаи М. Шукуров “услуби публицистӣ” муайян менамояд. Баъзе ҳикояҳои “Ёддоштҳо” бо сабки ороми эпикӣ навишта шуда, дар онҳо тасвири манзараҳои зулму тааддӣ ва истибдоду бераҳмӣ ба тари публицистӣ нигошта шудаанд, ки новеллаҳои “Регкӯчӣ” ва “Ҳочӣ Зокирбонӣ ғузачаллоб ва кампи ҳафтадсола” намунаи он аст [186, 240].

Хулосаи М. Шукуров ин аст, ки дар “Ёддоштҳо” “Сухани Айни аксаран суханест, ки бо тамоми овоз ва аз дилу қон гуфта шудааст. Агар ӯ хонандаро ба ҳаяҷон овардани шавад, чунон сухан мекунад, ки хонандаро сар то по ҳаяҷон фаро мегирад. Агар хондонданӣ шавад, чунон механдонад, ки хонанда фақат табассум намекунад, балки қоҳ-қоҳ механдад. Айни нависандаест, ки ҳиссиёти ӯ аксаран дар ниҳояти пуррагӣ ва барҷастагӣ ифода меёбад” [186, 243]. Дар маҷмӯъ, ин муҳаққиқ “шеърӣи насри Айни, тасвирҳои нозуки ҳиссиётomez ва рангорангии романтикии он”-ро аз имтиёзоти тарзи нигоҳиши нависанда доништааст, ки ба қавли ӯ “мунаққидони Ғарбро” низ “мафтун кардааст” [186, 246].

М. Шукуров “Ёддоштҳо”-ро дар ҳамбастагии муҳтаво ва ҷанбаҳои ҳунарии он ва дар партави раванди умумии адабиёт баррасӣ намуда, дар шинохти эҷодиёт ва ҳунари нависандагии Айни ба натиҷаҳои матлубе расид, ки то ин вақт дар айнишиносӣ ба мушоҳида намерасид. Бо ин

таълифот донишманди факид усули иҷтимоиятгарои дуруштро, ки то таълифи ин асар дар айнишиносӣ нуфуз дошт, фурӯ гузошт ва равиши хунарии таҳқиқро таҳаввул бахшид.

Абдулқодир Маниёзов аз ҷумлаи адабиётшиномонест, ки аввалин бор дар ҳамин марҳала фаъолияти шоирии Айниро мавриди таҳқиқ қарор дода, ҷанбаҳои публицистии шеърӣ устодро муайян намудааст, ки таъсири равиши нақди идеологии вақт дар рисолаи ӯ зиёд аст. Муҳаққиқ моҳияти идеологӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии ашъори инқилобии Айниро ошкор карда, ҷеҳраи хунарии ӯро ҳамчун шоири инқилобӣ ва иҷтимоӣ ба хонанда муаррифӣ менамояд [98, 34-36; 58-59].

Дигар аз таҳқиқоти муҳими дар ин давра анҷомгирифта рисолаи А. Сайфуллоев “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дохунда” буда, дар он муаллиф хусусиятҳои ғоявӣ бадеии нахустин романи тоҷикӣ-“Дохунда”-ро мавриди таҳқиқ таҳлил қарор додааст. Андешаҳои муаллиф дар боби пайдоиши жанри роман дар адабиёти советии тоҷик, офаридани шахсиятҳои типӣ ва маҳорати бадеии нависанда дар айнишиносии он замон ҳарфи тоза ба шумор меомад. Махсусан ҷустуҷӯҳои муҳаққиқ оид ба воқеияти зиндагӣ ва таносуби он бо сужети роман ҷолиби диққат мебошад. А. Сайфуллоев романи устод Айниро бо осори дигар нависандагон муқоиса карда, монандӣ ва тафовути онҳоро ошкор ва хунари офарандагии Айниро дар ин замина арзёбӣ кардааст. Зимнан бояд гуфт, ки гоҳо муқоисаҳои ӯ аз воқеият дур аст. Аз ҷумла муқоисаи “Дохунда” бо “Модар”-и М. Горкий ва “Торумор”-и Фадеев сохтакорона ба назар мерасад, ки зеро таъсири тамоюли зиёновар ва аз воқеият дури нақди адабии солҳои шастуми садаи гузашта шакл гирифтааст. Дар ин замина ҳақ ба ҷониби З. Муллоҷонова аст, ки гуфтааст: “Дар танқиди адабии солҳои охир (солҳои шастуми садаи бист дар назар аст- С.Ҷ.) чунин як тамоюли зарарноке дида мешуд, ки байни асарҳои гуногун, ки мансуби қалами адибони мухталифе буданд, монандиеро ҷуста ҳатман онро ёфтани мешуданд ва бо ин ба якдигар тобеъ будани мавзӯ, равия ва услуби

нависандагони гуногунро исбот карданӣ мешуданд” [116, 132-133]. Воқеан дар ин замина метавон гуфт, ки хулосаи А. Сайфуллоев дар хусуси он ки романи “Дохунда” бо таъсири бевоситаи адиби франсавӣ Фердинанд Дюшен-“Қамар” навишта шудааст, танҳо дар асоси он ки Айнӣ ин асарро аз туркӣ ба тоҷикӣ тарҷума кардааст, ба ҳақиқат рост намеояд. А. Сайфуллоев барои таъйиди чунин андешааш ба фикри С. Табаров така карда, фармудаи ӯро низ иқтибос меоварад, ки ба тариқи зайл аст: “С. Айнӣ дуруст фаҳмида буд, ки озодии буржуазии занон, ки дар “Қамар” тасвир ёфтааст, сабаби боз ҳам ба қаъри ҳаёт, ба бадбахтӣ ва ноқомии азиму зиёде дучор гардидани занону духтарони мамлакатҳои мустамликавӣ мешавад ва танҳо тарзи давлатдорӣ сотсиалистӣ ба занону духтарон озодии ҳақиқӣ ва ҳуқуқи инсонӣ дода метавонад. Бинобар ҳамин дар ин солҳо чунин асарҳо барои даронидани пардаи демократияи буржуазӣ дар масъалаи озодии занон ба хонандагони тоҷик мадад нарасонида наметавонидаанд” [158, 128].

Зимнан бояд гуфт, ки ҳангоми тарҷумаи асаре нависанда то дараҷае аз он таъсир мебардорад, вале ин таъсирпазириро ба дараҷаи мутлақ бардоштан аз ҳақиқат фосила гирифтааст. Дар асл ба вучуд омадани романи “Дохунда”, пеш аз ҳама, шохиди он аст, ки ҳуди зиндагӣ ба Айнӣ дастур дода буд, ки сари муҳимтарин масъалаи давр- озодии зан биандешад ва нависанда дар ҳамин асос асарашро офарид.

Таҳқиқ ва таҳлили романи “Дохунда” дар рисолаи А. Сайфуллоев ба ҷаҳор масъалаи асосӣ, ки қисматҳои таркибии таҳқиқотро ташкил медиҳад, асос ёфтааст. Нахуст муаллиф омодагии тадриҷӣ ва таҷрибаи эҷодии Айнӣро аз повест то роман баррасӣ кардааст, ки масъалаҳои муҳими назарӣ ва амалиро дар бар мегирад. Дар ин қисмат муҳаққиқ дар бораи сарчашмаҳои насри муосири тоҷик, таъсирпазирии Айнӣ аз анъанаҳои адабиёти шифохӣ ва классикий тоҷик, таърихи ошноии нависанда бо адабиёти рус ва ҷаҳон ва монанди инҳо маълумот дода, сипас ҳунари Айнӣро дар воқеанигорӣ ва силсилабандии рӯйдодҳо, корбурди сюжет,

композитсияи роман ва шахсиятҳои асар бо таҳлили мушаххас нишон медиҳад. Арзёбии тарзи нигоҳи Айнӣ ва муколамаи шахсиятҳои роман паҳлуи дигари ҷустуҷӯҳои А. Сайфуллоевро мушаххас месозад, ки дар айнаиносии солҳои шастум нав ва муҳим буда, баъзе паҳлуҳои он, аз ҷумла омӯзиши сохтори мундариҷавӣ ва ҳунарии осори Айниро дар заминаи ин рисола мо дар боби дувум идома хоҳем дод.

Дар бисёр мақолаҳои, ки дар ин давра ба ҷоп расидаанд, масъалаҳои гуногуни ҳаёт ва эҷодиёти Айнӣ, аз ҷумла зинаҳои ташаккул а таҳаввули насли Айнӣ, соҳаҳои фаъолияти ӯ, пайванди маънавиаш бо муосирона мавриди таҳқиқ ва арзёбӣ қарор гирифтанд. Аз ҷумла дар мақолаи А. Маниёзов “Мулоҳизаҳо доир ба ташаккули насли С. Айнӣ” ҳунари наслнависи Айнӣ аз ибтидои фаъолияти эҷодӣ то ибтидои солҳои шастуми асли гузашта баррасӣ шуда, заминаҳои гароиши ӯ ба насл, ҷустуҷӯҳои ҳунариаш дар ин роҳ, намунаҳои аввалини насли бадеии ӯ ба алоҳидагӣ баррасӣ шудаанд. Муҳаққиқ ҷустуҷӯҳояшро дар ин замина ҷамъбасти карда ба хулоса мерасонад, ки “С. Айнӣ дар тасвири ҳаёти оммаи меҳнаткешон ва образи намоёндогони он аввалин повести реалистии худ “Одина”-ро дар айёми таъсиси РАСС Тоҷикистон таълиф карда, нахустин бор дар таърихи адабиётмон қаҳрамони асосии адабиёт қарор гирифтани деҳқони меҳнаткешро эълон намуд. Сайри ташаккули насли бадеии Айнӣ дар “Одина” анҷом ёфта, аз ин асар ба тақомули худ шуруъ менамояд. Барқароршавии насли реалистӣ дар адабиёти советии тоҷик аз ҳамин повест оғоз меёбад” [98, 45].

С. Табаров дар мақолаҳои “Нависанда ва олим”(1951), “Инқилоби адабиёт” (1967) ва “Ёди устод” (1979) паҳлуҳои гуногуни фаъолияти эҷодии Айниро дар заминаи ашъори инқилобӣ, наслӣ ва илмиаш баррасӣ карда, ҷустуҷӯҳои ӯро дар ин замина ба таври мушаххас нишон додааст, ки шинохти аввалин ва нисбатан воқеиву мукамал доир ба навъҳо ва хусусиятҳои осори бадеии адиб мебошад.

Дар ин марҳала паҳлуи дигари фаъолияти Айнӣ-нақш ва чойгоҳи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷикӣ низ аз ҷониби Н. Маъсумӣ таҳқиқ шудааст, ки муаллиф хидмати устодро дар ин замина воебинона арзёбӣ кардааст. Ҷиҳати муҳими ин таҳқиқоти Н. Маъсумӣ дар он аст, ки муаллиф хидматҳои Айниро дар соҳаи забон ва услуб дар заминаи муборизаҳои ӯ “бар зидди туркпарастон ва эронпарастон”, “барои тозагӣ, боигарӣ ва фасоҳати забони адабии тоҷик”, “тарзи баён ва ифодаи фикр” ва “забони насри бадеӣ ва вазифаи нависандагон” [102, 235] ба таври мушаххас ба хонанда намудааст, ки дар он солҳо ва ҳоло низ дар шинохти нақши Айнӣ дар ҳифзи асолати забони миллӣ ҳамчунон пурарзиш боқӣ мемонад.

Мақолаи Х. Отахонова “А. Лоҳутӣ ва С. Айнӣ” яке аз аввали таълифотест, ки муносибати Айниро бо муосиронаш, аз ҷумла Абулқосим Лоҳутӣ мушаххас месозад, ки ҷузъи сарнавишти бобаракати устои адабиёт мебошад. Муаллиф ин мақоларо “дар асоси фактҳои маълуми адабӣ, инчунин се мактуби устод Айнӣ ба Лоҳутӣ, ки дар маҷаллаи “Шарқи Сурх” ҷоп шудааст ва чанд мактуби устод Лоҳутӣ ба Айнӣ” [134, 22] навишта алоқамандӣ ва ҳамкориҳои судманди ин ду шахсиятро ба таври мушаххас баррасӣ намудааст. Дар мақола назари Айнӣ ба шеърӣ Лоҳутӣ, саҳми Лоҳутӣ дар нашри “Намунаи адабиёти тоҷик”, муносибати ҳолисонаи ҳар ду ба осори якдигар ва монанди инҳо ба таври муфассал баррасӣ шуда, муаллиф пайванди инсонӣ ва маънавии ин ду ҷеҳраи адабиро бо камали диққат ба қалам додааст ва таъкид ҳам кардааст, ки “Аҳамияти он кори бузурге, ки ин ду устои сухан кардаанд, ҳозир ба ҳама равшан аст...Дӯстӣ ва ҳамовозии ин ду адиби мубориз дар таърихи инкишофи муносибатҳои мардуми Шарқ саҳифаи дурахшонеро ташкил хоҳад дод” [134, 31].

Дар ин марҳалаи айнишиносӣ, яъне дар солҳои панҷоҳуми асри гузашта, на ба ҳама таълифоти Айнӣ назари хушбинона зоҳир шудааст. Аз ҷумла баъзе шахсиятҳои масъул ба рисолаи ӯ “Мирзо Абдулқодири Бедил” мисли “Намунаи адабиёти тоҷик” муносибати муғризона карда, онро аз

чоп боздоштанг ва он фақат баъд аз фавти устод Айнӣ ба чоп расид. Назар ба шаҳодати С. Табаров ва “Ритсензия”-и сардори Саруправленияи сирҳои давлатӣ (Главлит), номзади фанҳои таърих С. Ш. Муллоҷонов ин рисола соли 1952 барои он ки “аз нуқтаи назари марксистӣ” таҳрир нашуда, муаллиф “одатҳои ҳаётии халқҳои ҳиндуҳо аз нуқтаи назари материализми таърихӣ таҳлил” нанамуда, “баръакс аз нуқтаи назари идеализм таҳлил” [118, 80] шудааст, аз чоп боздошта мешавад. Ин китоби гаронбаҳои устод фақат баъди ба он, ба қавли С. Табаров “сарсухани ниҳоят объективона, самимона ва аз ҷиҳати илмӣ қотеъ ва боварибахш” [118, 74] навиштани донишманди рус Е. Э. Бертелс “баъди як сол-соли 1954-соли фавти бузургтарин фарзанди халқи тоҷики қарни 20 устод Айнӣ аз чоп” [118, 74] мебарояд.

Муносибат ба ин рисолаи устод Айнӣ низ як саҳифаи таърихи айнишиносии он замон буда, дар тобеият ба талаботи “назарияи” сотсиализми вулгар бо нақди, ба ифодаи С. Табаров “торуморкунандаву айбҷӯёна” пеши роҳи нашри ин китоби арзишмандро гирифта буд.

Ба ин тартиб, дар заминаи таҳлилҳои дар ин фасл анҷомгирифта, чанд нуктаро ба тариқи хулоса зикр мекунем:

а) марҳалаи аввали айнишиносӣ аз солҳои бистуми садаи гузашта то солҳои ҳафтодумро дар бар гирифта, дар роҳи шинохти аҳвол ва осори Айнӣ равишҳои хоси усулиро пеш гирифтааст, ки моҳияти асосии онро тамоюли ақидатию сиёсӣ ва иҷтимоии баррасии осори адабӣ муайян менамояд;

б) дар охири солҳои бистум ва ибтидои солҳои сиюми асри гузашта фаъолияти эҷодии Айнӣ асосан дар мисоли “Намунаи адабиёти тоҷик” ва повести “Одина”-ву романи “Дохунда” мавриди арзёбӣ қарор гирифтааст, ки аксаран ҳолисона набудааст; баҳусус Б. Азизӣ ва Ҷ. Иқромӣ аз мавқеи сиёсати идеологии расмӣ ба асари зикршудаи Айнӣ баҳо дода, моҳияти

адабӣ ва миллии онро ба эътибор нагирифтаанд, ки намунаи нақди вулгарӣ дар он солҳо мебошад;

в) дар шинохти аҳвол ва осори Айнӣ, бахусус повести “Одина” ва романи “Дохунда” мақола ва рисолаи Н. Бектош, бовучуди ҷанбаҳои манфии ақидатиаш, аз арзиши хос бархурдор мебошад; Н. Бектош бори аввал замони зиндагӣ, муҳит, нашъати иҷтимоӣ ва таҳаввули эҷодии Айнӣро то инқилоб ва баъди инқилоб таҳлил ва таҳқиқ карда, хусусиятҳои мундариҷавӣ ва бадеии насри Айнӣ ва баъзе камбудихои онро муайян ва мушаххас намудааст, ки мустақилияти фикрии муаллифро дар он рӯзгор нишон медиҳад;

г) дар таҳқиқоти баъдӣ, аз ҷумла асарҳои И. Брагинский, М. Шукуров, З. Муллоҷонова, Н. Маъсумӣ, А. Маниёзов, С. Табаров, А. Сайфуллоев, Х. Отахонова ва дигарон масъалаҳои эҷодиёти тоинқилобии Айнӣ (шеър, публицистика ва осори педагогӣ), асарҳои ҷудогонаи Айнӣ (“Одина” ва “Дохунда”, “Ёддоштҳо”), осори педагогӣ ва публицистии давраи шуравӣ, фаъолияти илмии Айнӣ ва монанди инҳо баррасӣ ва арзёбӣ шудаанд, ки нисбат ба солҳои сиюм пурғунҷоиш ва аҳаммиятнок мебошанд.

## **1. 2. Марҳалаи дувуми инқишофи айнишиносӣ (аз солҳои ҳафтод то солҳои навадум)**

Марҳалаи дувуми айнишиносӣ бо вусъати замони, фароҳии доираи таҳқиқ ва сифати корҳои анҷомгирифта аз давраи қаблӣ фарқи ҷиддӣ дошта, зинаи нав ва босамари таҳқиқ ва арзёбии аҳвол ва осори Айнӣ ба шумор меравад. Дар ин марҳила нашри ҷузъҳои баъдии “Ҷашннома”-и Айнӣ низ ҳамчунон идома доштааст, ки маводи зиёдеро дар бораи пахлуҳои гуногуни ҳаёт ва эҷодиёти нависанда дар бар мегирад.

Маҳз дар ҳамин давра ба муносибати таҷлили 100-солагии солрӯзи Айнӣ осори зиёд ва арзишманди илмӣ, аз ҷумла “Феҳрасти асарҳои С.



Айнӣ ва адабиёти оид ба ӯ” ба чоп расид, ки саҳифаи тозае дар айнишиносии тоҷик мебошад. Агар чилди аввали ин “Фехраст...” маводи айнишиносиро аз оғози пайдоиш то соли 1961 дар бар гирифта бошад, чиди дуҷуми “Фехраст...” осор ва таҳқиқоти доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Айниро аз соли 1962 то соли 1976 фаро мегирад. Ин “Фехраст...”-и пураарзишро донишмандони соҳа Закия Муллоҷонова, Ҷумъабой Азизқулов ва Неъматҷон Файзуллоев ба чоп омода кардаанд, ки заминагузори таҳқиқоти ҳамаҷарафа оид ба ҳаёт ва эҷодиёти устод Айнӣ мебошад.

Таҳқиқоти дар ин марҳалаи айнишиносӣ ба вуҷуд омадаро метавон ба се гурӯҳ тақсим кард. Ба гурӯҳи аввал омӯзиши зиндагинома, ба гурӯҳи дувум фаъолияти эҷодӣ ва ба гурӯҳи савум масъалаҳои эҷодиёт, аз ҷумла мундариҷаву ғоя ва хусусиятҳои бадеии осори нависанда дохил мешаванд.

Аз осоре, ки дар он муаллифон илова ба омӯзиши масъалаҳои дигар, замон, муҳити эҷод ва зиндагиномаи нависандаро низ таҳқиқ кардаанд, метавон китобҳои Радий Фиш ва Раҳим Ҳошим “Бо амри вичдон” [166], М. Шукуров “Садриддин Айнӣ” (ба ҳуруфи форсӣ) [189], боби “Зиндагии пурҷӯш, роҳҳои сӯи реализм”-и рисолаи М. Шукуров “Насри реалистӣ ва таҳаввулоти шуури эстетикӣ” [191], мақолаҳои Р. Ҳошим “Айнӣ ва Бухоро” [94], М. Шакурӣ “Падари миллат” [58], рисолаи А. Сайфуллоев “Мактаби Айнӣ” [147] ва ғайраро зикр кард. Ин таълифот бо фарогирии маводи тозаи тарҷумаҳолӣ аз рӯзгори нависанда ва арзёбиҳои муҳаққиқона имтиёздоранд, ки баъзе паҳлуҳои онро аз назар мегузаронем.

Зимнан бояд гуфт, ки хидмати М. Шукуров дар ташаккул ва инкишофи айнишиносӣ бузург буда, чунон ки гуфта шуд, тадқиқи эҷодиёти Айниро ӯ аз омӯхтани “Ёддоштҳо” шуруъ намуда, тадриҷан тамоми эҷодиёти пурдоманай устодро фаро мегирад, ки самарай он ба василаи чандин рисола ва теъдоди зиёди мақолаҳои илмӣ манзури хонанда гардидааст. Китоби М. Шукуров “Садриддин Айнӣ”, ки бо ҳуруфи форсӣ дар рӯзҳои чашни 100-солагии нависанда ба чоп расидааст, аз нахустин

тахқиқоти ҷомеъ доир ба ҳаёт ва эҷодиёти устод Айнӣ буда, муаллиф дар боби “Роҳҳои зиндагӣ”-и ин асар доир ба аҳвол ва ҷараёни зиндагии Айнӣ дар давраҳои гуногун маълумоти дақиқ овардааст [189, 9-69]. Маълумотҳои доир ба зиндагиномаи нависанда дар ин китоб омадаро муаллиф такмил дода, соли 1987 рисолаи “Насри реалистӣ ва таҳаввулотҳои шуури эстетикӣ”-ро таълиф намуд, ки як боби он таҳти унвони “Зиндагии пурҷӯш, роҳҳои сӯи реализм” маводи фаровонро дар бораи “умри ба ғоят ибратомӯз”-и [191, 8] устод Айнӣ дар бар мегирад.

М. Шукуров ба далели он ки ҳуди Айнӣ “бо мурури замон пас аз андешаҳои бисёре марҳалаву лаҳзаҳои асосии умри худ ва моҳияти онҳоро муайян кардааст” [191,9] дар вақти таълифи зиндагинома ва аз назар гузаронидани роҳи ҳаёт ва эҷодкорихои ӯ асосан ба маълумоти дар “Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам” ва “Ёддоштҳо”-и ҷорчилдаи ӯ омада така кардааст. Бо ҳамин усул муҳаққиқ тавонистааст, ки моҳияти замон, муҳити зиндагӣ ва вазъи иҷтимоии рӯзгори хонаводаи Саидмуродхочаро, ки “як умр барои аҳли оилаи худ “кути лоямуте” мечуст, таҳқиқ карда, ба ин васила замони зиндагӣ, даврони наврасӣ ва алоқамандии Айнӣро бо “табақоти гуногуни мардум ва синфу гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ” [191, 11] майян ва мушаххас намояд.

То таълифи ин рисолаи М. Шукуров баъзе муҳаққиқон дар бораи зиндагиномаи Айнӣ бисёр навиштаанд. Дар ин гуна мақолаву рисолаҳо муаллифон аксаран дар шарҳи ҳоли нависанда ба гуфтаҳои ҳуди ӯ така кардаанд ё айнан иқтибос намудаанд. Ин донишманд низ, чунон ки ишора шуд, дар эҷоди зиндагиномаи Айнӣ асосан аз “Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам” ва “Ёддоштҳо” баҳра бурдааст, вале ӯ дар така ба сарчашмаҳои зикршуда натиҷагирӣҳои ҳудро дорад, ки бо назардошти моҳияти воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоии рӯзгори Айнӣ сурат гирифтааст. Дар бештарин ҳолатҳо санадҳо дар тадқиқоти ӯ рӯнамои хислатҳои инсонӣ ва ҳунарии Айнӣ буда, ҷеҳраи ӯро аз давраи наврасиаш сар карда, то давраи

камолот ҳамчун шахсият ба хонада менамоянд. Ба ин далел, таҳқиқ ва арзёбии муносибати Айнӣ бо равшанфикрони Бухоро, бо ҳамдарсонаш дар мадраса, бо муҳити эҷодии он замон барои М. Шукуров воситаи ошкор намудани нақш ва ҷойгоҳи нависанда дар ҳавзаи адабию фарҳангии он рӯзгор мебошад, ки то таълифоти ӯ ба ҳеҷ кас даст наодоаст.

Ба ин тартиб, таҳқиқоти М. Шукуров дар бораи гароиши Айнӣ ба эҷоди шеър, фаъолияташ дар мактабҳои нав, ҳамкориаш бо рӯзномаву маҷаллот ва монанди инҳо асосан ба сарчашмаҳои адабию таърихӣ таъя кунад ҳам, вале таҳлилу натиҷагирӣ ҳама фаротар аз нишондоди сарчашмаҳо буда, натиҷагирӣ хоси ӯро дар бар мегиранд, ки ҳадафаш шиносондани чеҳраи аслии инсонӣ ва ҳунарии Айнӣ ба доираи васеи алоқамандони адабиёт ва фарҳанги тоҷикӣ мебошад.

Бартарии дигари таҳқиқоти тарҷумаҳои М. Шукуров дар он аст, ки муҳаққиқ заминаҳо ва омилҳои ташаккули фардияти инсонӣ ва ҳунарии Айнӣ, аз ҷумла омилҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҳунариро дар таъя ба воқеиятҳои аз саргузаронидаи нависанда мушаххас намудааст, ки далели тозагии ҷустуҷӯҳои илмӣ ӯ дар ин замина мебошад. Ин донишманд бо як таҳлили фарогир собит мекунад, ки заминагузор ва омилҳои таъсиррасони камолоти инсонӣ ва ҳунарии Айнӣ, пеш аз ҳама, муҳити солим ва маърифатпарвари хонавода-падар буда, нақши омилҳои дигар, аз ҷумла “ҳаёти маънавии халқ”, “мунавварфикрони Бухоро”, мадраса, маҳфили Садри Зиё, “шароити иҷтимоии Бухорои охири садаи XIX”, “ҳодисаҳои тозаии иҷтимоӣ иқтисодӣ”- Бухоро, “он навиҳои ибратомӯз, ки аз тарафи Россия меомад” [191, 28-31], пайванди отифӣ бо шахсиятҳои адабию фарҳангӣ ва монанди инҳо дар шаклگیری шахсияти инсонӣ ва ҳунарии ӯ таъсиргузор буданд. Он чи ки М. Шукуров дар ин фасли рисолааш дар бораи Айнӣ ва сарнавишти инсониву ҳунарии ӯ овардааст, саҳифаи тозаеро дар айнишиносии ин давра рақам мезанад, ки бо гузашти замон арзиши он меафзояд.

Китоби Радий Фиш ва Раҳим Ҳошим “Бо амри вичдон”-ро муҳаққиқон аввалин кӯшиши тасвири бадеии ҳаёти Айнӣ таъбир карда бошанд ҳам, он дар асоси ҳуҷҷатҳо навишта шуда, маълумоти дақиқи тарҷумаҳолиро дар бораи зиндагиномаи устод Айнӣ дар бар мегирад [127, 288]. Ин асар аз ҳашт боб ва санаҳои асосии ҳаёт ва эҷодиёи Садриддин Айнӣ иборат буда, номгӯи шахсҳо, феҳристи нашри аввали муҳимтарин асарҳои нависанда, маводҳо дар бораи Айнӣ ва эҷодиёти ӯро дар бар мегирад, ки чузъе аз зиндагиномаи нависанда мебошад.

Дар ин китоб муаллифон зиндагиномаи Айниро бо диди хос ва усули таъсиргузори тасвир мурур карда, чехраи инсонӣ барои миллат сарсупурда ва нависандаи андешамандро, ки ҳастияшро барои огоҳии маънавии наслҳо фидо кардааст, бо камали диққат ва амонатнигаҳдорӣ ба риштаи тасвир кашидаанд. Китоб на фақат рӯзгори пуршебу фарози Айниро дар асоси ҳуҷҷатҳо дар пеши назари хонанда занда месозад, балки моҳияти иҷтимоии замон, муҳити зисту эҷоди нависанда ва талошҳои ӯро барои ҳифзи ҳувияти фарҳангии миллат ва ҳофизаи таърихӣ он ба равшанӣ мучассам сохтааст.

Муаллифон дар китоби “Бо амри вичдон” дар бораи шачараи авлодӣ, хонаводаи нависанда, падару модар, даврони наврасиву ҷавонӣ, таҳсили ибтидоӣ, пайванди ӯ бо муҳити иҷтимоӣ, таҳсил дар мадраса, иштироки фаъолонааш дар ҷараёни ҷунбишҳои маорифпарвариву инқилобӣ, робита ва ҳамкориҳояш бо аҳли адаб-намояндагони фаъоли ҷомеа, ғочаҳои давраи инқилоби Октябр, талошҳояш барои ҳифзи чехраи инсонӣ ва ҳунари ва монанди инҳо маълумоти дақиқ овардаанд, ки ҳама аз воқеияти рӯзгори Айнӣ берун омадааст.

Дар китоб ҷустуҷӯҳои муаллифон дар бораи заминаҳо ва омилҳои гароиши Айнӣ ба инъикоси воқеиятҳои аз сари ӯ ва халқ гузашта, усули бархурдаш ба тасвири он ҳама ғочаҳо танҳо аз воқеияти сарнавишти нависанда, ки бо рӯзгори мардум ҳамсон аст, берун омада, ҳақиқати асноди

таърих ҳифз шудааст. Чунончи, вақте нависанда ба хаёл меравад ва саҳифаҳои пурфочиаи таърих пеши назараш зинда мешаванд, муаллифон дар тасвири чеҳраи ӯ дар ин ҳол аз ҳуччат қор мегиранд, на аз хаёл. Аз ҷумла барои возеҳ намудани вазъи руҳӣ ва моҳияти бархурди нависанда ба замони ҷабру истибдод муаллифон тасвири зерро раво дидаанд, ки бар ҳуччат асос ёфта, моҳияти аҳвол ва осори нависандаро дақиқ менамояд: “Ғазб ва нафрат барои нависанда ду чизи хавфноканд. Онҳо мисли тафси гармсёр рӯҳи инсонро пажмурда мекунанд. Ҳаҷдаҳ сол пеш, ҳангоме ки “Таърихи амирони манғитияи Бухоро”-ро менавишт, дар вақти баёни қабохаткориҳои амирони Бухоро лаҷоми ихтиёрро аз даст дода, захри дилашро бо калимаҳои зерин: “Зотан қабохат дар ин хонадон ирсӣ аст”, ба сафҳаи қоғаз рехта, вале дар охири ин асари худ қайди зеринро лозим доништа буд: “Чизҳоеро, ки ба нашри онҳо одоби қалам мутлақо мусоидат намекард, фошо-фош нигоштем, яҳтамил хонандагон нависандаро ба ин кирдораш муоҳаза намоянд, ба беодобӣ ва беназокатиаш нисбат диҳанд. Дар воқеъ ҳақ доранд. Мо низ аз ин кирдори худ хеле мутаассиф ҳастем...”. Дар шарҳи ин гуфтаи нависанда муаллифон овардаанд: “ӯ дар ин китоб воқеанигори гузаштаи хеле наздик, дар воқеъ як даврони хуну ғасоде буд ва дар он ҷо ҳам нафрати вай маъно дошт ва ҳам кинаву ғзаби вай” [166, 4-5]. Ин иқтибос шаҳодати он аст, ки муаллифон бо истифода аз санадҳо ва ишораҳои худӣ Айнӣ усули бархурди ӯро бо воқеияти таърихӣ ва ҳадафаш аз тарзи тасвир ва ошқор намудани дарунмоёи ҳаводисро воқеъбинона ба қалам додаанд, ки дар инъикос ва шарҳу тафсири сарнавишти инсонӣ ва ҳунарии устод Айнӣ андешаи тоза мебошад.

Муаллифон дар ин китоб муҳимтарин лаҳзаҳои зиндагии Айнӣро дар алоқамандӣ бо воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоӣ замони зиндагиаш тасвир ва баррасӣ карда, нақши ӯро дар як давраи муҳими таърихи тоҷикон, аз ҷумла шаклгирии андешаи ислохотхонаи ҷомеа, муборизаи ошқоро ба муқобили низоми амӣрӣ, ҷараёни ташкилшавии вилояти муҳори Тоҷикистон, ҷумҳурии муҳтори Тоҷикистон, мубориза дар роҳи тозагии

забон, чалби аҳли қалам ба эҷодкорӣ ва таълифи осори инқилобӣ, мубориза ба муқобили унсурҳои бегона, аз ҷумла босмаҷиён, бозгашт ба пойтахти тоҷикон шаҳри Душанбе ва идомаи фаъолияти эҷодӣ дар заминаи ҳуҷҷатҳои таърихӣ адабӣ воқеъбинона тасвир ва тавсиф кардаанд, ки дар шинохти масъалаҳои аҳвол ва осори Айнӣ дар айнишиносӣ қадами чиддӣ буд [127, 288].

Яке аз таълифоти муҳими дигаре, ки дар айнишиносии ин давра ҷойгоҳи хос дорад, рисолаи А. Сайфуллоев “Мақтаби Айнӣ” (1978) мебошад. Нуқтаи муҳиме, ки дар ин асар ба миён гузошта шудааст ин аст, ки устод Айнӣ дар асоси дарки таъриху маърифати мероси гузаштагон ва дар натиҷаи омезиши дастовардҳои беҳтарини падидаҳои пешқадами тамаддуни миллӣ ва адабиёти ҷаҳон ба зинаҳои баланди адабу фарҳанг баромада, дар навбати худ ба манбаи маърифат ва мактаби тарбияти аҳли қалам мубаддал гардидааст. Ба ин далел, таҳқиқи сарчашмаҳои эҷодӣ, ҷанбаҳои милливу байналмилалӣ мероси устод Айнӣ ва таъсири эҷодиёти ӯ ба офаридаҳои суҳанварони дигар дар роҳи таъйини таҳаввули афкори бадеӣ ва тақдири хидмату мақоми таърихӣ сардафтари адабиёти навини тоҷик аҳаммияти муҳим дорад. Маҳз дар ин замина ба рӯйдодҳои ҳаёт ва эҷодиёти устод Айнӣ баҳо додан, муаммоҳои душвори таърихӣ адабиро кушодан самарабахш мебошад.

Атахон Сайфуллоев маҳз таҳқиқи ҳамин масъалаи муҳими зиндагинома ва эҷодиёти устод Айнӣ дар ин рисола ба уҳда гирифта, дар ҳалли он муваффақ шудааст. Донишманди фақид дар назди худ мақсад гузоштааст нишон диҳад, ки устод Айнӣ дар кадом мактабҳои адабӣ тарбият ёфта ба дараҷаи баланди илму адаб расид ва худ бо эҷодиёти арзишманди бадеӣ дар таърихи адабиёти навини тоҷикӣ чӣ гуна мактаби эҷодӣ таъсис намуд ва онро ривоч бахшид [147, 12].

Дар рисола А. Сайфуллоев манбаҳои пайдоишу инкишофи насри навини тоҷикиро хеле амиқ ва ҳамачониба таҳқиқ карда, заминаҳо ва

омилҳои ташаккул ва таҳаввули онро аз ҷиҳати илмӣ таҳқиқ ва бо далелҳо исбот намудааст. Барои таъйиди назараш ба таҷрибаи Айнӣ ва гуфтаҳои донишмандони соҳа така намуда, моҳияти мактаби хунарии Айниро барои хонанда ошкор менамояд. Дар рисола дар заминаи таҷрибаи эҷодии устод Айнӣ муаллиф таъсирпазирии ӯро аз адабиёти классикӣ, бахусус насри пешин ва осори баргузидаи адибони ҷаҳон бо мисолҳои мушаххас нишон дода, баҳрабардории ӯро аз “анъанаҳои адабиёти классикии форс-тоҷик” [147, 11] ва беҳтарин намунаҳои адабиёти ҷаҳон, аз ҷумла осори нависандагоне мисли Войнич, Такур, Дюма, Гюго, Верн ва Дюшен бо мисолҳо таъйид менамояд.

Муаллифи рисола ҷанинҳои насри советии тоҷикро аз адабиёти маорифпарварии ибтидоӣ асри бист низ ҷустуҷӯ карда, як силсила осори дар ибтидоӣ асри бист пайдошуда, аз ҷумла офаридаҳои худи Айнӣ, Беҳбудӣ, Шакурӣ, Садри Зиё, Фитрат, Мирзо Сирочи Ҳакимро сарчашмаи дигари насри советии тоҷик меҳисобад. Дар ин замина муборизаи тезу тунди ду равияи адабӣ: равияи пешқадам (осори адибони маорифпарвар) ва равияи иртиҷоӣ (адабиёти ҷадида) ошкор карда шудааст, ки дидгоҳҳои ӯ оид ба равияи адабиёти ҷадида имрӯз қобили қабул нест.

А. Сайфуллоев ҷараёни инкишофи адабиёти навини тоҷикиро дақиқан пайгирӣ карда, дар ин замина нақши устод Айниро дар шаклгирии мактаби адабӣ, ки эҷодгараш худи ӯст, бо мисолҳо нишон медиҳад. Муҳаққиқ аз ҳамин мавқеъ мақоми устод Айниро дар солҳои баъди инқилоб, дар инкишофи публитсистика ва анвои гуногуни насри нави тоҷикӣ, ки зерин таъсири равандҳои сиёсӣ иҷтимоии замони шаклгирифтааст, баррасӣ менамояд ва омилҳои асосии ба вучуд омадани осори устод Айнӣ “Одина”, “Дохунда”, “Ғуломон” ва ғайраро мушаххас месозад. Масъалаҳои дигар, аз ҷумла заминаҳои ба вучудии насри ҳамосӣ, нақши Айнӣ дар пешрафти матбуоти тоҷик ва улуми адабиётшиносӣ забоншиносӣ дар рисолаи муаллиф муфассал баррасӣ шудаанд.

Ба ин тартиб, Атахон Сайфуллоев дар асоси таҳлили амиқ ва бодалели илмӣ ва ҷустуҷӯҳои судманд манзараи умумии мактаби Айниро пеши назари хонанда оварда, таъкид мекунад, ки “мактаби эҷодии устод Айни бо муҳимтарин анъанаҳои адабиёти классикии форс-тоҷик, таҷрибаи фаровони ғоявию эстетикӣ реализми рус ва дастовардҳои бузурги адабиёти сермиллати советӣ робитаи мустақкам дорад. Дар баробари ҳамин, асосгузори адабиёти советии тоҷик дар давоми умри пурбаракат ва фаъолияти эҷодии худ аз намунаҳои барҷастаи маданияти маънавии инсонияти пешқадам бархурдор шуда, онҳоро дар таҷрибаи адабии худ моҳирона истифода кардааст. Аз ҳамин ҷост, ки эҷодиёти бой ва серсоҳаи устод Айни... дар навбати худ хазинаи илму адаб фарҳанги пешқадами ҷаҳониро ғанитар гардонд. Бинобар он самараҳои файзбахши мактаби устод Айни ғизои маънавӣ ва сарчашмаи тараққиёти эҷодии чандин насли нависандагони тоҷик ва дигар миллатҳо гардидаанд” [147, 345].

Дар бисёре аз мақолаҳои, ки дар ин марҳала дар бораи Айни ва фаъолияти эҷодии ӯ навишта шудаанд, масъалаҳои ҳамкории Айни бо рӯзномаҳои он рӯзгор мавриди барасӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла дар мақолаи А. Мираҳмадов ва В. Самад “Тафсири як ишораи Айни” (1986) ҳамкории ӯ бо рӯзномаи “Бухорои шариф” дар заминаи “панҷ ишора”-и ӯ, ки “дар солҳои 1914, 1919, 1920, 1921, ва 1926 сурат гирифтаанд” [108, 111], таҳлил ва арзёбӣ шудааст. Ҳамчунин муаллифони мақола дар заминаи ишораҳои Айни, ки дар баъзе асарҳои ӯ, аз ҷумла “Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам” ва “Таърихи инқилоби Бухоро” сабт шудаанд, андешаҳои Айниро доир ба рӯзномаи “Бухорои шариф”, ташкилкунандагони он, сармоягузoron ва сохтори нашрия баррасӣ кардаанд, ки чехраи ӯро ҳамчун яке аз бунёдгузoronи матбуоти миллӣ мушаххас месозад.

Дар ин давра фаъолияти матншиносӣ ва нақди қиёсии матни баъзе аз намунаҳои осори нависанда низ мавриди таваҷҷуҳи адабиётшиносон қарор гирифтааст, ки якеи он мақолаи А. Кӯчаров “Одина” ва масъалаи нашри интиқодии он” мебошад, ки баъдтар дар шакли рисолаи алоҳида бо номи



“Тадқиқи текстологии “Одина”-и С. Айни” (1982) низ чоп шудааст. Муҳаққиқ дар ин таълифот матнҳои дар солҳои гуногун нашршудаи ин повести устод Айниро муқоиса карда, камбудии онҳоро нишон медиҳад, ки заминагузори ба наشري матни саҳеҳ ва интиқодии он аст. Дар натиҷаи қиссу муқобалаи нашрҳои гуногуни повести “Одина” А. Кӯчаров ба хулоса меояд, ки “...чопи интиқодии повести “Одина”-ро ҳозир намудан яке аз масъалаҳои муҳими илми матншиносии тоҷик ба шумор меравад. Чопи интиқодӣ дар асоси омӯзиши ҷиддии ҷи дастхатҳо ва ҷи вариантҳои мухталиф ба амал омада дар он на танҳо матни аслии асарро бояд барқарор кард, инчунин ҳамаи материалҳои текстологiero, ки таърихи тавлид, ташаккул ва тақомули асарро муайян мекунанд, бояд дар бар гирад. Дар натиҷа барои чопи академии “Одина”, ки як ҷузъи наشري академии “Куллийёт”-и ояндаи устод Садриддин Айни ҳисоб меёбад, имкон фароҳам меояд” [88, 123].

Ин донишманд “ба тағйироти композитсионӣ, санъатҳои тасвирӣ, таҳлиии образҳо, ихтисору иловаи порчаҳои шеърӣ, ки дар нашрҳои мухталиф аз ҷониби нависанда дохил карда шудааст, маҳз аз ҳамин дидгоҳ наздик” шуда, “пас аз се таҳрири ҷиддӣ бандубаст, алоқамандии хати сюжет ва воқеаҳои повести “Одина” таъйин ва хусусиятҳои жанрии он муайян мегардад” [43, 245-246]. Муҳаққиқ таҳриру такмили шахсиятҳои повестро аз ҷониби Айни аз назар гузаронда, собит менамояд, ки нависанда образҳои асосии повестро дар ҳар нашр такмил додааст.

Аламхон Кӯчаров дар рисола масъалаи таҳриру такмили забону сабк ва воситаҳои тасвири бадеиро низ бо диққат аз назар гузаронда, “собит менамояд, ки С. Айни ҳангоми истифодаи ин ё он калимаву ибора ҳам тобишҳои маъноӣ ва ҳам бори услубии онҳоро ба назар мегирад” [43, 248]. Муаллиф дар фасли “Тағйирот дар услуби нигориши “Одина” доир ба шаклу воситаҳои грамматикӣ, тарзу усули корбурди он ва сохтори нахвии забони повест мулоҳизаҳои судманд баён кардааст, ки арзиши баланди илмӣ доранд.

Ниҳоят ин донишманд дар фасли охири рисола масъалаи нашри интиқодии повести “Одина”-ро ба миён гузошта, қиёсан тасхифҳои дар нашрҳои гуногуни повест рухдодаро бо камали диққат таҳлил ва арзёбӣ мекунад ва ба ин васила роҳро барои нашри интиқодии ин асари устод ҳамвор менамояд. Ин тадқиқот аввалин кӯшиш дар илми матншиносии тоҷик дар шиноخت ва таҳриру такмили нусхаҳои повести Айнӣ “Одина” буда, пешниҳод ва раҳнамоиҳои судманди муҳаққиқ ҳамчун таҷрибаи илмӣ арзишманд боқӣ мемонад. А. Кӯчаров баъдтар китоберо бо номи “Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик” (1994) нашр намуд, ки дар фасли баъдӣ ҷустуҷӯҳои муаллифро дар ин замина баррасӣ хоҳем кард.

Яке аз адабиётшиносони дигаре, ки дар ин марҳала дар раванди умумии ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ нақши муҳим гузоштааст, адабиётшиноси фақид Б. Валихоҷаев мебошад. Ин донишманд дар ин замина як силсила мақолаву осори пурарзиши таҳқиқиро ба ҷоп расонидааст, ки мақолаҳои “Дохунда” дар экран”, “Садриддин Айнӣ ва адабиёти ўзбек”, “Устод Айнӣ ҳамчун муҳаққиқи забардасти адабиёт”, “Садриддин Айнӣ дар сифоти шоирони Самарқанд”, “Тарзи тасвири реалистӣ ва романтикии Садриддин Айнӣ дар наср”, “Айнӣ-адабиётшинос”, “Садриддин Айнӣ муҳаққиқи адабиёти тоҷику ўзбек”, “Таърихи инқилоби Бухоро”-и Садриддин Айнӣ ва мушкилоти муҳити адабии давр” ва ғайра аз ин ҷумлаанд. Дар мақолаҳои ёдшуда хусусиятҳои осори бадеӣ ва адабиётшиносии Айнӣ [4] таҳқиқ шуда, нақши ӯ дар инкишофи адабиёти навини тоҷикӣ [5] ва раванди фарогири робитаҳои адабӣ фарҳангии тоҷикону ўзбекон нишон дода шудааст.

Дар ин замина яке аз таҳқиқотҳои ҷиддӣ ва пурмоёи академик Б. Валихоҷаев “Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт” (бо ҳамкалами Р. Воҳидов) буда, дар он муаллиф асарҳои тоҷикию ўзбекии Садриддин Айниро муфассал таҳлил ва моҳияти иҷтимоиву ахлоқӣ, таърихиву фарҳангӣ ва хусусиятҳои бадеии онро муайян ва мушаххас намудааст. Пеш аз нашри рисолаи ёдшуда ин донишманд дар ин мавзӯ мақолаҳои ҷудоғонае, аз

қабилӣ “Устод Айни ҳамчун муҳаққиқи забардасти адабиёт” ва “Айни-адабиётшинос”-ро низ эҷод карда буд, ки дар онҳо оид ба тазкираи устод Айни “Намунаи адабиёти тоҷик” ва осори дигари ӯ баъзе андешаҳояшро баён кардааст. Баъдтар дар рисолаи “Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт” ин мавзуро такмил баҳшида, хидмати Айниро дар фароҳам овардани ҳаёт ва эҷодиёти намояндагони як давраи муҳими таърихи адабиёти тоҷик бо камоли диққат ва воқеъбинона баррасӣ ва арзёбӣ намудааст.

Нахуст муҳаққиқ дар ин рисола баъзе мақолоту гузоришотеро, ки то таълифи китобаш дар нақди “Намунаи адабиёти тоҷик” навишта шудаанд баррасӣ карда, сари андешаҳои зиду нақизи баъзе муаллифон андеша меронад. Аз ҷумла ӯ тақризи Б. Азизиро, ки таҳти унвони “Намунаи адабиёти тоҷик” 23-уми феввали соли 1927 дар рӯзномаи “Овози тоҷик” нашр шуда буд, арзёбӣ карда, онро муғризона медонад [63, 4]. Ҳамин тавр, вай доир ба мақолаҳои И. Брагинский, Р. Ҳошим, Р. Ҳодизода, А. Ҳайтматов, М. Кушҷонов, ки дар мақолаҳояшон дар бораи “Намунаи адабиёти тоҷик” андеша рондаанд, мулоҳизаҳояшро баён медорад. Сипас ин донишманд тарзи тазкиранигории Айниро таҳлил ва баҳогузорӣ намуда, баъзе тозақориҳо ва навназариҳои ӯро дар шинохт, интиҳоб ва арзёбии осори адибони замони гуногун мушаххас месозад, ки бо гузашти замон ҳанӯз ҳам арзишманд аст.

Ба мушоҳидаи ӯ, “Намунаи адабиёти тоҷик” бо усули тазкиранависӣ иншо шуда бошад ҳам, аз чунин тазкираҳо, ки қаблан эҷод шудаанд, тафовути ҷиддӣ дорад. Ин тафовутро Б. Валихоҷаев дар он дидааст, ки агар тазкираҳои қадима фақат як давраи муайян ё фаъолияти эҷодкорони як муҳити адабиро фаро гирифта бошанд, ин тазкира, ба қавли Айни “аз аҳди устод Абулҳасан Рӯдакӣ то ҳол (замони таълифи тазкира- С.Ҷ.) аз осори адибони машҳур, ки дар Мовароуннаҳр ва Туркистон расидаанд, ё ин ки ба ин сарзамин муносибате ба ҳам расондаанд,... намунаҳои манзум ва мансур ҷамъ карда мешавад” [62]. Илова ба ин, Айни ҳамчун донишманди навназар маълумоти тазкиранависонро аз назари танқидӣ

омӯхта, баъзе камбудихои онҳоро ислоҳ намудааст. Муҳаққиқ дар ин замина дар таърихи ба суҳанони худи Айнӣ, ки дар муқаддимаи “Намунаи адабиёти тоҷик” омадааст, бозёфтҳои илмии устод Айнӣ, аз ҷумла зинда намудани номи адибони гузашта, тарғиби худшиносии миллӣ, “бо фактҳои таърихи пардаи” душманони миллати тоҷикро даридани устодро ҳамчун намунаи олии миллатдӯстӣ ва ҷасоратмандии олимона таъбир менамояд [63, 18]. Ҳамчунин муҳаққиқ нақши ин китобро дар тарғиби адабиёти миллӣ ва худшиносии ақидатии мардум дар алоқамандӣ бо сиёсати Ҳизби коммунист шарҳ дода, чунин иқдоми Айнӣро василаи ҳифзи миллат ва адабу фарҳанги он таъбир мекунад.

Илова ба ин, Б. Валихоҷаев усули интихоби мероси шоирони гузаштаро низ дар ин тазкира аз ҷониби устод Айнӣ муҳим дониста, намунаҳои осори шоиронро дар алоқамандӣ бо ҳолатҳои ақидатии (идеологӣ) замони интихоб кардан, дар ин замина ҷиҳатҳои пешқадам, моҳияти ахлоқию иҷтимоӣ ва фарҳангии осори онҳоро ба эътибор гирифтани ва бо қиёсу тавсифҳои муҷаз нақш ва ҷойгоҳи ҳар як суҳанварро дар таърихи адабиёти тоҷик воқеъбинона муайян сохтани Айнӣро аз ҷумлаи тозакориҳои ӯ ба шумор меоварад.

Муҳаққиқ дар баробари мушаххас сохтани навҷӯиҳои устод Айнӣ дар эҷоди тазкира аҳаммияти таърихӣ чунин иқдомҳои ӯро низ муайян сохта, дар ин замина хидмати Айнӣро дар роҳи эҳё ва зинда кардани номи миллат ва адабу фарҳанги тоҷикон бо ироаи далелҳо собит месозад. Аз нигоҳи ӯ ин китоб, ки таълифи онро аввалин сарвазири Тоҷикистон Абдулқодир Муҳиддинов бар уҳдаи устод Айнӣ гузошта буд, ҳуҷҷате гардид, ки тоҷикҳо ба воситаи он “по ба майдони тоҷикии нави худ” [63, 12] гузоштанд. Оғози ин таърихро устод Айнӣ аз аҳди Оли Сомон, аз устод Рӯдакӣ шуруъ карда, ба фосила то садаи бист, то соли 1925, яъне то рӯзҳои таълифи “Намунаи адабиёти тоҷик” идома додааст, ки бо фарогирии “осори 212 нафар шоирону насрнависони форсизабони Мовароуннаҳр” [11, 241] санади адабиву фарҳангӣ буда, ҳастии таърихӣ соҳибони ин адабиётро

таъйид менамояд. Ба мушоҳидаи муҳаққиқ, муқоисаҳои Айнӣ дар “Намунаи адабиёти тоҷик” асоси таърихӣ дошта, равшангари умри тулонӣ ва моҳияти маънавии ҳастии миллӣ ва таърихии халқи тоҷик аст.

Дигар аз тозақориҳои устод Айнӣро муҳаққиқ ба василаи ин китоб ба расмият даровардани истилоҳи адабиёти тоҷик ва аҳаммияти адабию илмии он доништа, аз рӯи моҳият фақат тазкира ё маҷмуаи осори шоирон ба шумор намеоварад, балки таъкид мекунад, ки “Намунаи адабиёти тоҷик” ба ҷуз он ки ба сифати як маъхазии илмӣ ва адабӣ аҳаммияти калон дорад, ҳамчунин ба воситаи ашъори шоирон, ки дар он гирдоварӣ шудааст, вазъи ахлоқӣ ва иҷтимоии ҷомеаҳо дар фосолаи замони таърихӣ ба сароҳат инъикос намудааст. Чизи дигаре, ки аз таҳқиқоти Б. Валихоҷаев муҳим ба назар мерасад, арзёбии сохтор ва дарунмояи ин китоб, диди адабиву зебоишиносӣ ва баъзе махсусиятҳои забон ва тарзи нигориши Айнӣ мебошад, ки дар рисолаи ёдшуда бо камали диққат таҳқиқ ва баррасӣ шудааст.

Ин донишманд аз таҳқиқи “Намунаи адабиёти тоҷик” ба хулоса меояд, ки ин китоб “чи фаъолияти илмии устод Айнӣ ва чи умуман адабиётшиносии советии тоҷикро ба ҳаракат овард. Пас аз ба майдон омадани вай ҳам устод Айнӣ ва ҳам дигар адабиётшиносон ба омӯхтани таърихи адабиёти тоҷик бо қувваи нав шуруъ намуда, муваффақиятҳои нав ба нав ба даст меоварданд. Агар ба ҳолати имрӯзаи адабиётшиносии тоҷик назар кунем, аён мегардад, ки вазифаҳои, ки устод Айнӣ дар “Намунаи адабиёти тоҷик” дар назди олимони гузашта буд, бомуваффақият иҷро гардид” [63, 9-10].

Донишманди фақид баъди “Намунаи адабиёти тоҷик” таълифоти дигари устод Айнӣ, аз ҷумла мақолаҳои рисолаҳои ӯро доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Фирдавсӣ, Саъдӣ, Восифӣ ва Бедил арзёбӣ карда, назари ӯро доир ба моҳияти иҷтимоиву ахлоқӣ ва бадеии осори шоирони гузашта ба таври мушаххас баррасӣ менамояд, ки дар айнишиносии он рӯзгор сухани тоза буд.

Б. Валихоҷаев аз таҳқиқотҳои зикршудаи Айнӣ ба хулоса меояд, ки устод ба василаи корбурди усули муқоисавии таърихӣ, бо ёрии санадҳои илмӣ ва далелҳои мантиқӣ масъалаҳои адабиётро бо мушкилоти ҳаёти иҷтимоӣ пайваста таҳқиқ кардааст, ки баёнгари диди илмӣ ӯ оид ба масоили адабию иҷтимоӣ мебошад.

Аз таҳқиқоти Б. Валихоҷаев бармеояд, ки устод Айнӣ дар асоси осори адиб омӯхтани аҳвол ва эҷодиёти ӯро муҳим дониста, дар таҳқиқотҳои аз ин усул фаровон истифода кардааст. Аз ҷумла, назар ба мушоҳидаи Б. Валихоҷаев устод Айнӣ ҳангоми омӯхтани ҳаёт ва осори Саъдӣ, Фирдавсӣ ва Бедил аз чунин тарзи таҳқиқ ҳадафмандона истифода карда, ба ин васила бисёре аз масъалаҳои таърихи адабиёт ва зиндагиномаи адибонро ба дурустӣ ҳаллу фасл намудааст.

Дар ин замина омӯзиши жанрҳои адабӣ, санъатҳои бадеӣ, маҳорати ҳунарии шоирони бузург, чараёнҳои адабӣ, методҳои эҷодӣ, аз ҷумла методи реализм ва ташаккули он аз назари Айнӣ дур намондаанд. Ба мушоҳидаи Б. Валихоҷаев барои Айнӣ дахҳо тазкира, китобҳои таърихӣ, луғату қомусҳо ҳамчун сарчашмаи бебадал дар омӯзиши таърихи адабиёт ва ҳаёту эҷодиёти намоёндагони ҷудоғонаи он хидмат кардаанд. Айнӣ дар чараёни омӯзиш санадҳои муҳимро гирд оварда, дар заминаи таҳқиқи онҳо ба натиҷаҳои арзишманд даст ёфтааст.

Таҳқиқотҳои дар ин равиш анҷомдодаи устод Айнӣ минбаъд барои муҳаққиқони соҳа ҳамчун сарчашмаи раҳнамо хидмат кардаанд. Аз ҷумла муҳаққиқ рисолаи Айнӣ “Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ”-ро дар фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ “саҳифаи тоза” таъбир карда, заминасози таҳқиқотҳои минбаъда дар роҳи омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти Саъдии Шерозӣ медонад ва онро муфассал таҳлил мекунад.

Муҳаққиқ дар ин мақола кашфиётҳои устод Айнӣ дар шинохти Саъдӣ як-як ном бурда, аз ҷумла менависад, ки Айнӣ аввалин бор “шарафи эҷоди ғазалҳое”-ро, ки “аз байтҳои гуногунмазмун таркиб ёфта бошанд, ба

Саъдӣ махсус” медонад. “Шакли муламмаъ”-ро низ, ба мушоҳидаи ӯ Айнӣ аз кашфиёти Саъдӣ ба шумор меоварад. Б. Валихоҷаев андешаи Айнӣ дар бораи аз тарафи Саъдӣ бо таълифи “Гулистон” ба авҷи аъло расонидани насри бадеии форсии тоҷикиро низ диди тоза дар шинохти осори Саъдӣ маънидод карда, дар ин замина аввалин бор усули эҷодии Саъдиро шинохтан ва мушаххас кардан ва Саъдиро “эҷодкунандаи ҳазлҳои намакин ва ҳаҷви ширин” шинохтани Айнӣро дар адабиётшиносии тоҷик ҳодисаи дар он рӯзгор нав арзёбӣ мекунад, ки нигоҳи воқеъбинона дар шинохти чехраи илмии устод Айнӣ мебошад.

Дар ин замина Б. Валихоҷаев ба хулоса меояд, ки Айнӣ “ба масъалаи методи эҷодӣ ва услуби нависанда даҳолат карда, ба хулосаи муҳим омада, ки он ҳоло ҳам қимати худро гум накардааст. Устод Айнӣ дар ин бора чунин изҳори ақида дорад: “Танқидчиёни пештараи Шарқ Саъдиро “вуқуғӯй” гуфтаанд, агар ин таъбирро бо термини байналхалқӣ иваз кунем, “реалист” гуфта мешавад. Ҳақиқатан ҳам Саъдӣ реалист аст. Муҳаққиқон ин сухани Айнӣро “ба маънои соддабаёнӣ ва воқеияти тасвир, яъне услуби нависанда кор фармудаанд, на ба маънои методи эҷодӣ” [63, 43].

Б. Валихоҷаев ҷустуҷӯҳои Айнӣро дар шинохт ва арзёбии хунари шоирии Саъдӣ аз ҷиҳати тасвири мазмуну мундариҷа ва ғояи осори Саъдӣ низ муфассал баррасӣ карда, моҳияти илмии ҷустуҷӯҳои ӯро дар ин замина мушаххас намудааст. Муҳаққиқ рисолаи “Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ”-ро дар ҷаҳолияти адабиётшиносии Айнӣ “саҳифаи тоза” маънидод карда, заминагузори тадқиқотҳои минбаъда дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Саъдӣ медонад.

Паҳлуи дигари андешаҳои ин адабиётшиносро назари воқеъбинонаи ӯ ба рисолаи Айнӣ “Мирзо Абдулқодири Бедил” муайян мекунад, ки дар шарҳи ҷаҳолияти бедилшиносии Айнӣ дар замони нашри ин рисола қадами ҷиддӣ буд. Муҳаққиқ андешаҳои зидду нақиз ва ғарзнокӣ баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла С. Ш. Муллоҷоновро [118, 80-84] дар муқоиса бо

чавоби устод Айнӣ ба тақризи ӯ [7, 85-91] аз назар гузаронда, хидмати Айниро дар таҳқиқи ҳаёт ва эҷодиёти Абдулқодири Бедил, аз ҷумла мазмуну мундариҷаи осор, сабки Бедил, таъсири ӯ ба шоирони Мовароуннаҳр ва пайравии онҳо аз Бедил муфассал таҳлил ва нақши Айниро дар бедилшиносии Осиёи Марказӣ бо далелҳо мушаххас намудааст.

Андешаҳои Б. Валихоҷаев дар бораи хусусиятҳои мундариҷавӣ, ғоявӣ ва бадеии “Ёддоштҳо”-и Айнӣ, тасвири муҳити иҷтимоӣ ва фарҳангии он рӯзгор аз ҷониби ӯ ва вазъи ҳаёти адабии давра, бахусус нақши Аҳмади Дониш, Ҳайрат, Сиддиқии Гулшанӣ ва дигарон дар инкишофи адабиёти ин аҳд ва ҳамоиши адабию фарҳангии шоирони тоҷику ўзбек бузург таъбир карда, ба ин натиҷа мерасад, ки “Ёддоштҳо” “барои таъини умумияти байни рӯшанфикрони тоҷик ва шоирони пешқадами ўзбек дар ин давра материали бойе медиҳад” [63, 48]. Ба андешаи ӯ устод Айнӣ адабиёти тоҷик ва ўзбекро баробар омӯхта, “барои инкишофи адабиётшиносии ўзбек низ ҳиссаи босазо гузошт. Ин кор аз “Намунаи адабиёти тоҷик” бо зикри мавқеияти Навоӣ, Акмал, Нодира, Машраб оғоз шуда, дар “Ёддоштҳо” ва баъзе мақолаҳои дигари устод идома ёфтааст” [63, 51].

Б. Валихоҷаев устод Айниро аз бунёдгузори навоишиносӣ дониста, таҳқиқотҳои ӯро дар боби аҳвол ва осори Навоӣ бунёдӣ ба шумор меоварад ва дар замина аз мақолаҳои ӯ “Мир Алишер Навоӣ”, “Алишер Навоӣ ва адабиёти тоҷик” ва рисолаи “Алишер Навоӣ”, ки саҳифаи тозае дар навоишиносӣ мебошанд ёд карда, рисолаи охирро муфассал таҳлил менамояд ва “як хусусияти бисёр дилчаспи ин тадқиқоти монографӣ”-ро аз он иборат медонад, ки “устод Айнӣ онро на бо услуби академӣ, балки сабки шавқангезу хонданбоб таълиф крдааст. Баёни илмӣ бо ҳикоятҳои гуногуни ба мавзӯ дахлдор тақвият ёфтааст. Ин ҳама боиси он гардидааст, ки ҳар як боби асар вобаста ба масъалаҳои ҳал кардаи муаллиф нақл шуда, аз пеши назари хонанда чун лентаи кино мегузаранд, хонанда низ худро шоҳиди ин манзараҳо ҳис мекнад” [63, 54].



Ин донишманд хидмати бузурги Айниро дар навоишиносӣ ба омӯзиши матншиносӣ вобаста дониста, иқдомҳои ӯро дар арафаи таҷлили 500-солагии Навоӣ ба алоҳидагӣ баррасӣ намудааст, ки баёнгари талошҳои ӯ дар таҳқиқ ва тарғиби ҳаёт ва осори Айни дар он рӯзгор мебошад. Аз ҷумла Б. Валихоҷаев аз як мактуби Айни ба Дехотӣ иқтибос карда, ба ин васила чараёни талошҳои воқеии ӯро дар ин самт мушаххас месозад, ки баёнгари садоқати инсонӣ ва илмии Айни дар шиноختи Навоӣ ва ҳақшиносии муҳаққиқ аз ин чеҳраҳои адабию фарҳангӣ мебошад, Аз ҷумла устод Айни дар ин мактуб навиштааст: “Дар бораи ташкил кардани саҳифа бахшида ба Навоӣ бо муҳаррири “Тоҷикистони сурх” Почоҷонов гуфтугӯ кардам. Маъқул шуд... Аз шумо илтимос ҳамин ки дар баробари фиристодани мақолаатон нависед, ки ба саҳифаи ташкилмешудагӣ кадом шеърхояш (тоҷикиаш бошад хубтар аст, мегӯяд) ва аз кадом маҷмӯа ва ё таъкира гирифта шавад” [63, 55].

Дар таҳқиқоти Б. Валихоҷаев ҷустуҷӯҳои Айни дар заминаи рисолаи “Алишер Навоӣ” муфассал баррасӣ ва хидмати ӯ дар таҳия ва нашри “Хамса”-и Навоӣ баҳогузорӣ шудааст. Муҳаққиқ хидмати Айниро дар таҳия ва шарҳу тафсири ин асар, тартиб додани луғат, маънидоди санъатҳои шеърӣ, тафсири маъноии байтҳо кайд карда, дар ин замина ғалатҳои дар нашри осори Навоӣ роҳ ёфтаре ислоҳ кардани Айниро нишон додааст. Масалан, ба мушоҳидаи ӯ номи Маҳинбонуи достони “Фарҳод ва Ширин” дар баъзе ҷоҳо ба тарзи ғалат Маҳан Бону навишта шуда будааст, ки Айни барои ислоҳи ин ғалат маънии номро шарҳ дода, навиштааст: “Маҳинбону-ба маънии Бонуи Бузург омада, номи холаи Ширин аст. Аммо, Маҳан Бону навиштан ва хондан, ки машҳур шудааст, хатост, чунки “Маҳан” аввалан, ба маънии “суст” ва “заъиф” ва дуюм, гуфтан ва навиштан ба маънии номуносиб буда, ба номи қаҳрамони мусбат дуруст намеояд” [63, 53]. Муҳаққиқ шарҳу тафсири баъзе байтҳои барои хонанда номафҳумро дар он рӯзгор хидмати бузурги Айни дар

шиносондани осори Навоӣ ва барқарор кардани мероси адабии тоҷикию форсии ӯ таъбир карда, дар ин замина корҳои матншиносии Айниро муҳим арзёбӣ мекунад ва ин иқдоми ӯро қадами аввал ва муҳим дар навоишиносӣ ба қалам медиҳад.

Хидмати дуҷуми шоёни Айниро дар навоишиносӣ муҳаққиқ дар пажӯҳиши густурдаи ӯ дар боби ҳаёт ва эҷодиёти Навоӣ доништа, таъкид мекунад, ки Айни дар солҳои 30-40 ба таҳқиқи ин мавзӯ пардохта, онро ҳамчун тухфа ба ҷашни 500 солагии шоири бузург пешниҳод карда буд. Ба назари ӯ ҷустуҷӯҳои Айни дар шинохти воқеиятҳои муборизаҳои темуриён, маҳалли таваллуди Навоӣ, муҳити тарбиядидааш ва ҷи тарз гузаштани замони ҷавонии ӯ дар он замон иттилоии тоза ва дақиқ оид ба ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Навоӣ буд. Б. Валихоҷаев фаъолияти навоишиносии Айниро “басо рангин” таъбир карда, дар ин замина ба масъалаҳои назарии навоишиносӣ ҳам машғул шудани ӯро ба алоҳидагӣ қайд мекунад ва барои исботи суханаш иқтибоси зеринро аз Айни меоварад: “Алишер дар “Ҳамса” ҳамаи аҳволи замонаш, қисми аҳволи худро акс кунонидааст. Типҳои манфии дostonҳои “Ҳамса”-ро аз замони худ гирифтааст ва ба муқобили онҳо типҳои эҷодиро аз ҳаёл ва орзуҳои худ сохта бароварда, мисли як намуди тақлид ва ибрат гузоштааст” [63, 42]. Дар ин замина муҳаққиқ назари Айниро доир ба образи Искандар низ таҳлил карда, арзёбии ӯро дар боби моҳияти иҷтимоиву ахлоқии ин образ муҳим медонад.

Муҳаққиқ ҷустуҷӯҳои Айниро дар боби усули тасвиргариӣ Навоӣ, аз ҷумла тарзи корбурди саноеи бадеӣ ва сабки Навоӣ низ арзёбӣ карда, моҳияти ҳунари ин шоирро барои хонанда кушода додааст, ки дар шинохти фаъолияти навоишиносии Айни ҳарфи бодалел ва муҳим ба шумор меравад.

Ҷунон ки ба мушоҳида расид, хидматҳои Ботирхон Валихоҷаев дар ин марҳала дар шинохти фаъолияти илмии Айни бузург буда, арзиши назарию амалии кори анҷомдодаи ӯ гувоҳи бардавомии корҳои

анҷомдодаи ин донишманд дар шинохт ва арзёбии аҳвол ва осори устод Айнӣ мебошад.

Дар заминаи мақолаву рисолаҳое, ки дар марҳалаи зикршудаи айнишиносӣ таълиф шудаанд ва дар ин фасл мавриди таваҷҷуҳи мо буданд, метавон ба хулсаҳои зер омад:

а) дар аксари ин таълифот аҳвол ва осори Айнӣ дар заминаи воқеиятҳои адабии замони шуравӣ баррасӣ ва арзёбӣ шудаанд, ки тобеияти андешаҳои назарӣ ва амалии муаллифон ба ҷанбаи сиёсату иҷтимоии идеологияи расмӣ равшан ба назр мерасад ва моҳияти ҷустуҷӯҳои илмӣ онҳоро муайян менамояд;

б) мақолаҳо ва рисолаҳои дар ин давра таълифшударо аз рӯи мазмун ва моҳияташон метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард. Гурӯҳи аввали муаллифон, аз ҷумла М. Шукуров, С. Табаров, А. Сайфуллоев, Ю. Салимов, Р. Фиш, Р. Ҳошим, Р. Ҳодизода, А. Набиев, А. Кӯчаров, А. Маҳмадаминов, М. Мираҳмадов, В. Самад ва дигарон дар муайян намудани мушаххасоти зиндагинома ва эҷодиёти устод Айнӣ аз равишҳои усулии таҳқиқ истифода карда, консепсияи ҳоси шинохти ин масъаларо шакл додаанд, ки дар бисёр мавридҳо така ба воқеият ва сарчашмаҳои таърихиву адабӣ дорад.

Дар ин давра масъалаҳои гуногуни ҳаёт ва осори нависанда мавриди таҳқиқ ва арзёбии донишмандони соҳа қарор гирифтааст, ки нақши ин соҳаи адабиётшиносиро дар шинохти ҷеҳраи инсонӣ ва ҳунарии устод Айнӣ муайян мекунад. Масалан, агар М. Шукуров дар мақолаи “Услуби романтикӣ дар очерки “Темурмалик” (1973) хусуияти сабки нависандаро таҳқиқ ва мушаххас намуда бошад, адабиётшинос Б. Нозимов бо таълифи мақолаи “Ҷузъиёт ҳамчун ошкоркунандаи симои образҳои типӣ дар “Марги судхӯр” (1973) нақши ҷузъиёти конкретро дар тарзи тасвири қиёфаи зохирии шахсиятҳо дар асари устод Айнӣ баррасӣ намудааст. Мақолаи Т. Қароев ва Р. Воҳидов “Инъикоси револютсияи Бухоро дар романи “Дохунда” (1972) масъалаи таъсири омилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ дар

шаклгирии шуури табакотии шахсиятҳои роман Ёдгор ва Абдуллохочаро дар таҷрибаи ҳунарии устод Айнӣ таҳлил намудаанд. Субҳон Амиркулов дар мақолаи пурмухтавои “Моҳият ва мавқеи адабиёти нимаи дуюми асри XIX дар таҳқиқи илмию адабии Айнӣ” (1971) саъй кардааст, ки арзиши таърихии осори устод, аз ҷумла “Ёддоштҳо”-ро ба сифати як сарчашмаи боэътимоди адабӣ аз назар гузаронад.

Дар мақолаҳои дигар, аз ҷумла мақолаи А. Мавлонов “Ашъори ҳаҷвии Айнӣ” (1970), К. Ҳодиева ва К. Ҳусейнова “Айнӣ-муҳаррир” (1971), Х. Мирзозода “Мавқеи асарҳои бадеӣ дар китоби дарсии “Таҳзиб-ус-сибён” (1970), Т. Абдучабборов “Устод Айнӣ дар бораи реализм” (1971), Р. Гаффоров “Аҳамияти лексикаи китобӣ дар насри Айнӣ” (1970), Д. Карамшоев “Доир ба таърихи чанд калимае, ки Айнӣ истифода кардааст” (1972) ва ғайра масъалаҳои мақоми ҳаҷв дар эҷодиёти Айнӣ, фаъолияти муҳарририи устод, нақши асарҳои бадеӣ дар сохтори мундариҷавии “Таҳзиб-ус-сибён”, шинохти Айнӣ аз ҷиҳати тасвири реалистӣ ва ҷиҳатҳои муҳими забонӣ ва услубии осори нависандаро баррасӣ кардаанд.

Ҳамин тавр, аз таҳқиқоти муҳаққиқон дар боби ҳаёт, осори бадеӣ, илмӣ ва публицистии Айнӣ бармеояд, ки ӯ дар таърихи илму адабиёт ва фарҳанги тоҷикӣ нақш ва ҷойгоҳи хос дошта, таҷрибааш дар ташаккул ва инкишофи адабу фарҳанги миллат таъсиргуздор будааст. Яке аз паҳлуҳои аҳвол ва осори Айнӣ дар таҳқиқоти анҷомгирифта муносибати ӯ ба инқилоби Октябр ва ҷадидия муайян мекунад, ки дар ин марҳила масъалаи мазкур мавриди таваҷҷуҳи хоси баъзе донишмандон қарор гирифта, мавқеи Айнӣ мушаххас карда шудааст. Таҳқиқоте, ки аз назар гузашт, далели он аст, ки пойбандии Айнӣ ба инқилоби таҳмили Октябр, пеш аз ҳама, дар пояи шинохти манфиат ва мавқеи инсон дар ҷомеа устувор гардида, ин равиш ҳеҷ гоҳ монеи таҳаввули андешаи худшиносии миллӣ дар самтҳои фаъолияти илмӣ, адабӣ ва публицистии ӯ нашудааст, баръакс заминаро барои таҳаввули афкори иҷтимоӣ ва инсонпарваронаи ӯ фароҳам

овардааст, ки осори бадеиву илмӣ ва публитсистиаши ин фарзияро таъйид мекунанд.

### **1. 3. Айнишиносӣ дар давраи Истиқлол**

Бозсозӣ аз ибтидои солҳои навадуми садаи гузашта сар карда, айнишиносонро барои ҷустани концепсияи нави шинохти ҳаёт ва осори устод Айни раҳнамоӣ кард. Дигар шудани тасаввурот дар бораи таърихи ҷомеаи шуравӣ омили аслии тағйир ёфтани дидгоҳҳои назариву амалӣ оид ба адабиёт низ гардид. Ба ин далел, дар ин давра назари айнишиносон то ҷое ба муҳимтарин лаҳзаҳои ҳаёту эҷодиёти Айни ва моҳияти иҷтимоиву маънавии он тағйир ёфт. Мо шоҳиди биниши тозае дар шинохт ва арзёбии баъзе паҳлуҳои аҳвол ва осори Айни шудем, ки ҳадафаш илмро аз иҷтимоиятгароии дурушт халос кардан буд. Ба ифодаи дақиқтар, нависанда дар асоси таҳлили иҷтимоии амиқрав чӣ масъалаҳои муҳими ҳаётии инсонро ба андеша гирифтааст ва ин таҳлилу андешаҳои ӯ махсусиятҳои зиндагии халқ, ақаллан ягон ҷиҳати муҳими мазмуни таърихии айёми худ ё замони гузаштаро ба чӣ андозаи мукамалӣ паدید овардааст, аз ҷумлаи масъалаҳоест, ки барои муайян кардани арзиши зебоишиносии осори бадеӣ аҳаммияти аввалдараҷа доранд. Дар марҳалаи мавриди назар маҳз ҳамин масъала ва ба қавли А. Набавӣ “мушкилаҳои навназарӣ ба эҷодиёти устод Айни” [127, 115] дар маркази диққати айнишиносон қарор гирифта, таваҷҷуҳи онҳо ба он равона гардидааст, ки ба ҷуз талаботи расмӣ созмондеҳони волюнтарӣ оё чизе аз воқеияти аслии замон ва зиндагӣ дар осори бадеӣ роҳ ёфтааст ё не. Чунин тамоюли фикрӣ аз ин дидгоҳ санҷидани ҷустуҷӯҳои айнишиносон ва бурду боҳти онро тақозо мекунад, ки дар ин фасл аз назар хоҳад гузашт.

Ба эътирофи содиқонаи А. Набавӣ “Нахустин ва хубтарин рисолаву мақолаҳои дастурӣ дар бораи навназарӣ ба адабиёти замони шӯравӣ”, аз ҷумла “аҳаммияти эҷодиёти устод Айни дар худшиносии миллӣ ва таърихии

точикон”, “иртиботи маънавии” Садри Зиё бо Айнӣ, “мутолиаи эҷодиёти устод Айнӣ аз диди нав ва мақому манзалати бузурги вай дар ташаккули маънавии мардуми тоҷик дар садаи бист” аз тарафи М. Шакурӣ эҷод гардидаанд [126, 153], ки саҳми ин донишмандро дар ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ нишон медиҳанд.

Яке аз аввалин мақолаҳое, ки мушкилоти навназариро ба эҷодиёти устод Айнӣ дар ибтидои солҳои навадум матраҳ карда буд, мақолаи М. Шакурӣ “Аз пайи фаҳмиши нав” мебошад, ки баъдтар шакли такмилётаи он дар китоби муаллиф “Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист” (2006) ба чоп расид. Муҳаққиқ аз таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифта қаноатманд набуданаширо изҳор карда, менависад, ки “...замони мо навназарӣ, биниши тозаи танқидӣ талаб дорад. Яке аз усули асосии мо дар ин кор бояд ҳамон бошад, ки устод Айнӣ аз аввали инқилоби октябр дастури амал қарор дода буд. Устод соли 1920 дар “Таърихи амирони манғитияи Бухоро” дар бораи назари танқидии худ навишта буд: “Мо...чун ҷарроҳи сангдили чобукдаст бо нештари қалам бераҳмона ҷароҳатҳои омоскардаамонро шикофтем ва буридем. Оре! Сафҳаҳои мусавфоро ба ҷирку хун олуида кардем. Лекин умед аст, ки ин захмиҳои амалиётдидаи мо баъд аз ин ба ҳам омада, ҷисми ғиғори моро сихати комил муяссар гардад”. Ҳамин буд яке аз дастурҳои асосии устод Айнӣ дар тасвири замони гузашта-замони феодалӣ, ки инқилоб онро комилан рад карда буд. Имрӯз боз ҳам давраи чунин амалиёт расидааст” [58, 13]. М. Шакурӣ дар замони шӯравӣ “дур рафтани аз ҳақиқати ҳаёт”-ро “як нави поймол шудани адолати иҷтимоӣ” унвон карда, дар қатори бисёре аз масъалаҳои дигар ба ҳаёт ва эҷодиёти устод Айнӣ бо “навназарӣ, биниши тозаи танқидӣ” [58, 13] нигаристанро маслиҳат дода, худ дар ин замина баъзе корҳои муҳимро анҷом додааст.

Аз ҷумла М. Шакурӣ дар мақолаи “Аз пайи фаҳмиши нав” зери таъсири сиёсати зӯргӯйи вақт ва “зери ҳавфи доимӣ зидагӣ ва кор” кардани Айниро дар мисоли романҳои “Дохунда” ва “Ғулумон” далели “аз тадқиқи

бадеӣ дур” шудан ва “бештар ба нақли сарсарии пуртаъчил ва баёни публитсистии ҳиссиётomez” [58, 22] гаравидани Айнӣ медонад. Муҳаққиқ фақат “дар асоси таҳлили бадеии ҳаёти замонҳои гузашта-зиндагии беҳуқуқонаи пеш аз инқилоб” ба “Чамъбастҳои ҷиддии фалсафӣ” [58, 26] даст ёфтани Айнӣро аз муваффақияти ҳунарии ӯ маънидод карда, дар ин замина аз “Ёддоштҳо” ном мебарад. Ба андешаи ӯ “дар адабиёти тоҷикии солҳои бисту сӣ ва чилу панҷоҳ Садриддин Айнӣ ягона насрнависе буд, ки асарҳояш дорои чамъбастҳои ҷиддии фалсафӣ мебошанд” [58, 19].

М. Шакурӣ дар мақолаи “Як нигоҳе умумӣ ба адабиёти тоҷикии сада” бо диди нав ба осори Айнӣ нигариста, бар боби “чамъбастҳои адабии фалсафӣ”-и ӯ муфассал сухан рондааст. Ӯ дар повести “Одина”, романҳои “Дохунда” ва “Ғулумон” дар заминаи “чамъбастҳои адабии фалсафӣ” “худшиносии иҷтимоии заҳматкашонӣ одиро ба таҳқиқи бадеӣ” [58, 412] кашидани Айнӣ ва дар “Ёддоштҳо” “аз чорҷӯбаи танги биниши синфӣ берун” часта, “ба марзи ҳудогоҳии маънавий қадам” гузоштани нависандаро ҳамчун равиши тозаӣ ҳустуҷӯҳои бадеии ӯ маънидод кардааст, ки диди тоза дар шинохт ва арзёбии хусусияти ҳоси тафаккури бадеии Айнӣ мебошад.

Мақолаҳои дигари М. Шакурӣ, аз ҷумла “Тазкори ашъор” ва масъалаҳои пайдоиши шеърӣ ва “Падари миллат”, ки қаблан бо номи “Садриддин Айнӣ-равшангари бузурги тоҷик” чоп шуда буд, низ ифодакунандаи “навназарӣ, биниши тозаӣ танқидӣ”-и муаллиф дар таҳқиқ ва арзёбии ҳаёт ва осори устод Айнӣ мебошад.

Дар мақолаи “Тазкори ашъор” ва масъалаҳои пайдоиши шеърӣ” муҳаққиқ пайванди маънавии Айнӣро бо Садри Зиё, андешаҳои ӯро дар бораи “Тазкори ашъор”, назари Садри Зиёро ба шеърӣ Айнӣ ва мухтассоти ҳунари шоирӣ ӯ бо диди нав баррасӣ ва арзёбӣ кардааст, ки ҳарфи тоза дар айнишиносӣ мебошад. Дар ин мақола муҳаққиқ андешаҳои Садри Зиёро дар бораи маҳорати шоирӣ Айнӣ, тозаҷӯйҳои ӯ дар мазмуну

мухтаво ва ҳунари шоирӣ ба таври алоҳида таҳлил ва арзёбӣ кардааст [58, 110, 146].

М. Шакурӣ дар мақолаи “Падари миллат” низ бо биниши тозаи танқидӣ ба аҳвол ва фаъолияти эҷодии устод Айнӣ нигариста, “фаъолияти иҷтимоӣ ва равшангарии ӯ”, хидматашро “барои худшиносии мардум” [58, 212] дар таъя ба муҳимтарин санадҳои рӯзгори нависанда таҳқиқ ва баррасӣ кардааст. Муҳаққиқ дар ин мақола хидматҳои Айниро “на чун як сарвари сиёсӣ ё саркардаи низомӣ, балки ба сифати адибе ва донишманде, ба сифати як пешвои маънавий”-и тоҷикон арзёбӣ карда, меафзояд, ки “Дар даҳаи бистуми қарни бистум, ки тоҷикони Мовароуннаҳр дар айни шиддати муборизаҳои таърихӣ бе роҳбари забардасти сиёсӣ ва тӯдакаши ҷаррор монданд, қалами Айнӣ кори шамшерро карда, фаъолияти иҷтимоӣ ва илмиву равшангарии ӯ вазифаи муҳими сиёсӣ адо намуда, барои худшиносии миллии мардум, барои пайдо шудани сардорони лоиқи сиёсӣ, барои муайян шудани сарнавишти таърихии миллат нақши муҳим ифо кард” [58, 212].

Бо назардошти ҳамин ҳадаф муҳаққиқ чараёни зиндагӣ ва фаъолияти эҷодии Айниро бо диди нав таҳқиқ кардааст, ки аз таълифоти қаблии ӯ дар ин боб фарқ дорад. Ба хусус масъалаҳои пайванди маънавии ӯ бо Садрӣ Зиё ва муҳити рушанфикрони Бухоро, ошноӣ бо афкори маорифпарварон, аз ҷумла Аҳмади Дониш, фаъолияти Айнӣ ҳамчун аз фаъолони “давраи дувуми маорифпарварӣ”, амалкарди ҳадафмандона “пас аз инқилоби Русияи 1905”, фаъолияти омӯзгории Айнӣ дар мактаби усули нав, Айнӣ “муборизи роҳи маънавият”, ҳамкорӣ бо нашрияҳои даврӣ, робитаи ӯ бо Фитрат, Айнӣ ва ҷадидизм, идомаи “роҳи равшангарии” Айнӣ ва ба вучуд омадани “андешаи инқилобӣ” дар ӯ, ашъори равшангарона ва интиқомҷӯёнаи Айнӣ, эътирофи “инқилоби болшавикии Октябр” ва истиқболи рӯҳбаландона аз он, бо “танвири афкор” ва равшангарӣ хидмати инқилобро адо кардан, масъулиятшиносӣ ва маромномаи таърихии Айнӣ, ки фақат моҳияти миллии ва халқпарварӣ дошт, муборизаи



Айнӣ ба муқобили пантуркизм, муқоризаи ӯ “ дар роҳи исботи мавҷудияти миллати тоҷик”, талоши Айнӣ ба “ранги миллӣ додан ба идеяҳои маорифпарварӣ”, “иштироки фаъолони Айнӣ дар муқоризаи миллии озодичӯйии мардуми тоҷик”, ҷидду ҷаҳди фидокоронаи Айнӣ дар даҳаи бист дар роҳи истиқлоли миллии тоҷикон, Айнӣ бунёдгузори адабиётшиносии навини форсии тоҷикӣ”, нақши “фикри ҷӯяндаи Айнӣ дар сарнавишти миллат”, “риояи меросбарӣ ва пайванди замонаҳо” дар масъалаи забон, дар даҳаҳои бистуму сиюм ”на синфиҷат, балки “асоси иҷтимоии ҷаҳонбинии” Айнӣ қарор гирифтани “одамият ва миллият”, нақши “Назари иҷтимоии синфиҷатчӯйӣ” дар эҷодиёти нависанда, ҳуддории нависанда “аз падидоварии ҳамаҷонибаи сачияи шахс” дар осори насриаш, аз ҷумла “Дохунда”, “нуфузи ҷанбаи публицистии рӯзноманигорӣ ва лавҳаҳои репортажмонанд” дар қиссаи “Одина” ва романи “Дохунда” ва арзиши маорифпарварии он, қудрати қалами Айнӣ “дар тасвири нозукбинонаи зиндагии миллат” ва талоши “маънавиятҷӯии миллатпарварона”-и ӯ дар ин замина, инъикоси “худшиносии иҷтимоии заҳматкашон” дар “асарҳои сегонаи Айнӣ”, “худшиносии миллӣ” ва “поябар худҷӯиву худрасии ҷандҷониба” доштани он дар тафаккури Айнӣ, “ҷилои ақлузаковати миллат” дар осори нависанда ва монанди инҳо пайбурди тозаии донишмандона даршинохти Айнӣ ва моҳияти сарнавишти инсонӣ ва осори ӯ мебошад.

Дар марҳалаи мавриди назар баъзе таҳқиқоте ба вуҷуд омад, ки муаллифон ба зиндагиномаи Айнӣ бо навназарӣ нигариста, паҳлуҳои муҳими рӯзгори ӯро барои хонандаравшан сохтаанд. Яке аз ҳамин гуна асарҳо рисолаи Соҳиб Табаров “Зиндагиномаи Садриддин Айнӣ” (1875-1899) мебошад, ки равиши тозаии бархурди муаллифро ба масъалаи мавриди таҳқиқ ошкор менамояд. Муаллифи ин рисола “дар асоси сарчашмаҳои маъхазҳои дастрас, бахусус дар навбати аввал эҷодиёти худӣ Айнӣ, кӯшиш ба харҷ додааст, ки тарҷумаи ҳоли мухтасари нависандаро аз рӯзи таваллуд то соли 1899-то шиносӣ ба китоби сардафтари

маорифпарварони тоҷик Аҳмад Махдуми Дониш (1826-1897) “Наводир-ул-вақоеъ”, ки дар ҷаҳонбинии ӯ инқилоби фикриро ба вучуд оварда буд, мавриди баррасӣ қарор диҳад” [162, 2]. Дар ин замина муҳаққиқ тавонистаст, ки дар рисола доир ба шаҷараи авлодии Айнӣ, солҳои бачагӣ, замони таҳсил дар мактаби кӯҳна ва духтарона, доир ба тарзи тарбияи хонаводагӣ, муҳаббати Айнӣ ба адабиёти бадеӣ, бахусус шеър, солҳои таҳсил дар мадраса, шиносоии Айнӣ бо зиёиёни пешқадам ва табақаҳои гуногуни аҳолии шаҳри Бухоро маълумоти дақиқ фароҳам оварад. Илова ба ин, муаллиф дар рисола доир ба пайванди маънавии Айнӣ бо муҳити фарҳангии Бухоро, аз ҷумла иштироқаш дар маҳфилҳои адабӣ, “шабнишиниҳои анъанавии бадеӣ, концертҳо, тӯйҳо ва монанди инҳо” маълумоти муҳими тарҷумаҳои дарҷ карда, рисолаҳо бо овардани маълумот оиди аз тарафи муосиронаш чун шоир эътироф шудани Айнӣ ба поён мебарад.

Яке аз тозакориҳои С. Табаров дар таълифи ин рисола иборат аз он аст, ки муҳаққиқ кӯшиш ба харҷ додааст, “танҳо андаке ҳам бошад, ҳаёти давраҳои туфулияту шубоб ва булӯғу рушди Садриддин Айниродар якҷоягӣ бо роҳи зиндагӣ, фаъолияти ҷамъиятӣ ва эҷодии ӯ-то соли 1899-1990, яъне солҳои охири таҳсилаш дар мадраса аз назари мутолиа гузаронад” [162, 4]. Дар рисола муаллиф таҳқиқва ошкор намудани мушкилоти иҷтимоии зиндагии Айнӣ, хулқу атвор, пайванди отифии ӯ бо муҳити иҷтимоӣ ва аҳли адабро, ки дар таълифоти дар марҳалаи аввал ва дувум анҷомгирифта бештар хусусияти иҷтимоӣ-ғароии маҳз дошт, бо навназарӣ баррасӣ карда, муҳимтарин паҳлуҳои зиндагиномаи Айниро воқеъбинона ба қалам додааст, ки нақши таъсиргузори ӯро дар айнишиносӣ собит менамояд.

Дар ин марҳала масъалаи навназарӣ ва биниши тозаи танқидӣ бештар диққати айнишиносонро ба худ ҷалб кардааст, ки дар ин замина баъзе таълифоти Х. Асосозода, А. Набавӣ, А. Кӯчаров, М. Раҷабӣ, А. Маҳмадаминов, М. Имомов, Ш. Солеҳов, М. Сайфуллоева ва дигарон

чолиби диққат мебошанд. Аз чумла, яке аз аввалин мақолаҳо дар ин боб “Таҷдиди назар бояд” ном таълифоти Х. Асоев мебошад. Муаллиф дар ин мақола дар қатори баъзе “масъалаи ҷидди дигар дар боби таърихи адабиёти советии тоҷик” мушкилоти зерини ҳаёт ва эҷодиёти устод Айниро ба миён гузошта, аз чумла менависад: “Масалан устод Айни мансубияти жанрии осори мансурашро худ таъйин намудааст ё муҳаққиқони эҷодиёташ? Ё худ аз таъйини жанри “Ятим”, ки устод роман гуфтааст, чӣ хулосае бардоштан мумкин аст? Насри Айниро қиёсан ба насри классикӣ таҳқиқ намуда сипас хусусиятҳои тозаи онро бо далелу бурҳони қотеъ муайян намудан аз рӯйи ҳақиқат хоҳад буд. Ба ин маънӣ масъалаҳои сюжетсозӣ, принципҳои образофаринӣ ва фардиқунонии қаҳрамонҳои мусбату манфии осори Айни бояд ба тарзу усули нав баррасӣ шаванд” [29, 120].

Илова ба ин муаллифи мақола масъалаи ба давраҳо тақсим кардани фаъолияти баъди инқилобии Айниро низ ба миён гузошта, онро ба тариқи зер дастабандӣ мекунад: “солҳои бисту сӣ, замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945) ва даҳ соли баъди ҷанг” [29, 120]. Ба назари Х. Асоев “Се давраи эҷодиёти Айни таҳлили амиқи филологӣ ва муносибати навро тақозо” доштааст, ба ин далел, ки “дар ду давраи охир нависанда гӯё аз воқеияти сотсиалистӣ канораҷӯӣ кардааст”. Сабаби инро муаллиф ба “таҳдиду таъйиқи охири солҳои сӣ, ки Айни ба онҳо рӯбарӯ шуда буд” алоқаманд дониста, таъкид мекунад, ки маҳз ҳамин омил “бовари вайро нисбат ба ин сохти дар аввалҳо барои устод “идеалӣ” камтар сохт”. Х. Асозода “зери фишори замона ва шахсиятҳои он ба баъзе сохтакорихо роҳ” додани Айни, аз чумла баҳогузории ғайривоқеӣ ба чараёни ҷадидӣ аз ҷониби ӯро аз чумлаи мушкилоте медонад, ки ба онҳо бояд “таҷдиди назар” кард [29, 120-121].

Чунон ки ба назар мерасад, ҳар ду масъалае, ки адабиётшинос ба миён гузоштааст, баҳснок аст. Нахуст, ин ки ҳеч ҳуҷҷатеро муҳаққиқ пеш

нагузоштааст, ки дар ду давраи охири эҷодиёташ “аз воқеияти сотсиалистӣ канораҷӯӣ” кардани Айниро таъйид кунад. Ин масъала ҳамчунон баҳснок боқӣ мемонад. Дар масъалаи муносибати Айни бо ҷараёни ҷадидӣ низ ҳамин гуна ҳолат ба назар мерасад. Санадҳое ҳаст, ки дар ибтидо гароиши Айниро ба ин ҷараён таъйид мекунанд. Вале баъдан муносибати Айни нисбат ба ҷадидизм манфӣ мешавад, ки ин мавзӯ ба кадри кофӣ дар айнишиносӣ арзёбӣ шудааст.

Дар ин марҳала Х. Асозода доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Айни мақолаҳои “Устод Айни ва Лоҳутӣ рамзи Тоҷикистон буданд” (2008), “Сиёсат, воқеият ва устод Айни” (2009) ва рисолаҳои “Иловаҳо ба шарҳи ҳоли устод Айни” (2004) ва “Садриддин Айни дар миён ҳаст ва хоҳад буд” (2013)-ро таълиф кардааст, ки далели навназарӣ ва биниши тозаи танқидии муҳаққиқ дар шиноخت ва арзёбии аҳволу осори нависанда мебошад.

Дар ин давра А. Набавӣ низ ба масъалаи “навбаҳой ва тозанигоҳиҳо”, ки “андеша ва ақидаҳои зиддунақиз”-ро дар бар мегиранд, диққат дода, дар мақолаи “Мушкилаҳои навназарӣ ба эҷодиёти устод Айни” баъзе аз хусусиятҳои ташаккули шахсияти устод Айниро “ба сифати як рӯшанфикр, масъалаҳои баҳсноки роҳи эҷодии ӯ, муносибати вай ба масоили замонааш ва ғайраву ва ҳоказоро” [127, 115] мавриди таҳқиқи бамуддаҳо қарор додааст. Муҳаққиқ масъалаҳои баҳсноки эҷодиёти Айниро дар ин мақола ба тариқи зер дастабандӣ кардааст:

а) омилҳои ташаккули шахсияти инсонӣ ва ҳунарии Айни ба сифати як шоир ва нависандаи навсоз (модерн) ва ба чӣ ранг шакл гирифтани тафаккури бадеии ӯ;

б) мақоми устод Айни дар нахзати ҷадидия ва муносибати вай намояндагони он;

в) муайян, мушаххас ва барқарор намудани “баъзе имзоҳои мустаор ва асарҳои беимзо ва ё фаромӯшшудаи ӯ”;

г) муайян кардани мақоми устод Айни дар табдили алифбои арабиасоси (форсӣ) тоҷикӣ ба алифбои лотинӣ;

д) шинохт ва арзёбии воқеъ ва дақиқи муносибат ва иртиботи Айнӣ бо низоми шӯравӣ.

Муҳаққиқ масъалаҳои зикршударо баррасӣ ва баъзе пахлуҳои онро равшан карда, аз ҷумла ба ин натиҷа расидааст, ки “масъалаҳои вобаста ба осор ва шахсияти Айнӣ дар ҳар марҳалаи зиндагии вай хеле бисёранд, муносибати ӯ ба шахсиятҳои гуногуни таърихӣ-сиёсатмадорон ва аҳли илму адаб низ на ҳамеша беғаразона шарҳу баст карда шудаанд”. Ба ин далел ӯ таъкид мекунад, ки “ҳоло дар мавриди эҷодиёти Айнӣ ва мутолиаи тозаии осори вай, дастрасӣ ва ҷопи архиви устод масъалаҳои бисёре мавҷуд аст, ки бояд мавриди тавачҷуҳи аҳли илм қарор гирад” [127, 132]. Ин мақола бо таҳлили воқеъбинона дар шинохти мушкилаҳои эҷодиёти устод Айнӣ дар айнишиносии ин давра ҳарфи муҳим ва бодалел мебошад.

Яке аз муҳаққиконе, ки дар айнишиносии давраи истиқлол бо таълиф ва нашри осори муҳим нақш ва ҷойгоҳи рафъи касб кардааст, А. Кӯчаров мебошад. Бахусус фаъолияти матншиносии ӯ дар давраи истиқлол ривоч ёфта, доир ба матншиносии осори Айнӣ як силсила мақолаҳо ва рисолаҳои арзишманди “Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик”, “Нақди матн ва масъалаҳои матншиносии насри С. Айнӣ”, “Таҳрири адабӣ ва фаъолияти муҳарририи С. Айнӣ”, “Нақди матн ва нақди адабӣ” ва ғайраро ба ҷоп расондааст, ки ба қавли Ҷӯрахон Бақозода дорои “аҳамияти калони назариявӣ амалӣ” [43, 245] мебошанд.

Дар асарҳои зикршуда ва баъзе мақолаҳои дигар А. Кӯчаров матни нусхаҳои гуногуни осори Айнӣ, аз ҷумла “Одина”-ро таҳқиқ карда, дар заминаи муқоисаи матнҳои мухталиф моҳияти иҷтимоӣ бадеии ин повести устодро нишон медиҳад. Ин муҳаққиқ аз ҳамин мавқеъ ба тағйироти сохторӣ, усули тасвир, тарзи офариниши образҳо, ихтисору иловаи порчаҳои шеърӣ, ки дар нашрҳои гуногун аз тарафи Айнӣ дохил карда шудааст, наздик шуда ба он баҳо медиҳад.

Дар рисолаи ёдшудаи “Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик” муаллиф мулоҳизаҳояшро доир ба фаъолияти матншиносии Айнӣ баён

карда, хидмати бузурги ўро дар нашри мероси классикӣ бо далелҳо собит месозад. Аз нигоҳи ин донишманд “Фаъолияти устод Айнӣ дар хусуси ба таърихи расонидани матни саҳеҳи асарҳои бадеӣ ҳанӯз пеш аз Инқилоби Октябр оғоз ёфта”, бо “баъди инқилоб дастраси хонандагон намудани осори классикон” аз ҷумла Рӯдакӣ, Абӯалӣ Сино, Саъдӣ, Навоӣ, Восифӣ, Бедил ҳамчунон идома ёфтааст [90, 28-32]. Дар боби дувуми китоби зикршуда А. Кӯчаров ба “коргоҳи эҷодии устод С. Айнӣ” ворид шуда, нахуст маъхазии шеърҳои дар романи “Ғулумон” истифода кардаи Айнӣ ва тағйироти дар ин замина дар нусхаҳои гуногуни роман ба вучуд омадаро бо муқосаи мусаввада ва нусхаҳои дигар нишон медиҳад, сипас ҷустуҷӯҳои ўро дар ин замина бо камолӣ диққат арзёбӣ менамояд.

Таҳқиқоти матншиносии А. Кӯчаров оид ба “Ду таҳрири як симои таърихӣ” дар романи “Дохунда” низ дар асоси муқоисаи нусхаҳои гуногуни асар анҷом гирифта, ифодагари ҷустуҷӯҳо ва садоқати Айнӣ ба ҳадафҳои ғоявӣ бадеии роман мебошад, ки бо мақсади таҳрири такмили забон ва хусусиятҳои бадеии боби “Оташи ниҳонӣ”-и романи “Дохунда” анҷом гирифта, ба назари муаллиф “рӯҳи маҷбурӣ доштани тағйироти ғоявӣ боби” зикршударо ифода мекунад.

Дар мақолаҳои “Таърихи матни қиссаи “Марги судхӯр”, “Муқоисаи матнҳои ҷопии ҳикояҳои “Аҳмади девбанд” ва “Мақтаби кӯҳна”, “Куллиёти ашъори С. Айнӣ ва такмили минбаъдаи он”, “Андешаҳо оид ба тарҷумаи русии “Одина”, “Сарчашмаи муътамади матн” ва “Асосҳои ба ҷопи илмӣ тайёр кардани повести “Одина” низ А. Кӯчаров масъалаҳои матншиносии осори устод Айнӣро таҳқиқ карда, ба ин васила диққати мутахассисонро бо роҳҳо ва усулҳои омода кардани матни интиқодии осори устод шинос менамояд.

Фаъолияти ин донишманд дар таҳқиқи эҷодиёти Айнӣ фақат ба масъалаҳои матншиносӣ маҳдуд намешавад, балки паҳлуҳои дигари аҳвол ва осори ўро низ дар бар мегирад. Аз ҷумла ў дар мақолаҳои “Айнишиносӣ ва нашри куллиёт”, “Қиссаи “Одина”-и устод Айнӣ ва ягонагии миллӣ”,

“Мавқеи матншиносӣ дар таълими эҷодиёти С. Айнӣ”, “Тадқиқот ва кашфиёт” (Такриз ба китоби устод Айнӣ “Зарурийёти динийя”), “Чанд мулоҳиза аз фаъолияти муҳаррири С. Айнӣ”, “Устод Айнӣ муҳаррири осори Чалол Иқромӣ”, “Устод Айнӣ-рӯзноманигор”, “Устод Айнӣ ва тарҷумаи бадеӣ”, “Чанбаи таҳлилии номаҳои С. Айнӣ”, “Ақидаҳои омӯзгории Садриддин Айнӣ”, “Устод Айнӣ ва Истиқлолияти миллии Тоҷикистон” ва ғайра масъалаҳои гуногуни ҳаёт ва эҷодиёти нависандаро ба муҳокима кашида, андешаҳои ӯро дар ин замина баён кардааст, ки дар шинохти шахсияти инсонӣ ва ҳунарии Айнӣ равиши тоза мебошад.

Рисолаи Ш. Солеҳов “Роман дар адабиёти тоҷикии қарни 20” низ дидгоҳҳои тозае муаллифро доир ба мактаби адабии Айнӣ ифода мекунад. Аз ин рисола пештар Ш. Солеҳов бо номи “Устод Айнӣ ва зухури насри реалистӣ” [154] мақолае нашр карда буд, ки ҷустуҷӯҳои Айнӣро дар офаридани навъҳои гуногуни адабӣ мушаххас сохтааст. Дар рисолаи ёдшуда муаллиф дар заминаи воқеияти иҷтимоиву адабии даврони шӯравӣ омилҳои асосии ташаккули шахсияти адабии Айнӣ ва нақши ӯро дар ташаккули мактаби романнависии тоҷикӣ нишон дода, доир ба “худудҳои жанрии асарҳои насрии устод” ва “таъсир ва нуфузи сабку шеваи нигориши С. Айнӣ” [156, 221] баъзе мулоҳизаҳои ҷолиб баён менамояд. Аз ҷумла ӯ бар ин назар аст, ки Айнӣ бо таълифи роман “на танҳо маҳорати баланди романнависии худро ошкор сохт, балки тавассути ба ҳам омезиш додани суннатҳои қадимаи тафаккури ҳамосии халқ, анъанаҳои достоннависии классикии форсии тоҷикӣ ва имкониятҳои дохилижанрии романи нави русию аврупоӣ ба марҳалаи ҷадиди инкишофи ин навъи ҳамосаи адабӣ роҳ кушод ва пайравони мактаби адабии ӯ ин кашфиёти адабиро дар шакли шеваҳои ба худ хос идома доданд” [156, 236]. Дар рисола муҳаққиқ ҷустуҷӯҳои Айнӣро дар шаклҳои ва ташаккули жанри роман бо далелҳои нишон додааст, ки моҳияти биниши тозае ӯро мушаххас месозад.

Дар мақолаи “Азамати Айнӣ ва заъфҳои айнишиносии муосир” Ш. Солехов бо диди нав ва биниши тозаи танқидӣ ба ҷараёни таҳқиқи ҳаёт ва осори Айнӣ нигариста, “хидматҳои бузурги” ӯро дар соҳаи адабиёт ба таври мушаххас зикр мекунад ва суол мегузорад, ки “оё мо меросдорони ин бузургвор дар назди рӯҳи мубораки эшон вазифаю масъулияти худро ба тавре ки лозим аст ба анҷомнасонидем ё не?” Посух ба ин суолро “хушхолкунанда” надониста, иллитҳои зайли айнишиносиро дар марҳилаи охир зикр менамояд. Аз ҷумла ӯ то имрӯз ба пуррагӣ дастраси хонандагон нашудани куллиёти Айнӣ, ба таъхир афтидани наشري илмию интиқодии асрҳои нависанда, ҷоп нашудани “Намунаи адабиёти тоҷик”, ба рӯйи айнишиносон боз набудани дари бойгонии устод, муайян намудани нақш ва ҷойгоҳи Айнӣ дар адаб фарҳанги ҷаҳон дар заминаи ба таври муқоисавӣ омӯхтани осори адиб ва монанди инҳоро муаллиф аз камбудии ҷиддии айнишиносии имрӯза медонад [155, 103-105].

Дигар аз айнишиносоне, ки дар ин марҳала оид ба эҷодиёти Айнӣ тадқиқоти ҷомеъ бурдааст, М. Имомов мебошад. Ин донишманд рисолаеро таҳти унвони “Сужет ва тасвир дар насри Садриддин Айнӣ” ба ҷоп расондааст, ки дар он масъалаҳои ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Айнӣ, банду баст, хунари сюжетсозӣ ва поэтикаи портретсозӣ дар насри бадеии ӯмавриди таҳлилу баррасии илмӣ қарор гирифта, дар ин замина нақш ва ҷойгоҳи устод Айнӣ дар таҳаввули насри бадеии тоҷикӣ ба таври мушаххас нишон дода шудааст. Ин асар тадқиқи бонизом, ҷомеъ ва мукаммали бандубаста сужети осори насрии нависанда, аз ҷумла ҳикояву очеркҳо, повесту романҳои ӯ мебошад, ки бо камоли диққат ва масъулият анҷом гирифта, ҷеҳраи ҷомеъи хунари Айниро дар таълифи осори бадеӣ ба хонанда менамояд [84].

Марҳалаи савуми айнишиносӣ бо фарогирии масъалаҳои муҳим ва гуногуи аҳвол ва осори Айнӣ низ аз давраҳои қаблӣ фарқ мекунад. Дар ин давра муҳаққиқон ба ҷуз фаъолияти нависандагиву шоирӣ, ба самти илмии ҷустуҷӯҳои адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, таърихнигорӣ ва луғатсозии



устод таваччуҳ кардаанд, ки маҳсули он ба вучуд омадани як силсила асарҳои бунёди дар ин замина мебошад. Дар ин давра, баҳусус дар фосолаи солҳои 1990 ва 1994-1998 иҷлосияи анъанавии илмии айнишиносӣ босамар амал карда, заминаро барои таҳқиқи ҳаматарафаи ҳаёт ва эҷодиёти Айни ва наشري дастҷамъии ин маводҳо фароҳам овард ва ба наشري чилдҳои 9, 10, 11 ва 12-и “Чашномаи Айни” мусоидат намуд, ки таҳқиқоти гугунмавзӯро дар бораи фаъолияти серсоҳаи Айни дар бар мегирад.

Вақте бо номгуӣ маърузаҳои муҳаққиқон дар иҷлосияи 33, 34, 35, 36, 37 ва 38-инос мешавем, равшан мешавад, ки дар ин ҳамоишҳо, ба қавли Ҳ. Шодиқулов “масъалаҳои натарини айнишиносӣ ба майдони муҳокима гузошташуданд” [193, 242]. Аз ҷумла дар 38-умин иҷлосияи илмии “Солонаи Айни, ки ба шарафи 120-солагии сорӯзи устод Айни ва рӯзи илми тоҷик баргузор шудааст, М. Шукуров дар мавзӯи “Сайри адабии Садриддин Айни ва марҳалаҳои он”, А. Маниёзов “Шеърҳои назми устод Айни”, Р. Гаффоров “Аҳамияти таърихи як мақолаи С. Айни”, Б. Шермуҳаммадов “Як таронаи мардумӣ дар романи “Ғуломон”, Х. Шарифов “Садриддин Айни ва мафҳуми “таърихи адабиёти тоҷик”, С. Анварӣ “Нигоҳе ба забони “Таҳзиб-ул-сибён”-и Айни”, А. Кӯчаров “Айнишиносӣ ва масъалаи наشري осори нависанда” ва дигарон суҳанронӣ кардаанд, ки ифодагари дидгоҳҳо ва биниши тозаи интиқодии муҳаққиқони зикршуда мебошад.

Дар ин марҳала ҷустуҷӯҳои айнишиносоне мисли А. Маҳмадаминов, А. Кӯчаров, А. Сатторзода, М. Имомов, А. Раҳмонов, М. Абдуллозода, А. Ҳаким, А. Набавӣ . Ш. Солехов доир ба масъалаҳои муҳими аҳвол ва осори Айни бо тозагӣ ва мубрамият афзалиятдоранд. Илова ба ин маҳз дар ҳамин марҳала масъалаҳои ҷойгоҳи Айни дар улуми забоншиносӣ, нақши ӯ дар рушди робитаҳои адабӣ ва таъриху фарҳанги тоҷикӣ мавриди таваччуҳи айнишиносон қарор гирифтааст, ки ҳарфи тоза дар ин замина мебошанд.

Яке аз донишмандоне, ки дар марҳалаи охир батаҳқи ва арзёбии ҳаёт ва фаъолияти илмию адабии Айни машғулшуда, дар ин замина тадқиқоти

муҳимро ба анҷом расонидааст, А. Маҳмадаминов мебошад. Рисолаҳои ӯ “Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ”, “Айнишиносӣ ва замони ҳозира”, “Садриддин Айнӣ-олим”, “Поиски истины” ва ғайра воқеан дар айнишиносии тоҷик саҳифаи тоза буда, бисёре аз мушкилоти мавҷудро ҳаллу фасл намудаанд. Азбаски дар ин фасл мо имкони баррасии ҳамаҷонибаи онҳоро надорем, фақат баъзе паҳлуҳои муҳими ҷустуҷӯҳои илмии муҳаққиқро ба таври ғушурда аз назар мегузаронем.

Дар ин замина рисолаи А. Маҳмадаминов “Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ” таҳқиқоти ҷомеъ оид ба тазкираи Садриддин Айнӣ “Намунаи адабиёти тоҷик” буда, муаллиф дар ин таълифот ба ҳаллу фасли масъалаҳои муҳими заминаҳо ва омилҳои пайдоиш, баҳсу мунозираҳои муғризна ва воқеъбинона дар атрофи он ва хусусиятҳои сохториву дарунмояи “Намунаи адабиёти тоҷик” муваффақ шудааст. Муҳаққиқ дар боби аввали рисола дар заминаи воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоии солҳои бистуми садаи гузашта барои тоҷикон сарнавиштсоз будани эҷоди ин асарро бо таҳлили санадҳои таърихиву адабӣ таъйид карда, хидмати бузурги Айниро барои эҳёи адабу фарҳанги гузаштаи тоҷикон ва муҳри хомӯшӣ задан ба даҳони пантуркистон як-як зикр мекунад. Мулоҳизаҳои А. Маҳмадаминов дар бораи тартиби “Намуна...”, моҳияти усули даврабандии таърихи адабиёти тоҷик аз тарафи Айнӣ, тарзи интихоби анмунаҳои адабӣ, арзиши шарҳиҳолии ин асар, моҳияти диди адабӣ ва зебоишносии муаллиф, манбаъи асосии маълумот дар бораи адабиёти садаи 19 ва 20 будани он дар айнишиносӣ, баҳусус нақду арзёбии “Намунаи адабиёти тоҷик” ҳарфи тоза ва бавазн ба шумор меравад.

Таҳқиқоти дигари А. Маҳмадаминов “Айнишиносӣ ва замони ҳозира” унвон дошта, муаллиф дар он аввалин бор суҳанронии Айниро дар пленуми якуми васеи Бюрои осеъимиинагии Иттифоқи нависандагони умумииттифоқ оид ба масъалаҳои “1. Тарҷумаи бадеӣ. 2. Аҳаммияти нақди адабӣ. 3. Тарбияи кадрҳои соҳаи танқиди адабӣ. 4. Тарзу усули танқид. 5. Омӯзиши таҷрибаи адибони бузург” мавриди таҳлил ва арзёбии муфассал

қарор додааст, ки аҳаммияти он дар шинохти ҳадафҳои таърихии андешаҳои адабии Айнӣ бузург мебошад. Муҳаққиқ дар ин рисола масъалаҳои муҳими дигар, аз ҷумла моҳияти андешаҳои назарӣ ва адабию зебоишиносии Айнӣ дар заминаи “Намунаи адабиёти тоҷик”, нақши ӯ дар таърихи матншиносии тоҷикӣ, сарчашмаи бебадали аҳвол ва осори Асирӣ будани “Намуна...”, Айнӣ сардафтари тазкиранависӣ, омӯзиши андешаҳои адабию танқидии Айнӣ дар заминаи “Таърихи инқилоби Бухоро” ва ғайраро дар таърихи ба санадҳои боэътимод таҳқиқ карда, ба ин васила чеҳраи инсонӣ ва ҳунарии Айнӣ барои хонанда намудааст, ки ҷустуҷӯҳои тоза ва пурмухтаво дар айнишиносии давраи истиқлолият мебошад [104].

Рисолаи “Садриддин Айнӣ-олим” низ, ҳамчунон дар вақташ Раҳим Ҳошим таъйид кардааст, муаллиф “дар рисолаи худ дар бораи соҳаҳои муҳим ва асосии фаъолияти илмии устод Айнӣ-адабиётшиносӣ, таърихшиносӣ, забоншиносӣ ва луғатдонӣ луғатнависӣ сухан ронда, он ҳиссаи калонеро, ки Айнӣ ба ин соҳаҳои илми тоҷик ҳамроҳ кардааст, хеле мухтасар, вале ба тарзи ба хонандаи умумӣ дастрас нишон додааст. Дар рисола оид ба ҳар як аз ин соҳаҳо ба таври мухтасар сухан рафта, нуктаҳои асосии фаъолияти устод кушода шуда, манзараи умумие аз кори бисёрҷонибаи илмии устод ба вучуд оварда шудааст” [105, 5].

Муаллиф дар ин асар “фаъолияти гуногунсоҳаи” илмии Айнӣ-адабиётшиносӣ, таърихшиносӣ ва забоншиносӣ, ки “баъди Револютсияи Октябр” оғоз ёфта, “то охири ҳаёт”-и ӯ давом ёфтааст, таҳлил ва арзёбӣ карда, нақши ӯро дар ташаккули соҳаҳои ёдшудаи илми тоҷик мушаххас намудааст, ки барои алоқамандони аҳвол ва осори устод иттилооти тоза ва муҳим мебошанд [134, 7].

Рисолаи дигари ин донишманд “Поиски истины”, ки қабл аз тадқиқоти ӯ-“Айнишиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ” ба чоп расидааст, моҳиятан бо асари зикршудаи муаллиф як бошад ҳам, тафовутҳои усулие низ дорад, ки баёнгари кӯшиши муҳаққиқ дар роҳи ба хонандаи русзабон фаҳмрас

кардани масъалаи ба ҳаёту мамоти тоҷикон дахлдор мебошад, ки дар он замони қаддору марез Айнӣ рӯйи даст гирифта амалӣ карда буд [103].

Рисолаи Ш. Раҳмонов “Шеър ва Айнӣ” таҳқиқоти ҷомеаи дигарест, ки маҳз дар ҳамин марҳалаи айнишиносӣ ба вучуд омада, ба таҳлилу арзёбии ақидаҳои адабию бадеӣ ва эстетикӣ устод Айнӣ ихтисос ёфтааст. Ин таҳқиқот аз ҷаҳор фасл ва оғозу анҷом иборат буда, дар ҳар фасле муаллиф як силсила муҳимтарин маълумоти назариро дар бораи моҳияти шеърӯ шоирӣ, аҳаммияти мантиқӣ шеър, пайванди шеър ва насри мавзун, андешаҳои устод Айнӣ дар бораи жанр, вазну қофия, образнокӣ сухани бадеӣ ва таҳрири шеърро дар бар мегирад. Ҳарчанд муаллиф ин рисоларо, ҷунонки худаш иқроӣ шудааст, мувофиқи завқ ва талаботи “ҳонандагону донишҷӯён ва муаллимон” [142, 91] эҷод кардааст, бо вучуди ин аввалин кӯшиши ба тарзи муфассал таҳлилу арзёбӣ кардани афкори бадеӣ ва зебоишиносии устод Айнӣ мебошад, ки огоҳона анҷом дода шудааст.

Дар рисола муҳаққиқ доир ба омилҳои асосӣ ба шеърӯ шоирӣ гароидани Айнӣ, дарунмоӣ иҷтимоӣ ва ҳадафгирӣ андешаҳои шоир муфассал сухан ронда, баъдан табиати шеърҳои Айнӣ, пайванди шеърӯ насри мавзун, назари Айнӣ оид ба масъалаҳои назарӣ шеър, таҳрири он, баҳси арӯз дар солҳои сиюми садаи гузашта, андешаҳои назарӣ Айнӣ дар бораи шеърӣ тоҷикӣ, вазни ашъори Айнӣ ва монанди инҳоро ба таври мушаххас таҳлил ва арзёбӣ кардааст, ки ҷустуҷӯҳои тозаӣ амаливу назарӣ ӯро дар айнишиносӣ нишон медиҳад.

Ба ин тартиб, таҳлил ва арзёбӣҳои дар ин фасл анҷомгирифта собит месозад, ки дар марҳилаи савуми таҳқиқи аҳвол ва осори Айнӣ навназарӣ ва биниши тозаӣ интиқодӣ нуфуз дошта, ифодагари хасусиятҳои хоси ташаккул ва таҳаввули айнишиносӣ ва ҷустуҷӯҳои муҳаққиқон мебошад. Омилҳои асосӣ ин таҳаввулот тағйироти сиёсиву иҷтимоӣ дар ҷомеа рухдода, ошкорбаёнӣ ҳақталошӣ, баҳусус истиқлоли воқеӣ кишвар мебошад, ки шароитро барои баёни андешаҳои гуногун муҳайё сохт. Ҳамин шароит имконро фароҳам овард, ки айнишиносон ба аҳвол ва

осори Айнӣ, аз ҷумла шинохти чеҳраи воқеии инсонӣ ва ҳунарии ӯ, мансубияти иҷтимоӣ, тамоюли ақидатии нависанда ва таъсири он ба эҷодиёташ, ҳифзи ҳувиёти миллӣ, талоши бешоиба барои барқарор кардани ҳуқуқҳои таърихӣ адабию фарҳангии тоҷикон бо навназарӣ ва биниши тазаии интиқодии моҳиятҷӯӣ бархурд кунанд ва ҳақиқати ҳолро бинмоянд.

Афзалияти дигари ҷараёни ҷустуҷӯҳои илмӣ аёнишиносон дар ин марҳала аз он иборат аст, ки донишмандон бо диди нав ва моҳиятҷӯӣ ба таҳқиқи паҳлуҳои гуногуни фаъолияти адабиву илмӣ ва фарҳангии Айнӣ тавачҷуҳ карда, ҷиҳатҳои торик ё баҳсноки андешаву орои ӯ, аз ҷумла муносибаташ ба сиёсати вақт, ҷараёни ҷадидия, забон ва адабиёти форсии тоҷикӣ ва асолати меросбариро воқеъбинона таҳқиқ ва арзёбӣ намудаанд, ки баёни ҳақиқат дар бораи зиндагинома ва тамоюлҳои ҳунарии Айнӣ мебошад.

## **БОБИ II. ШИНОХТ ВА БАРАССИИ ПАЖЎҲИШҲО ДАР ЗАМИНАИ ОМУЗИШИ СОХТОРИ МУНДАРИЧАВИЮ ҒОЯВИИ ВА БАДЕИИ ОСОРИ АЙНИ**

### **2.1. Таҳқиқи хусусиятҳои мундариҷавӣ ва ғоявии осори нависанда**

Муҳаққиқоне, ки аз оғоз то ба имрӯз ба таҳқиқи хусусиятҳои мундариҷавӣ ва ғоявии осори бадеии Айнӣ машғул шудаанд, зери таъсири ҷараёни идеологии замон асосан ба моҳияти иҷтимоиву сиёсӣ ва ахлоқии мушкилоти мавриди назари нависанда, монанди мазмуни инқилобӣ, адолати иҷтимоӣ, озодии инсон, мавқеи зан дар ҷомеа, нақш ва ҷойгоҳи табақаи меҳнаткаш дар ҷомеаи сотсиалистӣ, тасвир ва таблиғи рӯҳияи инқилобӣ, ҷаҳонбинии нави марбут ба сохти нав ва монанди инҳо таваҷҷуҳ кардаанд.

Дар ин замина нахустин кӯшишро дар шиноخت ва арзёбии хусусиятҳои мундариҷавӣ ва ғоявии осори бадеии Айнӣ, аз ҷумла повести “Одина” муҳаққиқони рус Шевердин ва Афанасев анҷом дода, мазмуни онро инқилобӣ ва марбут ба тасвири аҳволи иҷтимоии “кӯҳистонии камбағал, зулми бек ва мансабдорони амир, ҳаракати инқилобӣ” [174, 5] донистанд. Дар айнишиносии тоҷик Раҳим Ҳошим бори аввал дар мақолаи “Якумин қиссаи инқилобии тоҷик “Одина”, ки соли 1928 дар шумораҳои 8 ва 9 маҷаллаи “Раҳбари дониш” ҷоп шудааст, ба таври мухтасар доир ба хусусиятҳои мундариҷавию ғоявии повести “Одина” мулоҳизаҳояшро баён кардааст. Муҳаққиқ повести “Одина”-ро “яке аз он китобҳои сурхе” донистааст, ки “саргузашти як тоҷики камбағалро ҳикоя мекунад ... Дар “Одина” аз муомила ва истисмори як муштзӯри тоҷик сар карда, то зиндони Бухоро, муурофия ва муҳокимаи қозии шариат, заводи пахта ва як тӯда воқеаҳои давраи инқилоб бо маҳорати тамом тасвир карда шудааст” [174, 3].

Муҳаққиқ пас аз зикри мавзуву мазмуни мундариҷаи повест ғоя ва моҳияти идеологии повестро дар тобеият ба сиёсати вақт шарҳ додааст, ки онро ҳамчун шарҳи моҳияти иҷтимоиву сиёсии асари Айнӣ метавон пазируфт. Ин мақола ва рисолаи Н. Бектош, ки поёнтар дар борааш сухан хоҳем кард, дар таъя ба усули (методи) таърихиву фарҳангӣ, ки дар адабиётшиносии солҳои бисту сӣ роиҷ буд, навишта шуда, муаллиф мундариҷа ва ғояи повести Айниро танҳо аз назари идеологияи ҳизбӣ таҳлил ва арзёбӣ карда, андешаашро дар охири мақола чунин ҷамъбаст менамояд: “Меҳоҳем бигӯем, ки “Одина” як қиссаи инқилобӣ ва ҳаётии тоҷик аст. “Одина” зиндагонии ранҷбар, ҳаёти мардикори тоҷикро аз бисёр ҷиҳатҳо бар бар гирифта, тасвир мекунад. Дар “Одина” тамоми сабаб ва заминаҳое, ки дар Бухорои собиқ оммаи меҳнаткашро ба инқилоби шӯроӣ тайёр карда буд, нишон дода шудаанд. Дар “Одина” давраи бадбахтии тоҷики камбағал тасвир шудааст” [174, 5].

Чунонки ба мушоҳида мерасад, Раҳим Ҳошим дар ин мақола ғоя (дарунмоя)-и повести Айниро “аз мавзӯ”-и асар берун кашида [114, 42], онро василаи густариш ва такомули андешаи иҷтимоӣ ва ҳунари тасвиргариӣ Айнӣ ба шумор меоварад, ки таҷрибаи аввал дар нақди адабии иҷтимоӣғарои тоҷикии солҳои бистуми садаи гузашта мебошад.

Рисолаи Бектош “Садриддин Айнӣ ва эҷодиёти ӯ” такмили мақолаи “С. Айнӣ дар адабиёти инқилобии тоҷик”-и ӯ буда, он, ба пайбурди А. Набавӣ намунаи “роҳи илмӣ гирифтани нақднависиӣ навбунёди тоҷикӣ” [125, 206] дар шинохти мундариҷа ва ғояи осори бадеии Айнӣ, аз ҷумла повести “Одина” ва романи “Дохунда” мебошад. Таҳлил ва арзёбиҳои Бектош дар ин мақола ба ошкор намудани моҳияти иҷтимоии мундариҷа ва ғояи асарҳои Айнӣ нигаронида шуда, дар ин замина вай менависад, ки “Дар романҳои Айнӣ (Бектош “Одина”-ро низ дар баробари “Дохунда” роман гуфтааст- С.Ҷ.) ҳамаи табақаҳои иҷтимоӣ ҳеҷ набошад як намояндае доранд, ки дар вазъият ва шароити иҷтимоӣ-дар муносибати зиндагии иҷтимоӣ ба ҳамдигар пайваста шудаанд” [48, 25]. Ин пайвастагиро

муҳаққиқ бо зикри аъмоли шахсиятҳои ҳар ду асар, ки намояндагони табақоти истисморгаранд, собит мекунад. Дар ин замина вай аз таҳлили мундариҷаи повести “Одина” ва романи “Дохунда” ба ин натиҷа мерасад, ки “усул ва фурмҳои гуногуни истисмори кулакҳо ва ба кулак мутеъ будани деҳқонони миёна ва камбағал”-ро [48, 25] тасвир кардани Айнӣ ба таври воқеӣ падида овардани мавқеи инсонии золим ва мазлум дар ҷомеаи истисморгар аст. Ба мушоҳидаи ӯ Айнӣ ба василаи тасвири воқеияти ҳаёти иҷтимоӣ дар истисмори деҳқон ҳамфиكر будани оқсақол, ҳоким, мулло, кулак ва онҳоро ҳимоя кардани “аппарати режими амирӣ”-ро [48, 25] таъйид менамояд. Дар ин замина Бектош мундариҷа ва ғояи ҳар ду асарро муфассал таҳлил карда, тадриҷан таҳаввули ҳунари нависандаро дар ин замина муайян менамояд, ки дар он рӯзгор қадами аввал дар идроки бадеии концепсияи эҷодии Айнӣ буд.

Бектош дар баробари шинохти дастовардҳои Айнӣ дар таълифи ин асарҳо баъзе камбудҳои онҳоро низ зикр мекунад, ки ба мундариҷа ва ғояи повест ва роман дахл дошта, дар вақташ Айнӣ ба он ҷавоб ҳам навишта буд. Эроди Бектош ин буд, ки “...дар эпизодҳои пасоянда (сухан аз амалкарди деҳқонони хонахаробгашта ва ба роҳи инқилоб даромадани онҳо меравад- С.Ҷ.) Айнӣ тамоман дигар мешавад. Хусусан, дар ҷангҳои босмачигарӣ ва давраи сохтмони хоҷагии мамлакат ба битовизм сар карда зиндагиро рӯякӣ-танҳо намуди шароитӣ ва берунии онро тасвир мекунад. Эпизодҳои он иборат аз тасвирҳои берунӣ (внешно описательное) содаи реалистӣ аст” [47]. Илова ба ин Бектош навишта буд, ки “...инъикоси қишлоқ ва характерҳои имрӯза танҳо содаи реалистона ва монанди аз тирезаи вагон менамудагии манзараҳои тез-тез гузаранда ва дар нутқҳои дуру дароз хушк аст” [48, 48-49].

Устод Айнӣ ин эроди Бектошро оид ба тарзи тасвири ӯ дар вақташ қабуд карда, аз ҷумла навишта буд: “Дуруст аст, ки аз ҷиҳати тасвир ҳамаи ҷойи ин китоб як зайл набаромадааст ва мумкин аст, ки аз ҷиҳати техникаи таҳрир хеле нуқсон дошта бошад” [8]. Ҳамин гуна эродҳоро Бектош доир



ба тасвири босмачигарӣ ва муборизаи синфӣ дар “Дохунда” низ зикр кардааст, ки чунин тарзи содагарой дар тасвири воқеият минбаъд, ба андешаи А. Набиев, ҳамчун “муҳимтарин камбудии адабиёти солҳои 30-50” [125, 231] зикр шудааст.

Аз солҳои панҷоҳуми садаи гузашта ба баъд масъалаи хусусиятҳои мундариҷавӣ ва ғоявии осори бадеии Айнӣ мавриди таҳқиқ ва баррасии донишмандоне мисли М. Шукуров (М. Шакурӣ), А. Сайфуллоев, И. Брагинский, Н. Маъсумӣ, А. Набиев (А. Набавӣ), М. Раҷабӣ, Ш. Солеҳов ва дигарон қарор гирфтааст, ки дар шинохти моҳияти сохтори мундариҷавӣ ва ғоявии осори бадеии Айнӣ муҳим ва арзишманд мебошад.

Дар ин радиф яке аз аввалин таҳқиқоти ҷиддӣ ва пурмоя мақолаҳои М. Шукуров “Анъанаҳои ёддоштнависи классикӣ дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ”, “Саҳифаҳои нафрат ва тамасхур” ва “Ҳачв дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ” мебошанд. Дар мақолаи аввал муаллиф дар алоқамандӣ бо таҳқиқи масъалаи таъсири суннатҳои ёддоштнависи классикӣ дар “Ёддоштҳо”-и Айнӣ “марҳалаҳои муҳими асарро дар асоси мазмуни иҷтимоии он муайян” карда, воқеияти зиндагиро ҳамчун василаи такмили сохтори мундариҷавӣ ва ғоявии асар ба шумор овардааст. Ба назари ӯ дар “Ёддоштҳо” “Ҳар як ҳодисаи муҳими зиндагӣ, ки ифодаи қонунияти ҷамъиятӣ ва инкишофи таърихӣ буда, дар айни замон то андозае ба тақдири қаҳрамон, ба тараққиёти фикрӣ ва ҳолати рӯҳии ӯ осоре боқӣ гузоштааст, як марҳалаи нақли муаллифро ташкил медиҳад. Унсурҳои асосии идоракунандаи композитсия Садриддин нест, балки муҳити ӯ, таъсирҳои қабулкардаи ӯст. Ҳатто дар қисмҳои сейум ва чоруми “Ёддоштҳо” образҳои қаҳрамони асосӣ ба як риштаи пайвандкунандаи воқеаҳои гуногуни асар табдил ёфтааст” [184, 30]. Ин тарзи шинохти хусусияти мазмунбандӣ ва муҳтавои “Ёддоштҳо”-и Айнӣ ханӯз дар он рӯзгор сухани бавазн буд ва минбаъд дар рисолаҳои ин донишманд “Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ” ва “Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ” такмил ёфта, дар алоқамандӣ бо сохтори бадеии “Ёддоштҳо” ва дигар асарҳои Айнӣ таҳқиқ ва таҳлил

шудааст. Вале он чи ки дар баррасии “Ёддоштҳо” муҳим аст, ҳамоно шинохти концепсияи хоси ҳунарии нависанда дар пайвастагӣ бо мазмуну муҳтаво падида овардани “нияти ғоявию бадеии нависанда” [184, 31] мебошад.

Ҳунари Айниро дар офаридани сохтори мундариҷавӣ ва ғоявии осори насриаш М. Шукуров дар заминаи корбурди ҳаҷв низ баррасӣ карда, нахуст таъкид мекунад, ки “дар “Ёддоштҳо”, ки асосан асари ҳаҷвӣ нест, ҳаҷв ва мутоиба-сатира ва юмор вазифаи муҳимро иҷро кардааст” [185, 39]. Муҳаққиқ дар ин замина нақши ҳикояҳои ҳаҷвиро дар такмили мундариҷа ва ғояи “Ёддоштҳо” баррасӣ карда, аз ҷумла менависад: “С. Айни бо дохил намудани ҳикояҳои ҳаҷвӣ, ки хеле ширин ва зарофатноканд, хостааст, ки асар бештар шавқовар шавад ва диққати хонандаро ба сӯи худ кашад” [185, 39]. Аз идомаи таҳқиқоти М. Шукуров бармеояд, ки ҳикояҳои ҳаҷвӣ дар ин асар на фақат василаи шавқовар шудан ва “диққати хонандаро ба сӯи худ” кашидан, балки тарзи такмили сохтори мундариҷавӣ ва ғоявии асар низ будааст, ки аз ҷониби Айни оғохон ва ҳунармандона анҷом гирифтааст. Муаллиф дар ин замина “Ёддоштҳо”-и Айниро дар “янҷоягӣ” ва “яғонагии ҷудонашаванда” [60, 109] бо мундариҷа ва ғояи асар таҳлил карда, пайванди мантиқӣ ва ҳунарии онҳоро бо далелҳо собит менамояд. Ба мушоҳидаи ин донишманд ҳикояҳои ҳаҷвии “Ёддоштҳо” хусусияти ҳаҷвӣ дошта, “бо мақсади умумии нависанда мувофиқати кулӣ дорад” ва барои “беҳтар кушодани моҳияти ҳодисаҳо ёрии чиддӣ” [183, 130] расондааст. Айни, пеш аз ҳама, аз ин унсур бо мақсади масҳара ва хандахариш кардани “намояндаи ягон синфу гурӯҳи истисморкунандаи ҷамъият” [185, 39] истифода кардааст, ки дар такмили сохтори мундариҷавию ғоявии асар таъсиргузор будааст. Ба ифодаи дақиқтар, М. Шукуров дар таҳқиқоти зикршуда “соҳиби мазмуни баланди ғоявӣ ва бадеияти оӣ” будан ва дар эҷодиёти Айни ҷойгоҳи хос доштани ҷунин ҳикояҳоро [185, 84] бо таҳлили қиёсӣ таъйид кардааст.

Муҳаққиқи дигаре, ки дар боби мазмуну мундариҷа ва ғояи осори Айни ҷустуҷӯҳои судмандеро анҷом додааст, Атахон Сайфуллоев мебошад. Ин донишманд дар таҳқиқоти “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дохунда”. Хусусиятҳои ғоявӣ ва бадеии асар” (1966) ва “Мактаби Айнӣ” (1978) дар қатори дигар масъалаҳо ба омӯзиши хусусияти сохтори мундариҷавию ғоявии романи “Дохунда” ва дигар осори устод диққат дода, муҳимтарин дастовардҳои ҳунарии нависандаро дар ин замина таҳлил ва арзёбӣ намудааст. Ба ифодаи М. Шукуров (М. Шакурӣ) ин донишманд дар рисолаи “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дрхунда”. Хусусиятҳои ғоявӣ ва бадеии он” “ҳақиқатнигории устодона ва пояи нави тақомули маҳорати адабии С. Айнӣро вобаста ба таҳлили мундариҷаи ғоявии романи “Дохунда” хеле хуб нишон додааст” [187, 8]. Муҳаққиқ масъалаи мавриди назари моро дар қисми дуҷуми рисолаи зикршуда дар алоқамандӣ бо баёни маҳорати воқеанигории нависанда, таҳлили сюжет ва композицияи асар ва дар қисми сеюм дар заминаи таҳлили образҳои роман таҳқиқ ва арзёбӣ кардааст.

А. Сайфуллоев дар рисола мундариҷаву мазмуни асарро нақл накардааст, балки ҳунари нависандаро дар ин замина тавсиф намуда, бо зикри силсилабандии воқеаҳо ва бандубасти ҳунарии роман ҳунари ниғорандагии Айнӣро нишон додааст. Муҳаққиқ дар чараёни таҳлили мазмуну мундариҷа ва ғояи роман ба моҳияти иҷтимоии мундариҷаи ғоявии асар эътибори бештар дода, дар ин замина бо роҳи таҳлили воқеиятҳои мавриди тасвири нависанда моҳияти амалу кирдори шахсиятҳои романи “Дохунда”-ро бо образҳои асарҳои дигари нависанда (мисли Ёдгор-Одина, Гулнор-Гулбибӣ-Ҳабиба, Абдуллоҳоча-Мирзо Усмон ва ғайра) муқоиса кардааст, ки дар шинохти моҳияти масъала, аз ҷумла пешрафти ғоявӣ ва тақомулоти маҳорати нависанда муҳим ба назар мерасад [118, 47-48].

Муҳаққиқ дар баробари муваффақиятҳо камбудии “мундариҷаи ғоявии асар”-ро низ нишон дода, “дар майдони муборизаи амалӣ нишон”

надодани фаъолияи шахсияти роман Абдуллохочаро аз ин ҷумла ба шумор меоварад ва хулоса мекунад, ки “Нависанда ҳаёти Ёдгор ва Абдуллохочаро тасвир карда муносибати онҳоро ба ҳодисаҳои ҳамон давра нишон дода бошад ҳам, амалиёти бевоситаи онҳо дар ҳамин давраи пуршиддат тасвир наёфтааст” [146, 53]. Чунон ки мебинем, он чи А. Сайфуллоев доир ба ин масъала гуфтааст, ҳамон аст, ки ханӯз дар солҳои сиюм Бектош зикр карда буду ба доираҳои адабӣ маъқул нашуд [48, 42].

Муҳаққиқ маҳорати Айниро дар қорбурди мундраичаи ғоявии роман дар алоқамандӣ бо шароити таърихӣ, характери воқеаҳо ва тарзи амалиёти шахсиятҳои асар таҳлил карда, “онҳоро ба мадди аввал ё сонӣ” гузошта меафзояд: “Агар мо романи “Дохунда”-ро аз рӯи мундариҷа ва ҳодисаҳои таърихӣ ба се қисмат-давраи то Револютсияи Халқии Советии Бухоро, солҳои ҷанги граждани ва замони барқарор шудани хоҷагии халқи Тоҷикистон ҷудо намоем, ин хусусияти композитсия боз ҳам равшантар мегардад” [146, 54]. Ба ин тартиб, А. Сайфуллоев воқеаҳои таърихӣ ва сарнавишти шахсиятҳои романро таҳлил карда, ба ин васила таҳаввулоти тадриҷии мундариҷаи ғоявии асарро нашон медиҳад, ки дар маҷмӯъ чараёни “ҷанги граждани, ташкили сохти нави сотсиалистӣ ва барқарор намудани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ”-ро (146, 60) дар бар мегирад ва баёнгари ҳунари ниғорандагии Айни дар тақмили сохтори мундариҷавию ғоявии роман мебошад.

Дигар аз таҳқиқоти дар ин замина анҷомдодаи А. Сайфуллоев рисолаи “Мақтаби Айни” мебошад, ки дар он муҳаққиқ дар қатори дигар масъалаҳо хусусиятҳои мундариҷавию ғоявии “Ҷаллодони Бухоро”, “Нахустин повести реалистии тоҷик” “Одина”, романҳои “Дохунда” ва “Ғуломон”-ро [147, 69-82; 83-103; 159-213] ҳаматарафа таҳқиқ ва баррасӣ намудааст.

Ба мушоҳидаи А. Сайфуллоев повести Айни “Ҷаллодони Бухоро” “ҳақиқати талх ва ғоҷеонаи ҳаёти халқ” ва “муборизаи солдатҳои инқилобӣ...барои сарнагун кардани аморати Бухоро”-ро [147, 61] инъикос

намудааст. Асар ғояи инқилобӣ ва инсонпарваронаро фаро гирифта, нафрат, ғазаб ва ҳисси ҳамдардиву раҳму шафқат дарунмояи онро такмил бахшидааст, ки аз хусусияти асосии мундариҷаи ғоявии повести нависанда мебошад.

Атахон Сайфуллоев “Одина”-ро “нахустин повести реалитсии тоҷик ва таҷассуми гуманизми сотсиалистӣ” унвон карда, таъкид бар он дорад, ки ин асар “ба ҳаёти халқ, багузаштаи пурдardu алами қафомондатарин қисми мардуми кӯҳистон бахшида шудааст”. Ба мушоҳидаи саҳеҳи ӯ агар “нависанда ба восита “Ҷаллодони Бухоро”...” ба ҳаёти халқ муроҷиат карда”, “ҳаёти ғоҷеонаи мҳнаткашон”-ро “дар давоми чанд рӯзи моҳи март соли 1918” ба тасвир гирифта бошад, “Дар “Одина” бошад, манзараҳои ҳаёти ранҷбарони тоҷик нисбатан батафсил тасвир ёфтааст” [147, 74]. Дар заминаи саргузашти пурғоҷеаи шахсиятҳои асосии асар Одинаву Гулбибӣ муҳаққиқ ин повестро сухани тозаи Айнӣ “оид ба гуманизм” доништа, “аз сарчашмаи идеали сотсиалистӣ шодоб” гардидан ва аз “миллатчигӣ ва нифоқи халқҳо” бегона будани онро аз тозакориҳои муаллиф ба шумор меоварад. Муҳаққиқ аз ҷониби Айнӣ ба миён гузоштани ғояи озодихоҳонаро дар насри тоҷик “масъалаи тамоман нав” ҳисобида, ба чунин хулосаи дуруст меояд, ки бо таълифи ин повест “Диққати Айнӣ ба тасдиқи чунин фикр равона шуда буд, ки маҳз бо қувваи халқ несту нобуд кардани решаи зулму истибдод мумкин аст, барҳам додани он вазъияте, ки дар роҳи зухуроти комили адолат, одамият ва озодӣ монеъ мегардад, зарур аст”. Хулосаи ӯ ин аст, ки “гуманизми пролетарӣ, ки гуманизми миллионхост, дар насри тоҷик ҳамин тавр дохил мешуд” [147, 82]. Ин мушоҳидаи муҳаққиқ зери таъсири идеологияи ҳизбии вақт шакл гирифта бошад ҳам, моҳиятан дар таъкид ва таъйиди дарунмояи инсонӣ ва созандаи повести Айнӣ буда, дар айнаиносии он рӯзгор навназарӣ ва биниши тозаи интиқодӣ буд.

А. Сайфуллоев мавзуву мазмун ва ғояи мундариҷаи романҳои устод Айнӣ “Дохунда” ва “Ғуломон”-ро низ бо ҳамин усул таҳлил ва арзёбӣ

намуда, таносуби комили онҳоро ба ҳам нишон медиҳад. Ба мушоҳидаи ӯ Айнӣ жанри романро “барои равшану возеҳ ва пурвусъат” тасвир кардани “ҳаёти халқ ва табаддулоти бузурги ҷамъиятӣ мувофиқ доништа” [147, 87], дар романи “Дохунда” “таърихи халқи тоҷикро дар давоми сӣ сол бо бисёр тафсилоташ нишон” [147, 87] додааст. Муҳаққиқ мутаносибан мазмуну мавзӯ ва ғояи романи “Дохунда”-ро таҳлил ва дастабандӣ карда, моҳияти зиддихалқии ҷомеаи феодалӣ ва афзалиятҳои “ҷомеаи меҳнаткашон”-ро, ки ба “бедории синфӣ ва муборизаи инқилобии оммаи халқ” [147, 93] асос ёфтааст, дар заминаи тасвирҳои Айнӣ нишон медиҳад.

Ба ин тартиб, Атахон Сайфуллоев мавзӯву мазмун ва мундариҷаи ғоявии романи “Ғулумон”-ро мутаносибан таҳлил карда, ин романро “инъикоси достонии муборизаи халқ” унвон мекунад. Ин андешаи муҳаққиқро солҳо баъд Х. Шарифов тасдиқ ва дар заминаи повести “Одина” ва романҳои “Дохунда”-ву “Ғулумон” Садриддин Айниро “аввалин гӯяндаи ҳамосаи бадеии тоҷикон” [181, 118] унвон карда, моҳияти мавзӯву мазмун ва ғояи ин асарҳои нависандаро муайян намудааст, ки мутаносибан дар таъйиди ҳунари Айнӣ дар фарогирӣ ва тасвири саҳифаҳои пурмӯҷаҳои таърихи миллат ва тамоюлҳои озодихоҳии он мебошад.

А. Сайфуллоев таҳқиқ ва тасвири ду мавзӯ, “яке мавзӯи таназзули феодализм ва таърихан аз саҳни ҷамъият шармандавор баромада рафтани истисморгарон ва дигаре мавзӯи бедории синфӣ, худшиносии миллӣ, тараққиёти революсионии оммаи халқи ранҷбар ва соҳибони ҳақиқии давлату сарват гаравидани онҳо”-ро аз таҷрибаи нодири ҳунарии Айнӣ доништа, дар ин замина моҳияти мундариҷаи ғоявии романи “Ғулумон”-ро мушаххас намудааст, ки дар айнишиносии солҳои шасту ҳафтод биниши тоза ба шумор меравад. Ин донишманд тавонистааст бо таҳлил ва баррасии амиқ романи “Ғулумон”-ро ҳамчун инъикоскунандаи “тақдири меҳнаткашон дар муҳимтарин давраю марҳалаҳои гардиши таърихии тамоми ҷамъият, таърихи наслҳои авлодҳо, оилаҳо ва қавмҳо вобаста ба сарнавишти ҳамаи халқ” маънидод карда, дар ин замина онро “эпопеяи

меҳнат ва муборизаи” халқ “дар роҳи сохтмони сотсиализм” [147, 187] ба шумор оварад, ки биниши нав ва интиқодии ӯро дар бораи моҳияти мавзуву масъалаҳо ва ғояи сиёсӣю иҷтимоии мундариҷаи ин ду асари Айни дар бар мегирад.

Адабиётшиносон А. Набиев (А. Набавӣ), Маъруфи Рачабӣ ва Ш. Солеҳов низ дар алоқамандӣ бо мавзуи таҳқиқоташон дар баъзе мавридҳо доир ба моҳияти мундариҷаи ғоявии осори Айни сухан кардаанд, ки савияи илмию ҳунарии айнишиносиро дар шинохти масъалаи мавриди назар нишон медиҳад.

Масалан А. Набиев “идея, пафос ва мундариҷаи асарҳои аввалини насри тоҷик”, аз ҷумла “Одина”, “Дохунда” ва “Ғулумон”-и Айниро фарогири “ҷаҳонбинӣ ва доираи ҳавасу манфиатҳои” инсонӣ нав, яъне “инсоне, ки дар гузашта мазлум буд ва акнун соҳиби мамлакати худ гардидааст” [123, 21] шинохта, ин асарҳоро “ҳам аз ҷиҳати мундариҷаи ғоявӣ ва ҳам аз хусуси нияти бадеӣ” аз муҳимтарин намунаҳои ҷустуҷӯҳои адабии насри тоҷикӣ ба қалам додааст. Муҳаққиқ ин се асари Айниро муфассал таҳлил карда, ҳунари нигорандагии нависандаро дар фарогирии воқеиятҳои зиндагӣ ва сарнавишти шахсиятҳои мавриди тасвири нависанда ба таври мушаххас нишон додааст, ки ҳарфи тоза дар баррасии масъалаи мавриди назар мебошад.

Адабиётшиноси фақид М. Рачабӣ дар боби ташаккулу инкишофи жанри таърихӣ дар насри тоҷикии солҳои бисту панҷоҳи садаи гузашта сухан карда, дар ин замина ҳунари Айниро дар инъикоси мавзуву мазмун ва мундариҷаи ғоявии повести “Ҷаллодони Бухоро”, “Одина”, романҳои “Дохунда” ва “Ғулумон” баррасӣ кардааст. Аз ҷумла ӯ созгории “тахайюли нависанда ба ҳақиқати таърих”-ро [143, 18] яке аз омилҳои ҳунарии дастёбии Айни ба фарогирии мавзуву масъалаҳо ва ғояи инқилобӣ ва азнавсозии ҷомеаи навбунёд таъбир карда, дар ин замина мавзуву мазмун ва ғояи осори зикршударо ба таври мушаххас таҳлил ва арзёбӣ намудааст, ки пеш аз ҳама баёнгари моҳияти иҷтимоиву ахлоқии асарҳои Айни

мебошад. Муҳаққиқ таносуби тахайюл ва ҳақиқати таърихро дар доираи мундариҷаи ғоявии ин се асари Айнӣ баррасӣ карда, маҳорати нависандаро дар инъикоси бадеии саҳнаҳо ва сарнавиштҳои таърихӣ дақиқ муайян кардааст.

Адабиётшинос Ш. Солеҳов дар рисолаи “Роман дар адабиёти тоҷикии қарни бист” нақши Айниро дар ташаккули минбаъдаи мактаби романнависии тоҷикӣ дар мисоли “нахустин романи насри реалистии тоҷикӣ”-“Дохунда” ва “Ғуломон” баррасӣ карда, сипас ҷустуҷӯҳои нависандаро дар тарзи корбурди мундариҷаи ғоявии ин романҳо бо мисолҳо ба таври мушаххас нишон додааст. Ба назари ӯ “Ҳуччатписандӣ, воқеъназарӣ, таъба асноди таърихӣ намудан, тасвири ашҳоси воқеъ бо номҳои аслиашон” [156, 216] яке аз василаҳои тақмили сохтори мундариҷаи ғоявии осори ёдшудаи Айнӣ буда, “Нависанда ба василаи дарки амиқи эстетикаи жанри роман ва таъкиди мавқеи ғоявии ҳеш пораҳо ё ҳикоятҳои ҷудогонаи рӯзгори шахсиятҳои дostonӣ ва ҳодисаю воқеаҳои мавриди назарашро аз ин ё он ҷиҳат ба ҳам алоқаманд намуда, паҳноии ҳамосии сохтори асарашро фароҳу фарогир месозад” [156, 217], ки омили аслии таҳаввули мундариҷаи ғоявии ин ду роман буда, фарогири “равандҳои тозаии ҳаёти ҷомеа ва тағйироту таҳаввулоту сиёсату иҷтимоии” [156, 220] замони мавриди назари нависанда мебошад.

Ҳамин тавр, таҳлилҳои анҷомгирифта нишон медиҳанд, ки ҳанӯз аз солҳои бистуму сиюми садаи гузашта сар карда, самтҳои асосии ҷустуҷӯҳои айнишиносон дар таҳқиқи масъалаи мазмуну мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии осори Айнӣ мушаххас гардида, зеро таъсири сиёсати адабию идеологии вақт рушд намудааст. Ба ин далел, тамоюли асосии ҷустуҷӯҳои айнишиносонро мушаххас намудани мундариҷаи иҷтимоиву ахлоқӣ ва сиёсии осори нависанда ва моҳияти ҳунарии амалӣ намудани он муайян карда, нақши Айниро дар ташаккул ва таҳаввули насри навини тоҷикӣ собит месозад.



## 2. 2. Таҳқиқ ва баррасии ҷустуҷӯҳои бадеии Айнӣ

Омӯзиш ва арзёбии ҷустуҷӯҳои бадеӣ ва маҳорати ҳунарии Айнӣ дар айнаишиносии тоҷик аз оғоз то ба имрӯз дар самтҳои зерин ҷараён доштааст:

- Шинохт ва таҳқиқи тавсифи образҳо ва характерҳои осори бадеии Айнӣ;

- тарзи сюжетсозӣ ва сохтори композитсионии асарҳои нависанда;

- усули тасвир, забон ва сабки нигориш;

- ҳунари шоирии устод Айнӣ.

Дар роҳи омӯзиш ва баррасии масъалаҳои зикршуда аз нимаи дууми солҳои бистуми садаи гузашта то ба имрӯз таҳқиқоти зиёде бо савияҳои гуногун ба анҷом расидааст, ки мухтасаран муҳимтарини онҳоро дар ин фасл аз назар мегузaronем.

Дар таҳқиқи ҳунари образфаринӣ, характер, сюжет, композитсия, тарзи тасвир ва забону сабки осори бадеии Айнӣ донишмандон М. Шакурӣ, А. Сайфуллоев, Раҳим Ҳошим, Ҷ. Бақозода, Х. Шарифов, А. Набиев, М. Рачабӣ, М. Имомов, О. Ҳочамуродов ва дигарон мушоҳидаҳои худро баён кардаанд. Аз ҷумла М. Шукуров (М. Шакурӣ) дар рисолаҳои “Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ”, “Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ” ва мақолаи “Падари миллат” масъалаҳои зикршударо бо таҳлили повести “Одина”, романҳои “Дохунда”, “Ғулумон” ва “Ёддоштҳо”-и Айнӣ муфассал таҳлил карда, тозақорихи ӯро дар ин замина нишон додааст, ки масъалаҳои заминаи образи бадеӣ, тасвири мушаххас ва таъминӣ, нақши тахайюл, моҳияти характер, сюжет, композитсия, тарзи тасвир, хусусиятҳои забонӣ ва сабки осори бадеии Айнӣ дарбар мегирад. Масъалаҳои зикршударо А. Сайфуллоев дар рисолаҳои “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дохунда” ва “Мактаби Айнӣ”, Раҳим Ҳошим дар “Якумин қиссаи инқилобии тоҷик “Одина”, “Оини ҷавонмардӣ ва олуфтаҳои Айнӣ”, Ҷ. Бақозода дар мақолаи “Устод Айнӣ”,

Х. Шарифов дар мақолаи “Диди ҳамосаи миллӣ дар эҷоди бадеии Айнӣ ва дигарон”, А. Набиев дар рисолаи “Тасвири олами ботинии инсон. Нависанда ва замон”, М. Раҷабӣ дар рисолаи “Тадқиқи таърих-тадқиқи характер”, М. Имомов дар китоби “Сужет ва тасвир дар насри Садриддин Айнӣ” ва О. Хоҷамуродов дар мақолаи “Қорӣ ишқамба”-и Садриддин Айнӣ ва “Ҳоҷиоқо”-и Содик Ҳидоят” мавриди баррасӣ қарор дода, равиши ҷустуҷӯҳои бадеии Айниро дар ин замина ба таври мушаххас таҳқиқ ва арзёбӣ кардаанд.

Дар ин замина таҷрибаи М. Шукуров (М. Шакурӣ) дар таҳқиқи таҳлили маҳорати Айнӣ дар офаридани образҳои бадеӣ, характери шахсиятҳо, сужет ва композитсия, тарзи тасвир, забон ва сабки осори нависанда қобили мулоҳиза буда, биниши тоза ва интиқодии ӯро ифода мекунад. Он чи ки М. Шукуров дар таҷрибаи образофарии Айнӣ муҳим доништааст, дар повести “Одина”, романҳои “Дохунда”, “Ғуломон” ва “Ёддоштҳо” рангу бори романтикӣ гирифтани образҳои мусбати Гулнор, Ёдгор ва Абдуллоҳоҷа ва дар образҳои манфӣ ба қор гирифтани воситаҳои тасвири реалистӣ мебошад, ки мушоҳидаи тозаии ӯ дар шиноخت ва баррасии тарзи образофарии нависанда мебошад.

Ба андешаи М. Шукуров “Айнӣ якумин бор дар “Одина” қаҳрамони асосии осори худро ёфт. Заҳматкаши одӣ баъд аз ин дар ҳамаи асарҳои намоёни ӯ қаҳрамони асосӣ шуд. Ин қаҳрамон аз “Одина” то “Ёддоштҳо” дар роману повестҳои гуногуни ӯ такомил ёфта, сайри таърихии халқ, муҳимтарин сифатҳои маънавии вай ва дигаргуниҳои таърихии маънавияти ӯро амиқтару мукамалтар ифода намуд” [191, 95]. М. Шукуров аз ҳамин мавқеъ образҳои мусбати осори бадеии Айниро, ки “намояндаи халқи заҳматкаш” аст, таҳлил ва тавсиф карда, хислати (характери) онҳоро дар заминаи воқеиятҳои мавриди тасвири нависанда мушаххас месозад. Шинохти ӯро аз қаҳрамонони манфӣ низ фардият ва умумияти заминаи образ мушаххас месозад, ки намунааш Арбоб Камол аз повести “Одина” буда, дар ин замина, ба назари ин донишманд Айнӣ дар

тасвири образҳои асарҳояш чанбаи иҷтимоии синфиро меъёр қарор додааст [58, 261].

Аз нигоҳи ӯ қаҳрамони повести “Одина” як ҷавони ноком, вале хоксору беиддаъо аст, ки Айнӣ аз воқеияти зиндагӣ барун кашидааст. Дар “Дохунда нависандаро “сарнавишти як хонаводаи фақирони кӯхистони тоҷик” гирифтور дошта, “дар романи фароҳдомани “Ғуломон” на саргузашти як нафар ё чанд тана, балки анбӯҳи халқ ва гурӯҳ-гурӯҳ мазлумон” Айниро ба андеша бурдааст. Агар Айнӣ дар “Одина”, романи “Дохунда” ва “Ғуломон” фақат хӯю хислат ва амалу кирдори деҳқони хокпошро ба унвони намояндаи халқ нишон дода бошад, ба пайбурди М. Шукуров “дар “Ёддоштҳо” мафҳуми “халқ” хеле густариш ёфта, мазмунан тақомул дидааст”, ки хонандаро бо образҳо ва хислати шахсиятҳои табақоти гуногуни ҷомеа ошно месозад [58, 276]. М. Шукуров дар ин замина ба ҷуз образ ва хислати шахсиятҳо масъалаи тарзи сюжетсозӣ ва сохтори композитсионӣ, усули тасвир ва хусусиятҳои забониву сабкии осори бадеии Айниро низ мавриди таҳқиқ қарор дода, тозақорихи Айниро дар ин замина ба таври мушаххас нишон додааст.

Муҳаққиқ повести “Одина”, романҳои “Дохунда”-ю “Ғуломон” ва “Ёддоштҳо”-и Айниро муфассал таҳлил карда, ҳунари нависандаро дар сюжетсозӣ, сохтори композитсионии асарҳо, тарзи тасвир, хусусиятҳои забонӣ ва сабкии асарҳои зикршудаи нависанда бори аввал муайян ва мушаххас намудааст, ки дар он солҳо дар айнишиносӣ қадами аввал ба шумор мерафт. М. Шукуров мундариҷаи асарҳои зикршударо муфассал баррасӣ карда, алоқамандӣ ва ҳамбастагии воқеиятҳо ва амалу кирдори шахсиятҳои мавриди назари нависанда, устухонбандии асар, тарзи тасвир ва хусусиятҳои забониву сабкии таълифоти Айниро муҷассамкунандаи сохтори бадеии осори нависанда арзёбӣ кардааст.

Доираи таҳқиқоти М. Шукуров дар бораи хусусиятҳои бадеии осори Айнӣ фаротар рафта, бори аввал вай дар асари “Диди эстетикӣ халқ ва

насри реалистӣ” доир ба равияҳои услубӣ ва хусусиятҳои забони осори Айни, ки иборат аз услуби реализми сирф ва чараёни романтикии услуб аст, андеша рондааст. Ин донишманд нахуст дар бораи мавқеи чараёни услубии романтикӣ дар эҷодиёти Айни сухан карда, муносибати субъективии нависандаро ба воқеият ва сарнавишти шахсиятҳо ва афзудани нақли пурҳиссиётро омили аслии шаклگیرӣ ва таҳаввули ин тарзи тасвир медонад. Ӯ ин пайбурди худро ба далели зерин асоснок кардааст: “Нақли ҳиссиётomezу ҳаяҷонангез, тасвири ҳамбастиву таъминӣ, ки нишонаҳои конкретии ашё, ҳолат ва рӯйдодро камтар дар бар гирифта, бештар нуктаи олии шиддатро ифода менамояд, тавсифҳои ҷилдор ва ташбеҳҳои мавҳум, сухани олии шеърмонанд ва ғайра, ҳама аломати барҷастаи рӯҳи романтикии Айнист” [146, 30].

Дар ин замина М. Шакурӣ (М. Шукуров) шаш боби аввали қисми якум ва чор боби аввали қисми дуюми роман “Дохунда”-ро бобҳои романтикӣ унвон кардааст. Тасвирҳои романтикӣ ва нақли пуршиддати ҳаяҷонангезро муҳаққиқ фақат дар ҳамин бобҳо мушоҳида кнамудааст, ки дар онҳо манзараҳои табиат, ишқу муҳаббат, орзуву омоли ҷавонӣ, ҳаёлҳои талху ширин ва монанди инҳо тасвир ёфтааст. Дар ин замина муҳаққиқ ба хулоса омадааст, ки “ин мавзӯҳои анъанавӣ дар “Дохунда” бештар ба тарзи анъанавӣ, ба воситаҳои анъанавии романтикони ҳал шудаанд” [146, 32]. Воқеан ҳам дар бобҳои зикршудаи романи “Дохунда” диди романтикӣ мавқеи асосӣ дошта, фарқияти онҳоро аз дигар қисматҳои роман мушаххас менамояд. Ба мушоҳидаи М. Шакурӣ дар дигар бобҳои роман ҳиссиёти романтикӣ бо биниши реалистӣ бобеъ ҳастанд. Муҳаққиқ ҳузури рӯҳи романтикиро дар бобҳои реалистии асар низ ба мушоҳида гирифта, дар ин замина таъсири ин тарзи нигоришро ба сохтори сюжет, композитсия, тарзи нигориш ва забону сабки нависанда бо мисолҳои мушаххас нишон додааст. М. Шакурӣ чунин тарзи тасвирро дар офаридани образи шахсият дар романи “Ғулмон” низ баррасӣ карда,

зимни таҳлили тасвири манзараи баҳор дар романҳои “Дохунда” ва “Ғуломон” дигар шудани диди зебоишносии нависандаро нишон додааст. Дар ин замина М. Шакурӣ хусусиятҳои романтикии сабки Айниро дар мисоли “Ёддоштҳо” низ муфассал баррасӣ кардааст, ки дар шинохти моҳияти бадеии хунари нигорандагии Айни биниши тоза мебошад. Ба ин тартиб, ин донишманд ба хулоса меояд, ки дар эҷодиёти устод Айни анъанаҳои романтикии адабиёти форсии тоҷикӣ хеле дигаргун шуда, тадричан ба тасвири реалистӣ созгор омадааст ва ба мушоҳидаи дақиқи ӯ “ин хусусият ба реализми ӯ таровати хосе бахшидааст”. Беш аз ин, М. Шакурӣ дар тарзи нигориши Айни омезиши баъзе хусусиятҳои биниши шарқӣ ва ғарбиро низ ҳамчун василаи ҷаззобияти тарзи тасвир ёдрас кардааст, ки ифодагари диди моҳиятҷӯи ӯ мебошад [146, 46-47]. Муҳаққиқ дар алоқамандӣ бо хусусиятҳои бадеии осори Айни масъалаи “тақомули забон ва услуби” Айниро, ки “то “Ғуломон” чанд марҳаларо тай кардааст”, таҳлил карда, “ҳалқияти амиқи ҳамаҷониба”, “соданависӣ” ва “муносибати Айни”-ро “ба забони адабиёти классикӣ” дар тақия ба осори бадеӣ ва илмӣ нависанда ба таври мушаххас арзёбӣ кардааст, ки саҳифаи тоза дар айнишносии мебошад.

“Романи устод Садриддин Айни “Дохунда” таҳқиқоти дигарест, ки дар ин замина анҷом гирифта, ба калами А. Сайфуллоев тааллуқ дорад. Муҳаққиқ дар ин рисола илова ба мундариҷаи ғоявии ин роман, ки доир ба он дар фасли қаблӣ суҳан кардем, сужету композитсия, характери шахсиятҳо, тарзи тасвир, забон ва сабки нигориши нависандаро таҳқиқ карда, хусусиятҳои бадеии романи “Дохунда”-ро нишон додааст, ки аз бисёр ҷиҳат тоза ва муҳим ба шумор меравад.

Ин донишманд дар алоқамандӣ ба унсурҳои дигари сохтори романи “Дохунда” дар боби “Ҳақиқати ҳаёт ва ифодаи он дар сужет” хунари Айниро дар офариниши сужети роман муфассал баррасӣ карда, ҷустуҷӯҳои бадеии нависандаро дар ин замина ба таври мушаххас арзёбӣ намудааст. Аз таҳқиқоти муқоисавии сужети романи “Дохунда” муҳаққиқ ба хулоса

омадааст, ки воқеият дар тасвири Айнӣ ба худии худ дар ин роман сюжетро ба вучуд наовардааст, балки дар тарзи ниғориши нависанда сюжет хати иртибот миёни ҳаводис будааст. Ба ин далел, сюжет дар таҷрибаи Айнӣ алоқамандии байни ҳаводиси романро ба таври ақлонӣ танзим карда, нахуст нависандаро раҳнамоӣ менамояд, сониян назм ва тартиби муташаккиле аст барои хонанда. Ба мушоҳидаи ӯ дар ин роман сюжет “асли умдаест барои интиҳоб ва тартиб кардани вақоъ ва дар назари хонанда низ сохт ва ваҳдати дostonро фароҳам меоварад”. Ба ин далел дар таҷрибаи Айнӣ “Пиранг (сюжет- С.Ҷ.) фақат тартиб ва таволии вақоъ” набуда, “балки маҷмуаи созмонёфтаи вақоъ аст. Ин маҷмуаи вақоъ ва ҳаводис бо робитаи илат ва маълуме ба ҳам пайванд хӯрда ва бо улғӯ ва нақшае мураттаб шудааст” [114, 152], ки пеш аз ҳама баёнғари хунари нависанда мебошад.

Муҳаққиқ аз ҳамин мавқеъ сужети романи “Дохунда”-ро таҳлил карда, ин унсури сохтори асарро “яке аз муҳимтарин воситаҳои таҳриқи ҳаёт” мешиносад, ки “дар романи “Дохунда” хеле ҳартарафа зухур кардааст”. Ба мушоҳидаи ӯ “С. Айнӣ сужети “Дохунда”-ро дар асоси ҳодисаҳои гуногуни иҷтимоӣ сиёсӣ ва таърихи зиёда аз сисолаи ҳаёти халқи тоҷик мураттаб намудааст ва характери муносибатҳои ҷамъиятиро дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX реалистона ба қалам овардааст. Нависанда баробари тасвири робитаи байни ҳодисаҳои ҷамъиятӣ таърихи ташаккули характерҳои типиро низ нишон додааст, ки дар ин бобат образҳои Ёдгор ва Гулнор мисол шуда метавонанд” [146, 36-37].

А. Сайфуллоев зери таъсири ҳамин пиндори саҳеҳи илмӣ сужети романи “Дохунда” ва образҳоеро, ки муносибати шахсӣ ва ҷамъиятии онҳо ҳалқаҳои гуногуни сюжетро ташкил менамоянд, таҳлил карда, дар алоқамандӣ бо ҳам образҳо, хислати шахсиятҳо, композитсия ва тарзи тасвиру забон ва сабки нависандаро арзёбӣ намудааст. Муҳаққиқ ду роҳи хати инкишофи сюжетро мушаххас сохта, роҳи аввалро ба бедории шуури синфӣ меҳнаткашон ва муборизаи миллии озодихоҳӣ, роҳи дувумро ба

муносибати Ёдгору Гулнор вобаста донистааст, ки дар таъйиди моҳияти иҷтимоӣ ва арзиши бадеии асар мебошад. Дар ҳамин замина вай ҳислати шахсиятҳои романро низ дар пайванд бо воқеиятҳои зииндагӣ таҳлил карда, сифатҳои инсонии Бозор, Ёдгор, Абдуллоҳҷа, Гулнор, Яъқуббой, Азимшоҳ ва дигаронро, ки ду хати сужетро ба ҳам пайваستاанд, мушаххас сохтааст, ки низ ифодагари ҷанбаи бадеии роман мебошанд.

Донишмандони соҳа “шахсият ва шахсиятпардозиро (Characterization) аз аносири пураҳамияти ҳар дoston ба ҳисоб” [114, 183] овардаанд. А. Сайфуллоев бо назардошти муҳимии масъала дар асоси тасвирҳои нависанда кайфияти равонӣ ва ахлоқии шахсиятҳои романро бо ошкор намудани хулқи онҳо мушаххас сохтааст, ки дар айнишиносии солҳои шастум ифодагари ҷустуҷӯҳои амиқи илмии ӯст. Муҳаққиқ унсурҳои асосии сужет-оғоз, гирех, рабт ё инкишоф, авҷи ҳодиса ва гирехкушоро ба алоҳидагӣ таҳлил карда, таъсири онҳоро барои шаклгирии ҳислатҳои шахсиятҳои роман нишон додааст, ки дар шинохти тасвири бадеии нависанда муҳим ва таъсиргузор мебошад. Дар рисола “тарзҳои мухталифи тасвирро истифода” [146, 111] бурдани Айнӣ дар офаридани характерҳои таъминӣ (типӣ) низ муфассал арзёбӣ шудааст, ки то таълифи ин рисола дар айнишиносӣ собиқа надошт.

Дар рисолаи “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дохунда” масъалҳои тарзи тасвири бадеии Айнӣ, забон ва сабки нависанда низ ба алоҳидагӣ баррасӣ шуда, муҳаққиқ тарзи нигориши нависандаро “услуби нави адабиёти тоҷик” ба шумор оварда, “содагии забон ва тарзи баён, омезиши забони адабӣ ва халқӣ, дар мавриди зарурӣ истифода кардани суҳанони ҳоси аъёну ашроф, ҷадидҳо, пантуркистҳо, уламои мутаассиб ва дигар табақаҳои аҳоли”-ро [146, 115] аз муҳтасоти сабки нигориши нависанда донистааст. Ҳамчунин ӯ силсилаи воқеаҳоеро, ки дар Романи “Дохунда” тасвир шудаанд, “асоси услуби баён ва забони нависанда” дониста, кӯтоҳбаёнӣ, “дар суҳан ва ҷумла ифода ёфтани аломатҳои асосии воқеаи тасвиршаванда ва муҳимтарин ҳислатҳои персонаж”, “содаву равон ва

оммафаҳмии тарзи баёни” Айниро хусусияти хоси сабки нависанда ҳисобидааст, ки натиҷагирии саҳеҳ аз таҷрибаи эҷодии устод Айни мебошад [146, 116-117]. А. Сайфуллоев ҳамчунин бартарӣ ва ғановату рангинии сабки нависандаро дар тасвири “манзараҳои ҳаёти халқи тоҷик”, тобеияти воситаҳои тасвири бадеӣ “ба хусусиятҳои ғоявии роман”, корбурди воситаҳои тасвири бадеӣ, аз ҷумла ташбеҳ, ташхист, талмех, истиора, киноя, “калимаю ибораҳои халқӣ-гуфтугӯӣ” ва монади инҳоро аз имтиёзоти тарзи тасвир ва сабки нигориши нависанда донистааст, ки бозгӯӣи ҳунари нависанда ва ҷанбаи бадеии осори ӯст. Муҳаққик истифодаи “ибораҳои халқии таркибан устувор, “майлу рағбати” нависанда “ба эҷодиёти даҳанакии халқ”, такмили “забони қаҳрамонони аср”, фардияти забони персонажҳои мусбат ва манфӣ, риояи “хусусияти забони аҳли дину шариат, муколама, тасвири манзараҳои табиат дар алоқамандӣ ба тарзи тафаккур ва ҳиссиёти инсон ва монанди инҳоро низ ҳамчун хусусияти хоси тарзи нигориши устод Айни маънидод кардааст.

А. Сайфуллоев дар рисолаи “Мақтаби Айни” низ сари ин мавзӯ баргашта, хусусиятҳои бадеии романи устод Айни “Ғулумон”, аз ҷумла сохтори композитсионӣ, ҳислати шахсиятҳо, тарзи тасвир ва забону сабки нависандаро ба алоҳидагӣ баррасӣ ва махсусиятҳои сохтори бадеии ин романро ба таври мушаххас нишон додааст. Бахусус ҷустуҷӯҳои ӯ дар боби дар ҷараёни пуртуғёни воқеаҳо “ниҳоят мукамал ва конкрет” [147, 187] тасвир шудани образҳои романи “Ғулумон” Эргаш, Муҳаббат, Ҳасан, Қутбия, Фотима, Ҳамдам-Фӯрма... ва хусусиятҳои хулқу ҳӯӣи онҳо дар шинохти арзиши бадеии романи ёдшуда пураҳаммият мебошад.

Адабиётшинос А. Набиев (А. Набавӣ) зимни таҳқиқи масъалаҳои тасвири бадеии инсон ва зинаҳои асосии тасвири шахс дар насри бадеии муосир ба хусусиятҳои образфарӣ ва усули шахсиятпардозии устод Айни тавачҷуҳ карда, дар ин замина баъзе мушоҳидаҳои шро баён доштааст, ки паҳлуи дигари ҷустуҷӯҳои айнишиносиро дар алоқамандӣ ба “мавқеи психологизми бадеӣ” мушаххас месозад.



Муҳаққиқ шахсияти асосии повести устод Айнӣ Одинаро аввалин “симои намояндагони халқи меҳнакаш” шинохта, повести “Одина”-ро аз аввалин асарҳое медонад, ки “дар он тасвири характери инсонии конкретӣ давраи муайяни таърих мавқеи марказиро ишғол” [23, 22] кардааст. Муҳаққиқ бори аввал дар айнишиносӣ дар заминаи таҳлили боби “Сафар ва ҷудой”-и повести “Одина” бо тасвири “олами ғамангези инсон” “ба таҳлоли характер кӯшида”-ни Айниро нишон медиҳад, ки мушоҳидаи нав дар шинохти хусусияти равониву ҷисмонии шахсиятҳои повести “Одина”, романҳои “Дохунда” ва “Ғулмон” мебошад. Муҳаққиқ “Сафар ва ҷудой”-ро аз ин повест муфассал таҳлил карда, аз ҷумла менигорад: “Аввалин ҷумлаи он бо тасвири рӯҳияи қаҳрамон сар шудааст: “Одина аз пеши Сангин ба хонаи худ баргашт”. Одина умед дошт модаркалонаш ва Гулбиро дар сафари дуҷум бо худ барад. Аммо имкон надоштани онро аз Сангин фаҳмид ва акнун қаҳрамон боз дар ҳолати ноилҷӣ ва ошӯфтагист:”Ҳоло чӣ?..Ҳоло сафар мекунад бо ҳамроҳии як корвони андӯх ва хатар, ба ҳолате, ки чи шудани оқибаташ низ маълум нест; оё ба саломатӣ баргашта боздиди модаркалон ва ёри меҳрубонаш муяссар мешавад ё не?”

Ба мушоҳидаи саҳеҳи муҳаққиқ “Аз ин порача садои нолаи дили Одина шунида мешавад. Ҳолати Бибиоиша низ чунин аст. Ёро аз хабари сафари Одина ёрои сухан нест: “...танҳо аз дидаи хунбор ашқаш шашқатор мерехту бас”. Тасвири Айнӣ ҳоли Гулбиро низ чунин менамояд. Нависанда ёро мисли “ғунчае” тасвир кардааст, ки “...дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам хазонро, ҳам шукуфту ҳам пажмурд” [123, 26].

Мушоҳидаи дигари муҳаққиқ ин аст, ки дар повести “Одина” “образҳо ва характери онҳо аз сифати хоси фардӣ дида бештар хислатҳои умумии оммаро ифода менамоянд”. Вале дар қиёс бо повести “Одина” муҳаққиқ “тасвири характер ва тадқиқи бадеии он”-ро дар романи “Дохунда” “қадами наву чиддӣ” [123, 29] таъбир карда, дар ин замина моҳияти

чустучӯҳои Айниро ошкор менамояд, ки асоси он аз тарафи Айнӣ риоя гардидани “принсипи тадқи характер” будааст.

Муҳаққиқ дар ин замина дар бораи тарзи тасвири Айнӣ дар романи “Ғуломон” сухан карда, “Тасвири образи халқ”-ро дар ин асар аз дастовардҳои нависанда мешиносад ва таъкид мекунад, ки ин ҳадафи ҳунариро нависанда “ба воситаи нишон додани намояндагони наслҳо (Раҳимдод, Эргаш, Ҳасан), бо зикри ҷузъиёти муҳими иҷтимоиву маишӣ ва психологӣ” [123, 35] амалӣ кардааст. Барои таъйиди ин андеша А. Набиев таҷрибаи Айниро дар офаридани образ ва характери Қилич-халифа ёдовар шуда, “ба воситаи ҷузъҳои муҳим” ошкор намудани ҳую хислати шахсияти асарро аз тозакориҳои Айнӣ ба шумор меоварад ва меафзояд: “Ба воситаи портрет тақводорӣ, айёриву зухдфурӯшӣ, сайёди насли одам будани ӯ равшан шудааст. Ё дар ҳамин қисм муҳаббати софу беғубори ғуломон Некқадам ва Гулсум хеле нозук тасвир ёфта, ҳамаи ҷузъҳои он-суруд, оҳанг, эҳсоси нозук, бадеҳа, табиат барои шамин ҳиссиёти наҷиб хизмат кардаанд”, Муҳаққиқ дар ин замина мубоҳисаҳои Шоқир ва Қулмуродро ҳамчун намунаи афкори зиддунақизи ду шахсияти романи “Ғуломон”, ки вазъи нобасомони ҷадидонро менамояд, мисол оварда, ба ин васила ҳунари тасвиргари Айниро дар офаридани ҳолу ҳавои рӯҳӣ, ахлоқӣ ва ҷисмонии шахсиятҳо ба хонанда менамояд. Чустучӯҳои А. Набиев дар шинохти усули образофаринӣ ва шахсиятпардозии (характерофарӣ) нависанда ва ошкор кардани хислати одамони табақоти мухталифи ҷомеа муҳим ва арзишманд мебошад.

Таҳқиқи таҷрибаи ҳунарии устод Айнӣ дар офаридани образҳои характерҳо, тарзи сюжетсозӣ, сохтори композитсионии асар дар рисолаи М. Раҷабӣ “Тадқиқи таърих-тадқиқи характер”, ба таври алоҳида набошад ҳам, дар пайванд бо мавзуи мавриди назари муаллиф то ҷое таҳқиқ ва арзёбӣ шудааст, ки баъзе паҳлуҳои онро мухтасар аз назар мегузаронем.

М. Раҷабӣ повести “Одина”-ро “бо маънои тамом” повести таърихӣ унвон карда, хусусиятҳои образи Одина ва Гулбиро дар матни

“муносибатҳои синфӣ, ҳодисаю воқеаҳои ҷамъияти феодалӣ аз назар” мегузаронад ва дар заминаи “сифатҳои муҳими ахлоқи” Одинаю Гулбибӣ “мантиқан инкишоф” [143, 22] ёфтани образҳои асарро таъйид мекунад. Ба мушоҳидаи ӯ “Образи Гулбибӣ вобаста ба муҳиташ дар инкишоф” буда, “Лекин тасвири психологии инкишофи характер ва ҳудогоҳии Гулбибӣ ба доираи вазифаҳои асосии эҷодии нависанда дохил нашудааст” [143, 22]. Мутассифона, муҳаққиқ сабаби ин ҳодисаро, ки аз камбудии сохтори бадеии повест донистааст, собит накардааст.

Муҳаққиқ сохтори ҳунарии сужети повести “Одина”-ро таҳлил карда, як хати инкишофи онро “муҳаббати Одина ва Гулбибӣ” ба шумор меоварад. Ба мушоҳидаи ӯ устод Айнӣ бо истифода аз “воситаҳои гуногуни тасвир “олами маънавии қаҳрамон”-и повести “Одина” ва романи “Дохунда”-ро [143, 27] таҳаввул бахшида, дар ин замина “вобаста ба муҳимтарин рӯйдодҳои сиёсӣ иҷтимоии давр “ташаккули хислати қаҳрамонони” ин ду асарашро низ зеро назар доштааст, ки М. Раҷабӣ, омили аслии ин таҳаввулотӣ хӯю хислати шахсиятҳои повесту романи устодро “мансубияти синфӣ”-и [143, 29] онҳо дониста, ба ин натиҷа мерасад, ки “нависанда ҷараёни ташаккули хислати қаҳрамонони “Одина” ва “Дохунда”-ро вобаста ба муҳимтарин рӯйдодҳои сиёсӣ иҷтимоии давр таҷқиқ менамояд, ки ин аз тарафҳои муҳим ва мусбати реализми устод Айнӣ” [143, 29].

Муҳаққиқ дар боби сужет ва композицияи осори Айнӣ сухан ронда ба ҳулоса омадааст, ки “...кӯшиши ҳарчи васеътар гирифтани домани воқеаҳо ва замону макон, кӯшиши ҳаётро бо ҳама мураккабот ва конфликтҳои ба тасвир овардан дар “Один”, “Дохунда” боиси суст шудани муттасилию алоқамандии хати марказии сужет ва номавзунӣ дар композиция гардида буд. Аз ин нуқсон романи эпопея “Ғуломон” дар канор аст” [143, 37]. Вай имтиёзи сохтори сужет ва композицияи бадеии “Ғуломон”-ро дар он дидааст, ки “Устод Айнӣ...ба василаи иваз шудани чор насли як авлод ва

дигар шудани шуури онҳо ҳаракату пешрафти таърихи саду нуҳсолаи (1825-1934) тоҷиконро бо мунтазам баланд шудани шуури онҳо ва то ба фаҳмиши ғояҳои инқилобӣ расидани онҳо нишон додааст” [143, 37].

Аз мурури анҷомгирифта бармеояд, ки М. Раҷабӣ дар таҳқиқ ва арзёбии масъалаҳои мавриди назар, пеш аз ҳама, ба қавли А. Бушмин пойбандаи ошкор сохтани “низомии алақамандии мураккаби тағйирёбандаи функционалӣ” буда [60, 110], дар ин замина тавонистааст сохтори сюжет ва композитсияи осори Айнӣ ва хусусиятҳои бадеии онро дар якҷоягӣ баррасӣ ва мушаххас созад, ки моҳияти асосии биниши тоза ва интиқодии ўро ифода менамояд.

Таҷқиқоти нисбатан ҷомеъатаре, ки дар замони истиқлол дар шинохти “муҳимтарин сифати поэтикий насри” Айнӣ ва “қолаби асосии шакли он сюжет ва бандубаст” [84, 7] ба вучуд омад, рисолаи М. Имомов “Сюжет ва тасвир дар насри Садриддин Айнӣ” мебошад. М. Имомов ба делели он ки то нашри ин рисола “таҷқиқи бонизом, ҷомеъ ва мукаммали бандубаст ва сюжет дар насри бадеии Айнӣ анҷом наёфтааст ва омӯзиши он барои муайян намудани поэтика ва ҳунари эҷодии муаллиф муҳим” мебошад, бори аввал сюжет ва бандубасти осори Айнӣро ҳамчун рукни асосӣ ва ҳатмии асари бадеӣ таҳқиқ карда, нақши онҳоро дар ягонагӣ ва тамомияти асари бадеӣ нишон додааст. Ҳамчунин вай арзишҳои бунёдии ин унсурҳои сохториро дар шаклгирии маҳорату ҳунари Айнӣ ба таври мушаххас нишон дода, ҷустуҷӯҳои муваффақонаи Айнӣро дар ин замина ба концепсияи эҷодии нависанда, ҷаҳонбинӣ ва ҳунари нигорандагии ў вобаста медонад.

Муҳаққиқ нахуст сюжети осори бадеии Айнӣро ҳамчун “маҷмуи воқеаҳои ба ҳам алоқаманд” [84, 8] таҳқиқ карда, воқеаро “асоси предмети тасвири бадеӣ”-и нависанда ба шумор меоварад ва меафзояд: “Сюжет дар асари бадеӣ мақому вазифаи гуногун дорад: аввалан, низом ва робитаи мантиқиву мазмунии силсилаи воқеаҳо ба вучуд оварда, ягонагии амалро таъмин менамояд; сониян, сюжет барои таҷдиди персонажҳо,

тачаллии характери онҳо муҳим мебошад, яъне, иштирокчии асосии воқеа инсон аст ва тасвири воқеа барои ошкор шудани олами ботинии персонажҳо фазои мувофиқро фароҳам меоварад. Савум, сюжет дар осори бадеӣ зиддиятҳои ҳаётиро таҷассум менамояд” [84, 8]. Дар идомаи ин баҳс муаллиф ин василаи сохтори асарро ҳамчун “унсурҳои муҳим ва хатмии шакли асари бадеӣ” ба шумор оварда, дар ин замина “арзишу мақоми ҳунарии бандубаст ва сюжет”-ро [84, 10] дар осори бадеии Айнӣ мушаххас менамояд.

Нахуст ин донишманд “вазъи бандубаст ва сюжет”-ро “ дар ҳикояву очеркҳои С. Айнӣ”, аз ҷумла асарҳои “Таърихи амирони Манғития”, “Исёни Муқаннаъ”, “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик” таҳқиқ карда, ба хулоса меояд, ки “Очеркҳои таърихии С. Айнӣ аз ҷиҳати суҳанварӣ ва тасвирҳои бадеӣ ба таърихнигории гузашта мушобеҳанд”. Ба ин далел, аз нигоҳи ӯ “дар ин асарҳо таърих ҳамчун фазои амалу ғайолияти одамон тавассути андешаи нависанда сурати адабӣ” гирифтааст. Дар ин замина муҳаққиқ махсусияти ҳунари Айнӣро дар он дидааст, ки дар ин гуна асарҳо “воқеа ба ҷанбаҳои таърихӣ мувофиқат дорад ва шартӣ гузориши масъала, нақли онҳо, оҳангҳои ватанхоҳӣ хоси қалами Айнӣ мебошад. Нависанда қолаби воқеаҳоро аз асарҳои таърихӣ гирифта ба онҳо рӯҳу оҳангҳои замони додааст. Лаҳзаҳои бадеӣ маҳсули ҳаёли нависанда аст ва дар қолаби воқеоти таърихӣ пайванду ягонагии асарро ба вучуд овардаанд. Қолаби зоҳирӣ асоси бандубаст ва лаҳзаҳои адабӣ ботинии маъноии онро ташкил додаанд” [84, 11]. Муҳаққиқ бо ҳамин дид сохтори бандубаст ва сужети ҳикояву очеркҳои нависанда, мувофиқати онҳо “ба хусусиятҳои услубии эҷодиёти ӯ”-ро арзёбӣ карда, сипас “мустақилияти бадеӣ”-и асоси банду баст ва сужети “Қаллодони Бухоро”-ро “муҳолифати зоҳир ва воқеияти амал” [84, 12] таъбир мекунад, ки мушоҳидаи тоза дар шинохт ва арзёбии ҳикояву очеркҳо ва нахустин асари бадеии Айнӣ “Қаллодони Бухоро” мебошад.

Ба мушоҳидаи ӯ чараёни аз тасвири воқеъ ба бадеӣ рафтани, вазъи равонӣ, диди эстетикӣ ва шинохти куллии ҳунари аз таълифоти синкретӣ ва воқеанигории таърихӣ дар қолабҳои сиёсату иҷтимоӣ марҳалаи ҳосилпешрафти адабии Айни буда, бо вучуди тафовут ва камолоти жанриву ҳунари асарҳои Айни “Одина”, “Дохунда”, “Марги судхӯр”, “Ғуломон” ва “Ёддоштҳо” “тобеи принсипҳои умумии сюжетсозӣ ва банду баст” будаанд, ки вежаҳои ҳунарии нависандаро низ дар бар мегиранд [84, 12]. Муҳаққиқ зерини таъсири ҳамин андешаи назарӣ хусусиятҳои ягонаи сюжет ва бандубасти повестҳои “Одина”, “Марги судхӯр”, романҳои “Дохунда”, “Ғуломон” ва “Ёддоштҳо”-ро дар “тобеи мавзӯ ва нияти эҷодӣ” будани нависанда доништа, дар натиҷаи мушоҳида ва баррасии муфассал ба ҳулоса меояд, ки “бандубаст ва сюжет аз мавзӯи сиёсӣ ва иҷтимоии нависанда эҷод шудаанд. Ҳарчанд С. Айни ба анъанаҳои қиссапардозӣ ва дostonсароӣ пайравӣ намояд ҳам, афзудани воқеаҳо, мазмуни сиёсӣ ва иҷтимоӣ пайдо кардани нияти нависанда ба мавқеи миллӣ ва замонавӣ муаллиф таъҷибдор. Тамоми воқеаҳо, ки асоси сюжети асарҳои Айниро ташкил додаанд, маншаи иҷтимоӣ-ғароӣ доранд ва зиддиятҳои онҳо низ дар ҳамин замина, ҳамчунин заминаи сиёсӣ эҷод шудааст” [84, 12-13]. Муаллиф сипас дар ҳамин замина усули тасвири Айниро дар офаридани шахсият, шахсиятпардозӣ ва тасвири “лаҳзаҳои нотакрори зиндагӣ” василаи тақвияти бадеӣ ва “ҷовидонӣ” будани осори бадеии ӯ таъбир мекунад, ки диди тоза ва моҳиятбинии ӯро нишон медиҳад.

М. Имомов “созмони банду баст ва сюжет”-ро “дар асарҳои С. Айни комилан мустақил” шинохта, “дар онҳо танҳо нишонаҳои равиши насри суннатӣ”-ро ба мушоҳида гирифтааст, ки баҳснок ва хилофи андешаҳои М. Шукуров, И. С. Брагинский ва А. Сайфиллоев ва натиҷагириҳои баъдии худӣ ӯ низ мебошад, ки пас аз натиҷагириҳои боло гуфтааст: “Банду баст ва сюжети асарҳои Айни аз қиссаи “Одина” сар карда тадриҷан мураккаб гардида, зина ба зина камол ёфтааст. Дар “Одина”, “Дохунда”, “Ғуломон”, “Ятим” архитекtonикаи умумӣ ва мушобех ба назар мерасад. Дар қиссаи

“Марги судхӯр” ва “Ёддоштҳо” тасвири кирдор ва тинати қаҳрамонон ба ҷойи аввал баромадааст” [84, 14].

Масъалаи дигаре, ки М. Имомов дар алоқамандӣ бо сюжет ва бандубасти осори бадеии Айнӣ таҳқиқ ва арзёбӣ кардааст, поэтикаи портрет дар насри нависанда мебошад. Дар ин замина ӯ масъалаҳои шинохти қаҳрамон ва суннати тасвири зоҳирии он, таносуби портрет ва характери қаҳрамон, портрет дар таркиби образҳои асарҳои нависанда, нақши портрет дар фардӣ ва типикунонии образҳо ва усули тасвири инсонро дар осори адиб дар алоқамандӣ бо услуби эҷодии нависанда муфассал таҳқиқ карда, моҳияти ҷустуҷӯҳои бадеии Айнӣро дар офариниши портрет мушахас сохтааст, ки як силсила мушоҳидаҳои тозаӣ ӯро дар бар мегирад.

Муҳаққиқ нақш ва ҷойгоҳи портретро дар осори бадеии Айнӣ муайян намуда, “тавассути ин санъати суннати адабиёт мазмуну аҳдофи тоза” эҷод кардани нависандаро муайян намудааст, ки “мушаххасӣ, мутаҳарриқӣ, ғановати маъноӣ ва ғайра аз ҷумлаи онҳост” [84, 15]. Ба мушоҳидаи ӯ Айнӣ ба воситаи портрет мавқеи иҷтимоӣ, касбу кор, вақту фазо ва дигар паҳлуҳои муносибати шазсиятҳои осорашу ҷомеаро ифода намуда, ба ин васила арзишҳои нави зиндагӣ ва хулқу хӯйи шахсиятҳоро падида овардааст.

Дигар аз паҳлуи ҷустуҷӯҳои Айнӣро дар ин замина ба воситаи портрет ба вучуд овардани характер (шахсиятпардозӣ) мушаххас месозад, ки дар рисола ба таври мушаххас таҳлил ва арзёбӣшудааст. Аз қиёсу муқобилаҳои ӯ бармеояд, ки Айнӣ “ба воситаи ин санъат характерҳои барҷастаи ҳаёти офаридааст” [84, 15], ки Ёдгору Гулнор, ясаулбошӣ дар “Дохунда”, Ятим дар “Ятим”, Қорӣ-Ишқамба дар “Марги судхӯр”, Маҳдии охирзамон, шайхи рехтагар, Абдуллоҳочаи Абдӣ, Саидақбарҳоча ва дигарон дар “Ёддоштҳо” намунаи он мебошанд.

Муҳаққиқ бо таҳлили муқоисавӣ собит кардааст, ки барои портретҳои асарҳои Айнӣ ба кулӣ дигар шудани характеру психология, фаҳмиши

зиндагӣ, мавқеи чамъиятӣ, ба нирӯи фаъоли бунёдкор табдил шудан, вобаста ба вазъият ҳолатҳои гуногуни рӯҳӣ зоҳир кардан, тазодҳои табақотӣ, мумсикию муфтхӯрӣ, калонтарошӣ, нодорию бечораҳоли, хоксорию таҳамтанӣ, покию донишмандӣ, адолатхоҳӣ ва монанди инҳо муҳим буда, дар тарзи тасвири нависанда характер ва маънавияти шахсиятҳои осорашро муайян ва мушаххас месозад.

Дигар аз воситаҳои ифодаи характер, ки муҳаққи дар таҷрибаи ҳунарии Айни кашф кардааст, “интиҳоби чӯзӣ дар портрет мебошад”. Дар ин замина М. Имомов ба ҳулоса меояд, ки “аксари персонажҳои Айни қиёфаи хос доранд ва қисми зиёди онҳо портрети яклухт ва пурраанд. Нависанда дар тасвири портретҳои яклухт бештар” муваффақ шудааст, ки “чӯзҳои гуногун интиҳоб кунад. Ӯ аввал паҳлуҳои гуногуни олами маънавии шахси мавриди тасвири худро кашф карда, сипас ба он чӯзҳои мувофиқ ёфта, ба тасвир овардааст. Портрети персонажҳо аксар вақт аз чӯзҳои муҳиме-синну сол, қомат, рӯй, чашм, риш, салла, ном, либос, нутқ, характерҳои гуногун ташкил ёфта, ҳар яке бо сифату тавсифҳои барҷаста омадаанд. Азбаски нависанда ҳангоми тасвир чӯзҳои асосию ифоданокро интиҳоб намуда, ба дӯши онҳо бори муайяни ғоявӣ гузоштааст, аксари чӯзҳои портрет моҳияти чамъбасти дошта, маъноҳои томо ифода кардаанд” [84, 242-243]. Муҳаққиқ “услуби биниши фардии” Айниро дар офаридани портрет ва ба ин васила характери онро мушаххас сохтанро аз имтиёзоти ҳунари тасвиргари ӯ шинохта, дар ин замина ҷустуҷӯҳои нависандаро дар истифодаи чӯзӣи портретсозӣ, аз ҷумла чашм, рӯй, риш, салла ва монанди инҳо мушаххас сохтааст.

Дар рисола М. Имомов ҷустуҷӯҳои ҳунарии Айниро дар офаридани портрети “шахсони таърихӣ” ва муосир ба таври мушаххас арзёбӣ карда, дар ин замина “тасвири пайвастаи портрет бо манзараи табиат, муҳит ва ашӯ”-ро дар таҷрибаи Айни воситаи “ифодаи характер ва психологияи персонажҳо” [84, 252] таъбир кардааст, ки низ шинохти саҳеҳи ӯро аз ҳунари портретсозии нависанда ифода мекунад. Дар рисолаи зикршуда



портретҳои осори бадеии Айнӣ ба таври муфасал ва муқоисавӣ таҳқиқ ва таҳлили шуда, ҳунари шахсиятпардозии нависанда нишон дода шудааст, ки далели ҷустуҷӯҳои собитқадамонаи муҳаққиқ дар шинохти ҷеҳраи ҷомеи ҳунарии Айнӣ мебошад.

Доир ба ҳунари шоирии Айнӣ дар адабиётшиносии тоҷик тадқиқоти ҷомеъ сурат нагирифта бошад ҳам, баъзе паҳлуҳои ҷустуҷӯҳои бадеии ӯ аз ҷониби баъзе муҳаққиқон маври таҳлил ва арзёбӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла Шохзамон Раҳмонов дар рисолаи “Шеър ва Айнӣ” ва А. Ҳаким дар мақолаи “Мақоми шеър дар эҷодиёти устод Айнӣ” доир ба масъалаи мавриди назар мулоҳизаҳои худро баён кардаанд, ки дар ин замина тоза ва пурмухтаво ба назар мерасанд.

Адабиётшинос Ш. Раҳмонов нахуст дар бораи сохтори бадеии шеърҳои инқилобии Айнӣ сухан карда, дар сурудани чунин шеърҳо пойбанди “сухани хушк ва беобу ранг” нашудани Айнӣ ва ба хотири таъсиргузории шеър тағйир додани “ритму оҳанг”-ро аз ҷумлаи ҳунари шоирии ӯ медонад ва хулоса мекунад, ки “устод аз шеър ҳамчун аз як навъи сухани бадеии муассир, ки шаклу қолиби хурд, вале мазмуни васеъ дорад, фаровон истифода карда, дар наср лаҳну оҳанге медиҳад. Сухани мансур ба шеър пайваста, шоирона гуфта шуда, дар чунин лаҳзаҳо қувваю иқтидор ва дар дили кас шӯре, ғалаёне бедор менамояд” [142, 32].

Муҳаққиқ ҳунари Айнӣро дар қорбурди саноеъи маънавию лафзӣ, вазн, қофия, оҳанг ва забон ба алоҳидагӣ баррасӣ карда, хулоса кардааст, ки “устод ҳеч намехост, ки шеър зоҳироро, схемавӣ шавад, бинобар ин ҳам мазмун ва ғояро сифати муҳими шеър медонист ва беҳуда “шеър қувваи шамшер дорад” нагуфтааст” [142, 58]. Дар заминаи ин гуфтаи Айнӣ Ш. Раҳмонов сохтори бадеӣ ва мундариҷавии шеъри Айнӣро дар якҷоягӣ таҳлил карда, “образнокии сухани бадеӣ”-ро “дар эҷодиёти манзуми тоинқилобии Айнӣ анъанавӣ” [142, 60] ба шумор меоварад ва дар ин замина шеърҳои “Ба шарафи Инқилоби Октябр”, “Инқилоб”, “Аҳгари

инқилоб”, “Таронаи камбағалон” ва “Понздаҳ сол”-ро муфассал таҳлил ва арзёбӣ менамояд. Ба назари ӯ ифодаҳои тасвирӣ ва образноки “машъали рахшони адолат”, “мурғи хумой”, “махбуба”, “офтоб”, “тӯфони об”, “оташи пуршуълаи пуршӯр” ва “сел” дар шеърҳои зикршуда василаи таъсиргузори баёни андеша ва образнокии он буда, хунари тасвиргарию шоирро бозгӯ менамоянд [142, 60-61].

Ш. Раҳмонов корбурди унсурҳои сохтори шеър қофия ва вазро низ дар таҷрибаи шоирӣ Айнӣ баррасӣ карда, ба ин натиҷа расидааст, ки “Айнӣ қофиябоф набуд, ӯ калимаҳои пурмаъно, сода ва хеле пуроҳангро ёфта қофия мебаст, ки ҳамвазну оҳанг бошанд. Дар шеъри “Марши хуррият”- ситамдидагон-асирон-фақирон, ҳасрат-адолат, шодмонӣ-хукмронӣ, тфоқ-нифоқ, шод-бедод, адолат-зулмат- калимаҳои қофия шуда омадаанд, ки бори маънӣ бар дӯши онҳост” ва ҳам “шеърият...дар пояи аълоост” [142, 59-60, 65].

Дар китоби зикршуда Ш. Раҳмонов нахуст андешаҳои Айниро доир ба вазни шеъри тоҷикӣ муфассал таҳлил карда, сипас кӯшишҳои ӯро дар корбурдаи вазнҳои арӯзӣ ва “вазнҳои нави дилчаспи пуроҳанг” [142, 89] арзёбӣ намудааст, ки пеш аз ҳама баёнгари дониши фароҳи Айнӣ дар бораи арӯз ва эҷодкориву хунармандии ӯ дар истифодаи вазни шеър мебошад. Бо таҳлили як силсилаи шеърҳои инқилобии Айнӣ, аз ҷумла шеъри “Марши хуррият” ба чунин хулосаи муҳим омадааст, ки “С. Айнӣ дар ин шеър хусусиятҳои арӯзи анъанавиро шикаст, вай дар арӯз навигарии нави гӯшношуниде даровард, яъне вай барои пурқувват намудани сурӯши инқилобӣ фақат до як баҳр маҳдуд нашуда, баръакс, барои ифода намудани он ҳар баҳре, ки ин ритму оҳанг мувофиқ меояд, истифода намуд. Вази шеъри “Марши хуррият” аз ду баҳр-“фоилун”-и мутадорик ва “фоилотун”-и рамал дар асоси омезиши он рукнҳо фароҳам омада ва дар вазнҳои фоилун фоилун фоилотун-v-|-v-|-v-фоилун фоилун фоилун -v-|-v-|-v-; фоилун фоилун фоилото -v-|-v-|-v-~фоилун фоилун фоилон -v-|-v-|-v-~навишта шудааст” [142, 90]. Муҳаққиқ дар фасли “Сухан

аз вазни шеърҳои устод Айни"-и рисолаи ёдшуда ҷустуҷӯва тозақорихои Айниро дар истифодар вазни арӯз ба алоҳидагӣ таҳлил ва арзёбӣ намуда, дар ин замина тозақорихои шоирро дар истифодаи "ритму оҳанг, арӯз ва вазни хичошумор" [142, 102] бо мисолҳо собит менамояд, ки бо вучуди баъзе камбудихо ба наҳве навназарист дар шинохти ҳунари шоирии Айни.

Баррасии ҷолиб ва пурмояро дар шинохти ҳунари шоирии Айни адабиётшинос ва шоир Аскар Ҳаким дар мақолаи "Мақоми шеър дар эҷодиёти устод Айни" анҷом додааст, ки дар шинохти ҳунарии шоирии Айни бесобиқа мебошад. Ин муҳаққиқ яке аз ҳунароҳои Айниро дар сурудани шеър "мизони суҳанро дуруст нигоҳ дошта" тавонистани ӯ доништа, асоснокиашро " аз содагӣ ва одигӣ" нафуромадан ва "самимияти худро аз даст дода такрору дилбазан" [170, 52] нашудани он таъбир кардааст, диди тоза ва ҳунарошиносона дар ҳунари тасвиргари шоир аст.

Аскар Ҳаким намунаҳоеро аз ашъори Айни таҳлил карда, дар заминаи корбаст кардани саноеъи маънавию лафзӣ, ҳаёли бадеӣ моҳияти ҷустуҷӯҳои бадеии шоирро муайян ва мушаххас намудааст. Ба андешаи ӯ "Ҷустуҷӯи Айни муҳтаво ва шаклишеърро дар бар мегирифт. Дар аввалҳо муҳтавои шери вай аз ҳамон маъниву мазмунҳои суннатӣ-ишқу ошиқӣ, ҷабру бевафоии ёр, каму беши рӯзгор ва зиндагии мадрасавии ӯ иборат буд. Дар ин байн шеърҳое, ки аз рӯзгори худ ва ё ҳодисаҳои дидаву шунидааш навиштааст, ҷолибтар ба назар меоянд, зеро дар онҳо ҷанбаи вуқӯғароёна қавитар аст, ки дар шеъри ин давра тоза шакл мегирифт". Барои таъйиди ин андешааш муҳаққиқ достони "Сайри Ширбадан"-и Айниро муфасал таҳлил карда, дар ин мазума "тарҳи тимсоли (образ) муаллиф-ровӣ"-ро, ки "бо ифодаи баъзе ҳулқу атвораи пеши назар падидор мешавад", аз дарёфтҳои ҳунарии Айни мешиносад. Муҳаққиқ суварии ҳаёл, аз ҷумла муболиғаву маҷоз ва ташбеҳу истиораву талмехро, ки Айни ҳолшиносона ба коргирифтааст, василаи такмили бадеият ва хотирмон гардидани мазмуну муҳтавои шеър доништа, нақши вазн, қофия

ва радифро низ дар такмили сохтори мундариҷавӣ ва бадеии шеър муҳим ва таъсиргузор шумурдааст.

Ҳамин тавр, аз таҳқиқоти дар ин боб анҷомгирифта бармеояд, ки муҳаққиқон ҳунари Айниро дар офаридани сюжет ва бандубасти осори насри бадеӣ, пеш аз ҳама, дар ба ҳам овардани воқеаҳои зиёд, лаҳзаҳо, муносибати қаҳрамонон ва ҳодисаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа ва шахсиятҳо дида, дар ин замина тасвири дақиқи бадеии воқеиятро омили аслии ташаккул ва таҳаввули образ ва характери шахсиятҳои осори ӯ донистаанд. Шинохт ва арзёбии айнишиносон аз чандаи ҳунарии шеъри Айнӣ низ чузъе аз ин ҷустуҷӯҳо буда, то ҷое диди тозаи муаллифонро дар шинохти ҳунари тасвиргари Айнӣ ифода мекунад.

## **БОБИ Ш. ОМУЗИШИ ФАЪОЛИЯТИ ИЛМИИ САДРИДДИН АЙНИ**

Дар боби аввали рисола дар алоқамандӣ бо марҳалаҳои инкишофи айнишиносӣ мо баъзе таҳқиқоти доир ба фаъолияти адабиётшиносии Айни таълифшуда, аз ҷумла андешаҳо доир ба “Намунаи адабиёти тоҷик” ва баъзе дигарро ба тариқи умумӣ баррасӣ кардем. Вале таҳқиқоти дар тӯли солҳо доир ба таърихи адабиёти тоҷик, масъалаҳои назариву зебоишиносии он анҷомдодаи Айни ҳамеша мавриди таваҷҷуҳ ва таҳлилу таҳқиқи адабиётшиносон қарор дошта, заминаро барои таҳқиқи ҳаматарафаи фаъолияти адабиётшиносии ӯ фароҳам меоварад. Ҷамчунин ӯ бо таълифоти бунёдиаш дар соҳаи адабиёт, забон ва таърих аз ҷониби муҳаққиқин ҳамчун аввалин адабиётшинос, забоншинос ва таърихшинос эътироф шудааст. Ба ин далел, дар ин боб мо қарор додем, ки баъзе таҳқиқоти муҳими дар ин замина ба вуҷуд омадаро баррасӣ ва арзёбӣ намоем.

### **3.1. Арзёбии фаъолияти адабиётшиносии устод Айни**

Донишманди фақид Холиқ Мирзозода дар як мақолааш, ки солҳои шастум ба ҳафт расидааст, Садриддин Айниро “аввалин адабиётшиноси советии тоҷик” [109, 172] унвон карда буд. Хеле баъдтар А. Маҳмадаминов навишта буд, ки “Пайдоиш ва инкишофи адабиётшиносии советии тоҷик ба номи устод Айни саҳт вобаста аст. Асарҳои илмии ӯ оид ба таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, танқиди адабӣ ва проблемаҳои муҳими адабиёти муосир дар ташаккули адабиётшиносии марксистии тоҷик нақши ҳалқунанда бозидаанд. Хизматҳои С. Айни, хусусан дар бобати омӯзиши мероси адабӣ, тарғиби адабиёти нави тоҷик ва ривҷу раванқи минбаъдаи он бағоят бузурганд” [105, 9]. А. Сатторзода “Муаллифи нахустин таҳқиқоти илмии муосир” будани Айниро таъкид карда, номгӯи пурраи асарҳои илмии ӯ, аз ҷумла таълифоташро дар бораи Рӯдакӣ, Фирдавӣ,

Сино, Саъдӣ, Камоли Хучандӣ, Восифӣ ва Бедил зикр карда, меафзояд, ки “ҳар яке аз ин асарҳо, бемуҳобо, заминаи боэътимоди ташаккули шоҳаҳои рӯдакишиносӣ, фирдавсишиносӣ, синошиносӣ, саъдишиносӣ, камолшиносӣ, навоишиносӣ, восифишиносӣ ва бедилшиносӣ дар Тоҷикистон ва қаламрави забони форсии тоҷикӣ гардид” [151, 17].

Дар ин замина агар фаъолияти адабиётшиносии Айниро мурур кунем, маълум мешавад, ки воқеан ҳам домана ва паҳлуҳои таҳқиқоти ӯ васеъ буда, аввалин андешаҳои илмиаш, ба шаҳодати М. Шукуров ва Ҷ. Бақозода, бори аввал дар мактубе, ки ӯ “моҳи марти соли 1910 аз Бухоро ба Истамбул-ба Идрисӣ фиристода будааст” [192, 151; 105, 9], баён шудааст. Аз таҳқиқоти М. Шукуров ва Ҷ. Бақозода муълум мешавад, ки “Олимҷон Идрисӣ аввал дар мадрасаҳои Бухоро таҳсил илм мекардааст ва бо устод Айни шарикдари будааст. Баъд Идрисӣ ба Истамбул рафтааст ва аз он ҷо ба Айни мактубе навишта, дар бораи Бедил саволе кардааст. Устод ба саволи ӯ ҷавоби муфассале фиристодааст. Азбаски мактуби ҷавобии устод аҳаммияти илмӣ дошт, Идрисӣ қарор додааст, ки онро айнан тарҷума карда, ба шакли мақолае дар журнали “Шӯро” ҷоп кунонад, то ки оммаи хонандагони туркизабон аз мазмуни он баҳраманд гарданд” [192, 151].

Аз мақолаи зикршудаи М. Шукуров ва Ҷ. Бақозода бармеояд, ки Идрисӣ “айнан тарҷумаи ҳамин мактуби форсиюл-иббора”-и Айниро ҷоп карда, ба ин асила маълумоти “муфассалтареро”, ки “ваъда дода” будааст, ба хонандаи маҷалла мерасонад. Андешаҳои М. Шукуров, Ҷ. Бақозода ва тавсифоти мухтасари Идрисӣ далели онанд, ки “устод аз овони ҷавонӣ ба омӯхтани эҷодиёти Мирзо Абдулқодири Бедил ҷиддан машғулӣ мекард ва шуҳрати адабиётдонии бедилшиносии ӯ то он дараҷае буд, ки мухлисонаш аз наздику дур (ҳатто аз Туркия барин кишвари дурдасте) барои ҳалли шубҳаҳо ба ӯ муроҷиат менамуданд. Мо дар он солҳо аз тарафи аҳли илму адаби Бухоро эътироф шудани истеъдоду заковати Айниро аз бисёр фактҳои дигар (масалан, аз сухани баъзе зиёиёни пешқадами асри бист ва аз тазкираҳои он давра) ҳам медонем. Мақолаи Идрисӣ боз як далелест, ки

ин ҳақиқатро тасдиқ менамояд” [192, 151]. Дар ҳақиқат, мақолаи Идрисӣ ва тавзеҳоти М. Шукурову Ҷ. Бақозода далели онанд, ки, ба қавли А. Маҳамадаминов, “устод Айнӣ дар фаъолияти адабиётшиношиаш тадқиқро бори аввал аз абулмаонӣ-Бедил оғоз карда, муддати чил сол дар бораи ӯ пайваста ба пажӯҳиш машғул шуда ва ниҳоят натиҷаҳои кори илмии охиринашро бо таълифи монографияи дар бедилшиносӣ бесобиқава беҳамто “Мирзо Абулқодири Бедил” (1954) чамъбаст намудааст” [105, 9-10], ки дар он замон “дар илми адабиётшиносии ҷаҳон дар хусуси Бедил якумин монография буд” [192, 152].

Аз он чи ки дар фавқ гуфта шуд бармеояд, ки адабиётшиносӣ аз ибтидои фаъолияти эҷодии Айнӣ то охири рӯзҳои ҳаёташ ҷузъи асосии ҷустуҷӯҳои эҷодии ӯ қарор гирифта, дар ин замина ӯ дар тӯли замон қорҳои шоистаеро ба анҷом расондааст. Ба ин далел, таҳқиқи фаъолияти адабиётшиносии ӯ аз ибтидо ҷузъи муҳими таҳқиқоти айнишиносони тоҷик қарор гирифта, дар ин замина қорҳои зиёде анҷом гирифтааст, ки дар ин фасл мо муҳимтарини онҳоро мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

Дар марҳалаҳои гуногуни айнишиносии тоҷик фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ дар самтҳои таърихи адабиёт, масъалаҳои назарӣ ва (эстетикӣ) зебоишиносӣ мавриди таҳқиқ ва арзёбии муҳаққиқон қарор гирифтааст, ки моҳияти ҷустуҷӯҳои дар ин замина анҷогирифтаре мушаххас менамояд.

Чунон ки ишора ҳам шуд, ба эътирофи аҳли таҳқиқ Айнӣ нахустин адабиётшиноси давраи нави таърихи халқи тоҷик буд, ки бо таълифи як силсила асарҳо, ба қавли Холиқ Мирзозода “якчанд масъалаҳои муҳими таърихи адабиётмон”-ро ба миён гузошта ва ҳал кардааст. Ба андешаи ин донишманди фақид Айнӣ аввалин нафаре буд, ки муҳимтарин масъалаҳои таърихи адабиёт, аз ҷумла “масъалаи мероси адабӣ, давраҳои адабиёт, шуур ва худшиносии миллӣ”-ро ҳал кардааст [109, 173].

Х. Мирзозода дар мақолаи “Садриддин Айнӣ-аввалин адабиётшиноси советии тоҷик” “Асарҳои адабиётшиносии Садриддин

Айнӣ: “Намунаи адабиёти тоҷик” (1926), “Дар бораи Фирдавсӣ ва “Шохнома”-и ӯ” (1935), “Шайхурраис Абӯалӣ ибни Сино” (1939), “Устод Рӯӯдакӣ” (1940), “Як симои номашӯри адабиёти тоҷик-Восифӣ” (1940), “Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ” (1942), “Алишер авоӣ” (1948), “Мирзо Абдулқодири Бедил” (1954) ва ғайра”-ро зикр карда, таъкид мекунад, ки “вай асосан дар соҳаи таърихи адабиёт кор кардааст” [109, 173]. Муҳаққиқ дар ин замина дар мақолаи ёдшуда муҳимтарин ҷустуҷӯҳои илмии устод Айниро оид ба таҳқиқи таърихи адабиёти тоҷик ба таври мушаххас нишон медиҳад, ки кӯшиши аввал ва ҷиддӣ дар шиноخت ва арзёбии фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ мебошад. Ҳамчунин Х. Мирзозода таъкид мекунад, ки агарчи Айнӣ “дар соҳаи назарияи адабиёт асаре нанавиштааст, дар бораи шаклҳои адабӣ, воситаҳои тасвир, вазни арӯз ва ғайра донишманди бузург буд” [109, 174]. Ин донишманд бо маслиҳатҳо, тақризҳо ва мактубҳо ба “инкишофи танқиди адабӣ низ ёрӣ” [109, 174] расонани Айниро ҷузъи фаъолияти адабиётшиносии ӯ маънидод мекунад.

Х. Мирзозода дар мақолаи зикршуда дар бораи “Намунаи адабиёти тоҷик” ҳамчун аввалин “асари оид ба адабиёт навиштаи Айнӣ” сухан ронда, бартариҳои мундариҷаи ғоявии онро нишон медиҳад ва фарқи муҳим ва ҷиддӣ ин асарро аз тазкираҳои пешина дар он мебинад, ки “нависанда ба китоби худ шуур ва худшиносии миллиро дохил кардааст, ки мо дар тазкираҳои гузашта инро намебинем”. Муҳаққиқ “фактҳои таърихи адабиётро дар партави адабиётшиносии” навин ҳал намудан, “масъалаҳои муҳими назарияи адабиётро баён” кардан ва мушкилоти матншиносиро [109, 178-179] ба миён кашиданро аз имтиёзоти “Намунаи адабиёти тоҷик” доништа, сипас рисолаҳо ва мақолаҳои дигари Айниро низ дар бораи саромадони шеърӯ адаби тоҷик баррасӣ намудааст, ки арзиши таърихӣ адабии асари Айниро собит мекунад.

Дар мақолаи Р. Ҳодизода “Масъалаҳои таърихи адабиёт дар “Намунаи адабиёти тоҷик” низ хидмати Айниро дар шиноخت ва арзёбии



“афкор ва андешаҳои пешқадамонаи адибон”, бахусус мушаххас намудани “дарачаи бадеият ва қимати эстетикӣ назм ва насри гузаштагон” муҳим арзёбӣ шуда, муҳаққиқ ҷустуҷӯҳои Айниро дар арзёбии тасвири реалистӣ дар осори гузаштагон, тарҳи муайяни даврабандии таърихи адабиёт, роҳҳои истифодаи мероси адабии пешин “барои тарбияи насли навраси ҷамъияти сотсиалистӣ” ва “ба тарзи нави илмӣ ва усули тадқиқи марксистӣ омӯхтан ва таҳқиқ намудани таърихи адабиёти тоҷик” [172, 135-138] тоза ва пураҳамият ба шумор овардааст, ки диди тоза ва интиқодии муаллифро дар шинохти ғаъолияти адабиётшиносии устод Айни ифода менамояд.

Аз таҳқиқоти ҷиддӣ ва муҳиме, ки дар онҳо ғаъолияти адабиётшиносии Айни бевосита баррасӣ шудааст, метавон мақолаҳои Эм. Муллоқандов “Устод Айни-адабиётшинос” ва А. Маҳмадаминов “Оид ба ғаъолияти адабиётшиносии устод Айни” ва рисолаи ҳамин муаллиф “Айнишиносӣ ва замони ҳозира”-ро ном бурд.

Эм. Муллоқандов дар мақолаи зикршуда хидмати Айниро “дар наср” ва ҳам “дар адабиётшиносӣ” бузург шинохта, менависад, ки “Мақола ва китобҳои Айни аз ҷиҳати вуқуфи том доштан ба адабиёти классикӣ форсу тоҷик ва таърихи он, аз ҷиҳати пухтафикрӣ ва чуқурии муҳокимарониҳо дар бораи масъалаҳои ин адабиёт, аз ҷиҳати дурустфаҳмӣ ва дурустбаҳодиҳӣ ба шоирони пешина ва навиштаҷоти онҳо, аз ҷиҳати ташҳиси дурусти классикон ва мавқеи ҳар кадоми онҳо дар адабиёти ҳазорсолаи форсу тоҷик мақоми алоҳидае доранд” [115, 85]. Муҳаққиқ дар мақола ҳамин “мақоми алоҳидае”-ро, ки устод Айни ҳамчун адабиётшинос дар таҳқиқу таҳлили масъалаҳои таърихи адабиёт, ҳаёт ва эҷодиёти адибони алоҳида ва назарияву зебоишиносии мероси адабии гузаштагон ба даст овардааст, бо таҳлили қиёсӣ мушаххас менамояд.

Эм. Муллоқандов дар ин мақола китобҳои Айни “Намунаи адабиёти тоҷик”, “Мирзо Абдулқодири Бедил” ва таълифоти дигари ӯро доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Рӯдакӣ, Восифӣ ва Навоӣ муфассал таҳлил ва арзёбӣ карда, сипас хидмати Айниро дар соҳаи матншиносӣ ва таҳриру такмили

осори шоирон, аз ҷумла Ҳофиз, Саъдӣ ва Бедил бо мисолҳо нишон медиҳад. Ҳамчунин Эм Муллоқандов луғот ва баъзе байтҳои шарҳу тафсир кардаи Айниро нақд карда, ба хулоса меояд, ки “Хонандагон аз ин шарҳу тафсирҳо ба хубӣ мебинанд, ки ин марди фозил барои шиносондани хонандагони имрӯза бо ҳаёт ва таърихи пешинаи халқи худ, маданият ва адабиёти он, расму оин ва урфу одати вай ҳар мавриди муносибро ғанимат доништа, ба онҳо ҳар чи зиёдтар маълумоти муфид ва даркорӣ додааст, то ба дониши онҳо донише афзояд, доираи фаҳм ва дониши онҳоро васеътар кунонад, умуман дараҷаи маданияти онҳо ва хусусан савияи шеърфаҳмии онҳоро бардоронад” [115, 115-116].

Саҳми Айни ҳамчун адабиётшинос дар таҳрир, такмил ва нашри “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ дар мақолаи К. Қаландаров низ муфассал таҳлил ва арзёбӣ шуда, хидмати вай дар содаву оммафаҳм кардани забони асар бо мисолҳо нишон дода шудааст [93, 129-141].

Яке аз айнишиносоне, ки дар таҳқиқ ва таҳлилу арзёбии фаъолияти адабиётшиносии Айни нақши мондагор дошта, дар ин самт пайгирона хидмат намудааст, А. Маҳмадаминов мебошад. Таълифоти ӯ “Садриддин Айни-олим”, ки дар он дар қатори дигар масъалаҳо фаъолияти адабиётшиносии Айни муфассал баррасӣ шудааст, “Айнишиносӣ ва замони ҳозира”, ки мақолаҳои ҷудоғонаи муаллифро доир ба масъалаҳои афкори дабию эстетикӣ Айни, тадқиқи Абулосим Фирдавсӣ ва масъалаи худогоҳии миллӣ, саҳми Айни дар матншиносӣ ва ғайраро дар бар мегирад, саҳифаҳои тозае дар айнишиносии тоҷик ба шумор мераванд.

А. Маҳмадаминов дар мақолаи “Оид ба фаъолияти адабиётшиносии устод Айни”, ки дар рисолаи “Садриддин Айни-олим” ба ҷоп расидааст, нақши Айниро дар ташаккули соҳаҳои гуногуни илми адабиётшиносии тоҷик муфассал баррасӣ карда, аз ҷумла нигоштааст: “Устод Айни дар адабиётшиносии советии тоҷик аввалин касест, ки таърихи адабиётро мувофиқи талаби замони нав тадқиқ намуда, таълимоти ленинии омӯзиши мероси адабӣ ва дар ҳар як маданияти миллӣ мавҷуд будани ду маданияти

миллиро ба воситаи “Намунаи адабиёти тоҷик” амалӣ гардондааст” [105, 14]. Муҳаққиқ ин китобро “асоси мустаҳками илми адабиётшиносии советии тоҷик” ба шумор оварда, дарёфтҳои бунёдии Айниро дар таҳқиқи ҳаёту осори шоиру нависандагон, даврабандии таърихи адабиёт, шиноخت ва арзёбии “боигарии жанру намуд ва сабку услубҳои адабӣ, нафосати калом ва салосати баён, лирикаи пурэхоси тараннумкунандаи маънавияти инсон, забони пуробу ранг ва санъату бадеияти баланди адабиёти гузашта” [105, 14] мушаххас ва баҳогузорӣ намудааст, ки дар айнишиносӣ мушоҳидаҳои тоза мебошанд. Дар мақола дар боби аз тарафи Айни “бори аввал ба адабиётшиносии тоҷик” ворид намудани “жанрҳои танқиди адабӣ: тақриз, китобиёт, мақолаҳои мувоҳисавӣ, қайдҳои адабӣ, мақолаҳои обзорӣ, илмию тадқиқотӣ, танқиди танқид ва ғайра” сухан карда, намунаҳои ин гуна таълифоти Айниро зикр ва дар бораи онҳо сухан кардааст. Ҳамчунин муаллиф хидматҳои Айниро дар таҳқиқи масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик, ҳаёт ва эҷодиёти намоёндагони адабиёти давраҳои гуногун ёдрас карда, дар ин замина нақши ӯро дар “инкишоф ва тақомулоти адабиётшиносии тоҷик” бузург таъбир мекунад [105, 26].

Мақолаҳое, ки дар китоби А. Маҳмадаминов “Айнишиносӣ ва замони ҳозира” чоп шудаанд, бо фарогирии масъалаҳо ва нақду арзёбии фаъолияти адабиётшиносии Айни сахми арзандаи ин муҳаққиқро дар ин соҳа муайян менамоянд. Масалан, муҳаққиқ дар мақолаи “Оид ба як баромади танқидии устод Айни” дар асоси матни мухтасари баромади Айни дар пленуми якуми васеи Бюрои осеимииёнагии Иттифоқи нависандагони умуиииттифок андешаҳои Айниро доир ба масъалаҳои тарҷумаи бадеӣ, аҳаммияти нақди адабӣ, тарбияи кадрҳои соҳаи танқиди адабӣ, тарзу услуби танқид ва омӯзиши таҷрибаи адибони бузург мавриди баррасӣ ва арзёбӣ қарор додааст. Дар мақола А. Маҳмадаминов андешаҳои адабии Айниро доир ба масъалаҳои ёдшуда ба таври алоҳида баррасӣ ва аз онҳо натиҷагирӣ кардааст, ки баёнгари диди тоза ва итиқодии ӯ доир ба фаъолияти адабиётшиносии Айни мебошад. Арзёбии

андешаҳои Айнӣ дар бораи моҳияти тарҷумаи бадеӣ, аҳаммияти танқиди адабӣ дар пешрафти адабиёт, тарбияи кадрҳои соҳаи танқид ва таъсири таҷрибаи адибони бузург ба пешрафти адабиёт баёнгари диди моҳиятҷӯи муҳаққиқ аз фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ мебошад.

Дар мақолаи “Масъалаҳои назарияи адабиёт ва ақидаҳои адабию эстетикӣ С. Айнӣ дар “Намунаи адабиёти тоҷик” А. Маҳмадаминов андешаҳои Айниро доир ба масъалаҳои назарияи адабиёт ва адабию эстетикӣ (зебоишиносӣ) мавриди баррасӣ қарор дода, дар ин замина ҷустуҷӯҳои назариву эстетикӣ Айниро оид ба мушкилоти омӯзиши мероси адабӣ, таъйини ҳуқуқи миллати тоҷик ба мероси адабӣ, худшиносии миллӣ, усули таблиғи адабиёт, даврабандии адабиёт ва монанди инҳо муайян намудааст ва моҳияти андешаҳои Айниро дар ин боб шарҳу тазех додааст. Ҳамчунин ин донишманд ақидаҳои Айниро “дар бораи мазмун ва шакли асари бадеӣ, мавзӯ ва ғоя, қонуниятҳои инкишофи чараҳои эҷоди бадеӣ, робитаи ҳаёт ва адабиёт, бадешият, устухонбандӣ, забони асари бадеӣ, вазифаҳои тарбиявии адабиёт, услуб, санъату воситаҳои тасвири бадеӣ, мавқеи санъаткор ва нақши адабиёт дар ҷомеа, навъ ва жанрҳои адабӣ, анъана ва анвоваҷҳӣ, шеърӣ шоирӣ, вазни арӯз, маҳорати адабӣ, матншиносӣ ва ғайра” [104, 19] муфассал таҳлил карда, “Намунаи адабиёти тоҷик”-ро ифодакунандаи дидгоҳҳои назарӣ, зебоишиносӣ ва интиқодии Айнӣ оид ба мӯсоили муҳталифи адабӣ унвон мекунад.

Дар мақолаҳои “Тадқиқи Абулқосим Фирдавсӣ ва масъалаи ҳудогоҳии миллӣ”, “Аввалин матншиноси тоҷик”, “Маъхазе оид ба Тошхочаи Асирӣ”, “Садриддин Айнӣ-сардафтари тазкиранависии навини тоҷикӣ”, “Таърихи инқилоби Бухоро” ва масъалаи тадқиқи ақидаҳои адабию эстетикӣ Айнӣ”, “С. Айнӣ ва китобшиносии навини тоҷик”, “Муаммо ва моддаи таърих дар “Намунаи адабиёти тоҷик”, “Саҳифаҳои заррини ҳаёт”, “Оид ба як ҷавобияи устод Айнӣ” ва “Намунаи адабиёти тоҷик”-якумин намунаи нақди адабии навин дар Тоҷикистон” низ, чунон ки аз номи мақолаҳо бармеояд, муаллиф муҳимтарин паҳлуҳои фаъолияти

адабиётшиносии Айнӣ ва нақши андешаҳои ӯро дар ташаккулу таҳаввули соҳаҳои гуногуни он муайян ва мушаххас намудааст, ки кӯшишҳои босамари ӯро дар пешрафти айтиношиносӣ собит менамояд.

Дар таҳқиқ ва арзёбии фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ омӯзиши масъалаҳои назарӣ ва зебоииносӣ (эстетикӣ) ҷойгоҳи хос дошта, баъзе тамоюлҳои айтиношиносии вақтро мушаххас месозад. Таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифта нишон медиҳад, ки ҳарчанд аз рӯи миқдор омӯзиши масъалаҳои назариву зебоииносӣ дар ин боб чандон зиёд нест, бо вучуди ин таҷрибаи мавҷуда имкон медиҳад баъзе равишҳои айтиношиносиро дар шинохти фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ бо баррасии таълифоти донишмандоне мисли М. Шукуров (М. Шакрӣ), С. Табаров, Р. Ҳошим, Ҷ. Бақозода, Т. Абдучабборов, А. Набиев (А. Набавӣ) ва дигарон мушаххас созем.

Дар ин замина мақолаи М. Шукуров “Фаъолияти илмии устод Айнӣ ва ҳудогоҳии миллии меҳнаткашони тоҷик” яке аз аввалии таҳқиқотест, ки муаллиф дар он “назари таърихӣ”-и Айтиро “ба сифати як ҷузъи табиӣ назари нави замонӣ” дар шинохт ва арзёбии мушкилоти ҳаёти адабии тоҷикон баррасӣ ва арзёбӣ кардааст [190, 4]. Ба мушоҳидаи М. Шукуров ҷавҳари назарияи Айтиро дар боби шинохти таърих ва осори бадеӣ худшиносии миллии ташкил дода, роҳро барои баҳарбардорӣ аз мероси гузаштагон ҳамвор менамояд.

Ба андешаи ин донишманд “илми адабиётшиносии марксистии тоҷик” аз “таҳқиқоти калони ҳамачонибаи Айнӣ”-“Намунаи адабиёти тоҷик” оғоз ёфта, “Дар он вақт дар назари Айнӣ байни муборизаи иҷтимоиву сиёсӣ ва илми адабиётшиносӣ фарқе набуд. Тадқиқоти илмӣ дар дасти Айнӣ ба сифати силоҳи мубориза дар охи ҳалли яке аз масъалаҳои асосии таърихи нави халқаш хизмат кардааст. Аз ни рӯи тадқиқи илмии Айнӣ дар ташаккули шуури нави тоҷикон ба сифати як омили пурзӯр игтирок намудааст” [190, 6]. Ба ин далел, М. Шукуров солҳои сиёми садаи гузаштаро давраи ташаккул ва таҳаввули андешаҳои назарӣ ва амалии

Айнӣ бар зидди “нигилизми зарарнок” маънидод карда, хидмати ўро дар роҳи хифз ва нашру тарғиби мероси адабии гузаштагон омили муҳими зиндадори миллат дар баробари “боқимондаҳои пантуркизм” медонад. Ба хулосаи ӯ, “Китобҳои машхуре, ки Айнӣ дар бораи Рӯдакӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Фирдавсӣ, Саъдӣ дар солҳои сӣ навишт”, зери таъсири ҳамин назарияи миллатдӯстона таълиф ва нашр шуда, дар “ташаккули ҳофизаи таърихии халқ ва муайян шудани мазмуни асосии он” [190, 7] нақши калидӣ бозиданд, ки ин назарияи солими муносибат ба мероси адабию фарҳангиро маҳз Айнӣ поягузори намудааст.

Дигар аз муҳақиқоне, ки дар омӯзиш ва таҳлили ақидаҳои назарӣ ва эстетикӣ Айнӣ ҷустуҷӯҳои судмандеро анҷом додааст, Соҳиб Табаров мебошад. Ин донишманди фақид дар мақолаи “Дар бораи баъзе масъалаҳои ақоиди эстетикӣ С. Айнӣ” барои “фаҳмидани хусусиятҳои мундариҷавӣ, идеявӣ ва бадеии” асари нависанда “омӯхтани лабораторияи эҷодӣ ва донишҷӯи фикру ақидаи ҳуди мусанниф дар бораи он асарҳо”-ро муҳим дониста, дар ин замина дар мисоли таҷрибаи эҷодии Айнӣ мулоҳизаҳои назариву эстетикӣ ўро баррасӣ ва арзёбӣ кардааст, ки дар шинохти концепсияи ҳунарии нависанда ва андешаву орои ӯ арзишманд мебошад.

Мақолаи ёдшудаи С. Табаров, пеш аз ҳама, таҳаввули муносибатҳои назарӣ ва зебоишиносии Айнӣро доир ба поэтикаи наср ифода мекунад, ки диди тозаву интиқодии мушаххас ва моҳиятҷӯи муаллиф дар айнишиносӣ мебошад. Чунон ки муаллиф таъкид кардааст, ӯ дар ин мақола андешаҳои ҷавобии Айнӣро, ки ба “китобчаи Н. Бектош” дар ҷавобияҳояш “Эзоҳ” ва “Ҷавоби ман” навиштаасту “масъалаҳои эстетикӣ, назариявӣ ва таҷрибаи эҷодии нависанда”-ро [159, 41] дар бар мегирад, нақду арзёбӣ кардааст. Ба мушоҳидаи С. Табаров “Мақолаҳои номбаршудаи С. Айнӣ оид ба якҷанд масъалаҳои адабӣ-эстетикӣ (нависанда ва замон, муносибати нависанда ба мавзӯ, тасвири манзараҳои табиӣ; образ, характер, амалиёт; забон ва услуб; ҳақиқати ҳаёт ва ҳаёлот бадеӣ ва монанди инҳо) нуқтаи назари

нависандаро муайян мекунанд. Ҳамин тавр, рол ва мақоми ин мақолаҳо барои муайян кардани чандин соҳаҳои афкори адабиётшиносии нависанда хеле калон аст”. Бо назардошти масъалаҳои зикршуда муҳаққиқ “баъзе фикрҳои нависанда дар бораи “Одина” ва “Дохунда”-ро, ки “дар мақолаҳои номбаршудаи ӯ ва махсусан дар “Эзоҳ” оварда шудаанд, нақду баррасӣ карда, “муаммоҳои муҳими эстетикӣ-адабӣ”-и ба миён гузоштаи Айниро баррасӣ ва арзёбӣ намудааст. Он чи ки ӯ дар таҷриба ва андешаҳои Айни муҳим донистааст, нуқтаи назари нависанда “дар бораи типӣ, конкретӣ, воқеӣ-таърихӣ будани образҳо” ва мувофиқати онҳо “бо эстетикаи адабиётшиносии советӣ” [159, 53] мебошад, ки, ба эътирофи муҳаққиқ, Айни “ақидаи эстетикӣ худро ҳам дар масъалаи ба таври конкретӣ ва воқеӣ тасвир кардани конфликт ва ҳодисаҳо, ҳам дар тасвири образи персонажҳо, аз ҷумла персонажҳои таърихӣ ва ҳам дар банду бастии роман равшан муайян кардааст”. Дар ин замина муҳаққиқ “системаи мукаммали образи қаҳрамони асосии роман (“Дохунда”- С.Ҷ.)-Ёдгор”-ро бо назардошти андешаҳои адабии Айни баррасӣ карда, бебунёдии даъвоҳои Бектош ва воқеияти андешаҳои Айниро собит менамояд, ки мавқеияти нависандаро дар шинохти моҳияти назарии масъал мушаххас месозад.

Ҷустуҷӯҳои Айни дар соҳаи назарияи адабиёт ва ташаккули афкори адабию эстетикӣ тоҷик дар мақолаҳои Т. Абдучабборов “Устод Айни ва баъзе масъалаҳои назарияи адабиёт”, Ҷ. Бақозода “Устод Айни ва ташаккули афкори адабию эстетикӣ тоҷик дар солҳои бистум” ва А. Набиев (А. Набавӣ) низ мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор гирифтааст, ки баъзе паҳлуҳои муҳими фаъолияти адабиётшиносии Айниро ошкор менамояд. Аз ҷумла Т. Абдучабборов дар мақолаи зикршуда андешаҳои назарии Айниро доир ба масъалаҳои робитаи ҳаёт ва адабиёт, мазмун ва шакли асари бадеӣ, системаи образҳо, композитсия ва сюжет, забони асари бадеӣ, шеърӣ, қонуни инкишофи қори эҷодӣ, услуб, метод, навъ ва жанрҳои адабӣ” баррасӣ карда, дар таъриба ба мақолаву мактубҳо ва таҷрибаи

эҷодии Айнӣ бунмояи афкори адабии назарӣ ва зебоишиносии ӯро муайян намудааст, ки ҳам мансуб ба шеър аст, ҳам наср.

Муҳаққиқ андешаҳои Айниро дар “хусуси асоси ҳаёти доштани ашъори Лоҳутӣ” зикр карда, дар ин замина назари ӯро ба хусусиятҳои сохторӣ, аз ҷумла жанриву услубии осори шоир ба алоҳидагӣ баррасӣ намудааст, ки моҳияти афкори адабии Айниро оид ба шеър дар мисоли таҷрибаи шоирии Лоҳутӣ ошкор менамояд. Т. Абдучабборов нақди Айнӣ ба ашъори Лоҳутӣ, аз ҷумла мушоҳидаи ӯ оид ба "навии мазмуну шакл, аз шакли анъанавӣ моҳирона истифода бурдан"-и шоирро таҳлил карда, тозагӣ ва муҳимии назари нависандаро дар он дидааст, ки Айнӣ дар шинохти сохтори ҳунарии шеъри Лоҳутӣ, пеш аз ҳама, ба тозақориҳои шоир дар ифодаи мазмун ва тасвири шоирона эътибор додааст [20, 45].

Дар идомаи ин баҳс муҳаққиқ дар тақя ба як мактуби Айнӣ ба Деҳотӣ андешаҳои назарии Айниро нисбат ба ҳусну қубҳи шеъри Деҳотӣ таҳлил кардааст, ки дар заминаи андешаи зерини Айнӣ сурат гирифтааст: “Агар шумо (Деҳотӣ) дар як порча ду вазро қасдан ба кор бурда, як навигарӣ дар шакл оварданро хоста бошед, мебоист ин навигарию ба як интизом медавардед. Чунки решаи забони назм ва интизом як аст, ин ҳаминро мефаҳмонад, ки дар назм интизом аз шартҳои решагӣ аст-асосӣ аст. Масалан, ҳар чор мисраъро дар як вазн ва ду мисраъро дар вазни дигар навишта, ин матро то охир мебардед, ин навигарии боинтизом мешуд, ки хеле дилчасп аст. Аммо шакл ва тартиби ҳозираи ин шеър ба хонанда ҳамин таассуротро медиҳад, ки ин дувазнагӣ тасодуфан воқеъ шуда бошад” [20, 46].

Ҳамин тавр, Т. Абдучабборов андешаҳои Айниро дар бораи сохтори мундариҷавӣ ва композитсионии осори насрӣ дар замианаи таҷрибаи Айнӣ дар эҷоди “Ёддоштҳо” таҳлил карда, андешаҳои назарӣ ва таҷрибаи нависандаро дар офаридани “системаи образҳо”, “типӣ будани ҳодисаҳои камшумор, саъати типсозӣ, эволюсияи қаҳрамонҳо, роли ҷузъиёт дар офаридани характерҳо” [20, 46] муфассал баррасӣ ва арзёбӣ кардааст.



Муҳаққиқ суҳанони Айнӣ-“тип бо хулқу атвор, савия ва фикру ақидаҳои ба худаш хос тип мешавад”-ро иқтибос карда, дар ин замина назари интиқодии нависандаро ба тарзи “образи типӣ” офаридани С. Улуғзода дар повести “Субҳи ҷавонии мо” шарҳ додааст, ки баёнгари диди ҳунарии Айнӣ дар офариниши типҳои бадеӣ мебошад. Муҳаққиқ ҳамин гуна андешаҳои назарии нависандаро доир ба “мавқеъ, фоҳолият, нутқ, симо”-и қаҳрамонони асарҳои насрии Толис ва Деҳотӣ низ арзёбӣ карда, нақш ва ҷойгоҳи Айнӣро дар ташаккули афкори адабии навини тоҷикӣ муайян намудааст, ки мушоҳидаҳои тозаӣ ӯро дар бар мегирад.

Дар мақолаи Ҷ. Бақозода “Устод Айнӣ ва ташаккули афкори адабию эстетикӣ тоҷик дар солҳои бистум” муаллиф бо таҳлили муқоисавӣ собит кардааст, ки “устод Айнӣ на танҳо бунёдгузори адабиёти навини тоҷик, балки илми адабиётшиносӣ низ мебошад” [44, 230]. Дар ин замина муҳаққиқ ҷанбаҳои назарии андешаву орои Айнӣро дар мисоли “Намунаи адабиёти тоҷик” баррасӣ карда, ин асари Айнӣро “дар интиҳоб ва ҷо ба ҷо гузоштани масоили адабӣ, дар баҳо додан ба ашъори шоирон ва дар матншиносӣ барои аҳли адаби солҳои бистуму сиюм намунаи ибрат” [44, 236] ба шумор меоварад. Ба мушоҳидаи Ҷ. Бақозода устод Айнӣ сохтори шеърро дар алоқамандӣ бо мазмуну мундариҷа, истифодаи санъати суҳан, таносуби тасвир, сабку услуб ва маҳорати ҳунарии шоир арзёбӣ намуда, “бо як маҳорати ғавқулода зимни ду-се ҷумлаи мӯҷаз ва дар маънӣ пурбор хусусияти хоси эҷодиёти ин ё он шоирро муайян мекунад. Аз шарҳу эзоҳи ӯ хонанда махсусиятҳои эҷодиёти Рӯдакӣ, Бадри Ҷочӣ, Камоли Хучандӣ, Сайидои Насафӣ, Туғрал ва монанди инҳоро равшан ҳис мекунад” [44, 236].

Муҳаққиқ андешаҳои интиқодии Айнӣро дар бораи ҳусну қубҳи шеъри Лоҳутӣ ба таври муфассал баррасӣ намуда, дар мисоли таҷрибаи нависанда дар эҷоди повести “Одина” хусусиятҳои бадеию эстетикӣ адабиёти навини тоҷикиро, ки бунёдгузораш Айнӣст, мушаххас ва нақши афкори назарӣ ва таҷрибаи амалии Айнӣро дар ташаккули насри навини тоҷикӣ муайян намудааст.

Аз айнишиносон Раҳим Ҳошим ягона муҳақиқест, ки назариёти Айниро дар бораи шеърӯ шоирӣ, зебоишиносӣ ва таълиму тарбия баррасӣ намудааст. Нахуст вай дар мақолаи “Баъзе мулоҳизаҳои Айни дар бораи шеърӯ шоирӣ” [180] масъалаҳои назарӣ ва зебоишиносии шеърӯ шоириро дар дар заминаи таълифоти Айни “дар бораи Фирдавсӣ, Саъдӣ, Рӯдакӣ, Бедил ва дигарон” ва “Намунаи адабиёти тоҷик” таҳлил кардааст. Р. Ҳошим барои муайян кардани назариёти Айни ба шеърӯ шоирӣ, пеш аз ҳама, аз тарзи интиҳоби шеърҳо дар “Намуна...” кор гирифта, “шеърҳои ба ин маҷмуа даровардашуда”-ро “пеш аз ҳама даели завқи баланди шеърӣ, серталабии” Айни доништааст. Дар ин замина Раҳим Ҳошим таъкид мекунад, ки “Мо аз навиштаҳои ҳуди устод ва аз баъзе ёддоштҳо ба ин давраи фаъолияти Айни медонем, ки вай барои интиҳоби намунаҳо, барои ҷой додан дар тазкираи худ садҳо варақ шеъри як шоирро аз назар гузаронда он чиро, ки муаррифиқунандаи симои эҷодиёти он шоир аст, ва он чиро, ки ба хонанда завқи шеърӣ баҳҳида метавонад, интиҳоб карда ба тазкираи худ даровардааст. Ва як қимати муҳими “Намуна” маҳз бо завқ, фаҳмидаву доништа интиҳоб шудани шеърҳост, на ба мисли баъзе тазкираҳо, ки соҳибони онҳо ҳар чи ба дасташон ояд, намуна гӯён ба тазкираи худ дохил кардаанд” [180, 186].

Ин донишманд барои муайян кардани назариёти Айни оид ба шеърӯ шоирӣ “Ёддоштҳо”-ро “яке аз манбаъҳои пурқимат” [180, 187] доништа, дар тақя ба ин асар муносибати Айниро ба шеъри шоирон муайян менамояд. Дигар аз манбае, ки Р. Ҳошим барои “барои муайян кардани назариёти Айни ба назм ва ба эҷодиёти шоирон ва умуман ба теорияи назми тоҷик, шакл ва вазн”-и он истифода кардааст, “мукотибаи Айни бо дӯстон ва шогирдонаш” [180, 187] будааст.

Раҳим Ҳошим барои дар тақя бар “Ёддоштҳо” муайян намудани андешаҳои Айни оид ба шеърӯ шоирӣ шоирони Бухороро ба се гурӯҳ-“1. Шоирони мансуб ба дарбор; 2. Шоирони муқаллиди услуби Бедил; 3. Шоирони ҷараёни соданависӣ” [180, 188] тақсим карда, сипас андешаҳои

Айниро нисбати ҳар гурӯҳ иқтибос, таҳлил ва дар ин замина мушаххасоти назариёти Айниро оид ба шеър мушаххас менамояд. Аз ҷумла суханони зайли Айниро барои намудани ҳолу ҳавои шоирони гурӯҳи аввал иқтибос менамояд: “Инҳо аввал лафзбозиҳо, муаммоҳо, қасидаҳои тамом-таърих, қасидаи аз ҳарфи бенукта тамомшаванда барин корхоро, ки дар замони пӯсиши феодализм санъат ба шумор мерафт, ба даст медароварданд ва чун дар дарбори Абдулаҳад фаҳшиёт ривоч ёфта буд, мувофиқ шудан ба онро машқ карда, шеърҳои беадабона гуфтанро сар мекарданд” [180, 188]. Раҳим Ҳошим дар таъя ба маълумот ва арзёбии Айни аз чунин шеъри “Неъматуллоҳ-маҳдум, ки аввал “Нозук”, баъд “Муҳтарам” таҳаллус карда буд”, масъалаи назариёти ахлоқи Айниро оид ба шеър ва ахлоқи шоир ба миён мекашад, ки мушоҳидаи тозаи муҳаққиқ дар шинохта афкори адабии нависанда мебошад.

Раҳим Ҳошим дар идомаи ин баҳс назари Айниро ба шеъри Бедил, сабки бедилӣ ва амали “тақлидкунандагон ба Бедил, ки аксаран сухани гуфтани надоштанд, балки бо роҳи тақлиди маҳз рафта, шеърро ба чистон ва муаммои бесару бун мубаддал мекарданд, ки ин, ба қавли устод Айни, “дар назари удабои ҳақиқӣ мақбул ва писандида набуд”, таҳлил карда, барои таъйиди мулоҳизааш суханони зерини Айниро мисол меоварад, ки моҳияти аслии афкори назарии ӯро оид ба ҷараёни тақлидгарӣ ифода мекунад: “Тақлиди Бедил дар назм ва наср аз ҳама ҷо зиёдтар дар Осиёи Миёна ривоч ёфт ва то Револютсияи Октябр давом кард. Аз шоирони ин сарзамин бисёр касон Бедилро тақлид кардаанд, лекин ҳатто забардасттаринашон ҳам санъати худро ба ин шоири нозукхаёл раоснида натавонистаанд...Як камбудии калони пайравони Бедил дар ин буд, ки онҳо Бедилро дар шакл ва услуб тақлид кардаанд, аз мазмуни шеъри Бедил танҳо тасвифро сармашки худ қарор додаанд, аммо мазмуҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии Бедилро наафаҳмидаанд, ва ё ин ки фаҳмидан нахостаанд” [180, 189]. Раҳим Ҳошим дар ин замина назари Айниро ба пайравони сабки Бедил, аз ҷумла Сарир, Сират, Исо (Бухороӣ), Асирии

Хучандӣ, Чавҳарии Уротеппагӣ зикр карда, ба ин натиҷа расидааст, ки “Айнӣ тақлиди зоҳириро ба гузаштагон аз норавотарин роҳҳои шеърӣ шоирӣ мешуморид” ва дар ин замина андешаҳои Айнӣро, ки дар “Намуна....” омадаст, муфассал таҳлил мекунад [180, 190]. Дар ин мақола ҳамчунин андешаҳои назарии Айнӣ оид ба шеърӣ Саъдӣ, Ҳайрат, Лохутӣ ва Дехотӣ баррасӣ шудааст, ки моҳияти диди нав ва интиқодии ӯро ба шеърӣ шоирӣ нишон медиҳад.

Раҳим Ҳошим дар мақолаи дигари худ “Асарҳо ва фаъолияти педагогии Айнӣ” дар баробари додани иттилооти муҳим оид ба хидмати Айнӣ дар равнақи мактабу маорифи тоҷикӣ, назарияти ӯро низ “дар бораи таълим ва тарбия ба қадри имкон” [176, 46] баррасӣ ва арзёбӣ карда, ба ин натиҷа расидааст, ки асоси назарияти Айнӣро дар таълиму тарбия а) “тарбияи хонаводагии бача”, б) “ба забони модарӣ гузаронида шудани таълим, в) “ба ҳаёти бача ва муҳити он алоқадор карда шудани дарс ва материали таълимӣ, г) “босаводона, фаҳмо, бо калимаҳои ба ҳама мафҳум ва мувофиқи қоидаи забон тартиб дода шудани материали таълим, д) “аз осон ба душвор бурдани дарс, е) “яке аз беҳтарин ва таъсирноктарин усулҳои таълим” будани суолу ҷавоб, ё) берун аз “материали таълимӣ” муҳим будани “мутолиаи шахсии бачагон”, ж) “дар бачаҳо ба адабиёт, ба шеърҳои, ба такрор ва таҳрир аз хурдсолӣ майл ва малака ба вучуд овардан” ва з) “Ба фикри С. Айнӣ падару модар ва инчунин муаллим бояд ба тамоми ҷиҳатҳои ҳаёти бача диққат намоянд ва ӯро ҳама вақт дар тахти мушоҳидаи худ нигоҳ доранд. Муаллим бояд нисбат ба ҳар як талаба ҳассос ва бодиққат буда, ҳеҷ як рафтор ва кирдори ӯро аз назар нагурезонад”, ташкил медиҳад ва ин андешаҳо дар рӯзгори мо низ ҳамчунон аҳамиятнок боқӣ мемонанд.

Доир ба афкори назарии Айнӣ оид ба шеър дар мақолаҳои А. Маниёзов, Р. Ҳодизода, А. Ҳаким, А. Набавӣ, С. Аъзамзод ва дигарон гоҳе иҷмолан, гоҳи дигар ба таври умумӣ ё дар омади гап суҳан рафтааст, ки дар фаслҳои пешин иҷмолан аз онҳо ёд ё ишора кардем. Адабиётшинос Ш.

Раҳмонов дар рисолаи “Шеър ва Айнӣ” (Дигаргунии сифатию созмонӣ дар лирикаи муосири тоҷик) ин мавзӯро муфассалтар ва пурмоятар мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор дода, баъзе пахлуҳои назариёти Айнӣро оид ба шеърро шоирӣ ба таври мушаххас баррасӣ намудааст. Аз ҷумла дар фасли “Айнӣ ва баъзе нуктаҳои назарии шеър”-и рисолаи зикршуда масъалаҳои шеъри асил ва имтиёзоти ҳунарии онро аз дидгоҳи Айнӣ баррасӣ карда, баъзе нуктаҳои муҳими афкори назарии Айнӣро ба таври мушаххас таҳлил намудааст. Таҳлилҳои ӯ дар заминаи гуфтаҳои худ Айнӣ сурат гирифта, пеш аз ҳама моҳияти фикру андешаи устои адабро ошкор менамояд, ки нишони воқеъбинии муҳаққиқ аст. Муҳаққиқ дар ибтидо суоли “Шеъри ҳақиқӣ чист ва самимияти шоир дар шеърҳояш ба кадом роҳ ифода меёбад?-ро ба миён кашида, посухи зерини Айнӣ ба ин суол моварад, ки ҷомеияти андешаву орои Айнӣро оиди ин масъала ифода мекунад: “Бо тартиб додани суҳанони маънодор, бо вазну қофия шеъри ҳақиқӣ ба вучуд намеояд. Шеъри ҳақиқӣ ин аст, ки ба хонанда ва шунаванда ҳаяҷони ҳақиқӣ бахшад. Ин ба даст намерояд, магар ба шарт он ки гӯянда дар вақти гуфтани он шеър самимият дошта бошад ва шахси худро тамом дар он ғфтааш ҳулул кунанда (гузаранда) тавониста бошад” [142, 46].

Муҳаққиқ барои моҳияти асосии назариёти Айнӣро оид ба шеър муайян намудан таълифоти ӯро дар бораи Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Саъдӣ, Камол, Навоӣ, Восифӣ, Бедил, Лоҳутӣ ва монанди инҳо мурур карда, нуктаҳои асосии афкори назарии ӯро мушаххас месозад. Ба мушоҳидаи ӯ Айнӣ дар асарҳои зикршуда ва “Намунаи адабиёти тоҷик”, пеш аз ҳама ба нируи таъсиргузори шеър ба афкори омма диққат дода, дар ин замина маънӣ, тарзи нигориш ва ҳунари тасвиргарии шоирро аз имтиёзоти ҳунарии он донистааст. Ба мушоҳидаи ӯ барои Айнӣ имтиёзи ҳунарии Рӯдакӣ дар сурудани шеъри сахли мумтанеъ, пеш аз ҳама, содагӣ, образнокӣ, усули барозандаи ифодаҳои лирикӣ буда, “ӯ Фирдавсиро нахустин шоири дostonсаро, Саъдӣ, Камол, Навоӣ ва Лоҳутиро устодони машҳури ғазал ба қалам додааст...Аз рӯи мулоҳиза ва тадқиқоти Айнӣ

Восифӣ дар шеър хостааст, ки онро хушоҳанг созад ва шеър тобеи маънӣ бошад...Камол аз суханҳои дорой ду маъно-таҷнис фаровон кор бурдааст” [142, 47].

Шоҳзамон Раҳмонов дар идомаи ин баҳс андешаҳои Айниро доир моҳияти иҷтимоӣ ва ҳунарии шеър, жанрҳо, аз ҷумла хусусияти сохтори ғазал, тарҷеъбанд ва таркиббанд баррасӣ карда, он чиро, ки Айни дар бораи шеър ва жанрҳои он гуфтааст, “тадқиқоти пурраю ҳамаҷониба” надонида, “аз гуфтаю андешаҳои муҳим, фикрҳои бикр, сухани амики илмӣ дар бораи жанр ва дигар ҷузъиёти он” иборат будани онро таъкид менамояд [142, 52] ва дар ин замина таҷрибаҳои судманди Айниро дар сурудани ашъори гуногунжанр ба алоҳидагӣ баррасӣ менамояд, ки татбиқи назарияи Айниро дар таҷрибаи амалиаш бозгӯ менамояд. Муҳаққиқ андешаҳои Айниро дар боби вазни шеър, таҳрир ва такмили он (дар асоси мактубҳои Айни) ва ба инҳо монанд масъалаҳо муфассал баррасӣ намудааст, ки дар шинохт ва арзёбии фаъолияти адабию шеършиносии Айни ҳарфи тоза ва аҳамиятнок мебошанд.

Ҳамин тариқ, мурури анҷомгирифта нишон медиҳад, ки фаъолияти адабиётшиносии Айни ҳамеша мавриди қазовати муҳаққиқони айнишинос қарор дошта, дар ин замина моҳияти асосии равиши ҷустуҷӯҳои ӯ оид ба мушкилоти омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик, мероси адабӣ, шинохти ҳуқуқи тоҷикон ба ин мерос, худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ, усули таблиғи адабиёт, даврабандии он ва масъалаҳои дигар ҳамчун “аввалин адабиётшиноси советии тоҷик” муайян ва мушаххас гардидааст. Таҳлилҳои анҷомгирифта далели он аст, ки домана ва пухлӯҳои фаъолияти адабиётшиносии Айни васеъ буда, масъалаҳои назария, таърихи адабиёт ва зебоишиносии (эстетикӣ) осори бадеиро фаро мегирад.

### **3.2. Нақд ва арзёбии ҷустуҷӯҳои Айни дар илми забоншиносӣ**

Ба эътироф ва таъйиди донишмандони соҳа Айнӣ аз оғози фаъолияти адабию илмиаш ҳамчун “сарвари илми забоншиносии тоҷик” [177, 72] ва “ба ҳайси яке аз поягузори илми забоншиносӣ” эътироф шуда, “барои асолат ва покизагии забон, сода ва оммафаҳм намудани забони адабӣ, дастраси оммаи васеъ кардани захираҳои луғавии забон хеле заҳмат кашидааст” [128, 29] ва дар ташаккули ин соҳа нақши муҳим гузоштааст. Ба ин далел, дар айнишиносӣ мавриди тавачҷуҳ ва таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтани фаъолияти забоншиносии ӯ асоси комил дошта, таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифтаре метавон ба тариқи зер дастабандӣ кард: нахуст таҳқиқоте, ки хидматҳои Айнӣро дар ҳифз ва ташаккулу таҳаввули забони тоҷикӣ баррасӣ ва арзёбӣ кардаанд ва дувум саҳми Айнӣ дар соҳаи луғатшиносӣ.

Аз таҳқиқоти айнишиносон дар ин замина бармеояд, ки Айнӣ аз ибтидои фаъолияти адабиву илмӣ ва фарҳангиаш то охири ҷаҳони лаҳзаҳои ҳаёташ дар бораи забони тоҷикӣ, алифбо, масъалаҳои имло, забони гуфтории мардум ва шеваҳои он, сабки шоиру нависандагон ва луғату истилоҳотшиносӣ як силсила таҳқиқоти арзишмандеро анҷом додааст, ки равиши асосии инкишофи илми забоншиносии тоҷикро дар ин замина муайян менамоянд.

Дар айнишиносӣ нақш ва мавеи Айнӣ дар илми забоншиносӣ, масъалаҳои инкишофи забони адабӣ ва забони адабиёти тоҷик, таҳқиқоти ӯ дар соҳаи забоншиносӣ, Айнӣ ва ба забони мардум, дидгоҳҳои ӯ оид ба забони форсӣ ва тоҷикӣ, навсозӣ ва меъёрбандии забон, забони адабӣ ва гуфторӣ, забони адабӣ ва имло, забони адабӣ ва китобҳои дарсӣ, забони адабӣ ва матбуот, пажӯҳишҳои забоншиносӣ, калимаҳои лаҳҷавӣ ва муқоисаи онҳо бо матнҳои классикӣ то ҳоли ин тарафи муҳаққиқони соҳа мавриди таҳқиқ ва арзёбӣ қарор гирифта, моҳияти ҷустуҷӯҳои ӯ дар ин замина муайян ва мушаххас карда шудааст. Дар ин замина донишмандоне мисли Р. Ҳошим, Н. Маъсумӣ, М. Шукуров (М. Шакурӣ), Н. Бехбудӣ, Ҳ.

Рауфов, Р. Гаффоров, Х. Отахонова, Б. Камолиддинов, А. Махмадаминов ва дигарон як силсила таҳқиқоти қобили мулоҳизаро ба анҷом расондаанд.

Масъалаҳои “фаъолияти илмии устод Айнӣ” дар “соҳаи забоншиносӣ” [177, 72] ва нақшу мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабӣ ва забони адабиёти тоҷик [102, 230] аввалин бор аз ҷониби Р. Ҳошим ва Н. Маъсумӣ ба миён гузошта ва баррасӣ шудааст. Раҳим Ҳошим дар мақолаи “Сарвари илми забоншиносии тоҷик” хидматҳои Айниро ҳамчун “донандаи ҳам назария ва амалияи забон” дар ҳифзи асолати забони тоҷикӣ, “дар сари кори таҳрир ва таълифи асарҳо, қабул кардани истилоҳҳои илмӣ, тартиб додани китобҳои дарсӣ” [177, 72] бузург шинохта, дар симои ӯ чамъ омадани чанд хусусияти муҳим ва асосиеро, ки барои олим ва аз ҷумла барои олими соҳаи забон ва адабиёт лозим аст, зикр мекунад: “пеш аз ҳама дониши васеъ ва амиқи назариявии замони худ дар соҳаи забон, донишони нозуқиҳои забон, на танҳо доништан, балки хеле нозук ҳис кардани хусусиятҳои грамматикӣ, наҳвӣ ва услубии забони тоҷикӣ, ба ҳубӣ донишони забони гуфтугӯӣ, доштани захираҳои бисёр бузурги луғавӣ-ин аз як тараф, аз тарафи дигар, ишқ ва муҳаббати беҳадду андоза ба забони зиндаи модарӣ ва муқаддас донишони он” [177, 73].

Р. Ҳошим ин хислати устод Айниро дар мақолаҳое, ки вай “дар атрофи масъалаҳои забон навиштааст, дар суҳанронии вай, дар кори амалии таҳририи вай, дар мушоҳидаҳо ва эродгириҳои вай оид ба забони нависандагони ҳамзамон ва ҳамкораш” мушоҳида карда, дар ин замина хидматҳои Айниро дар муайян кардани “роҳҳои тараққиёти ояндаи он”, “гузаштан ба алифбои нав”, сода кардани забон, коркарди истилоҳот, поксозии забон аз калимаҳои бегона, истифодаи босамар аз лаҳҷа, тартиб додани луғат ва луғатномаҳо ба таври мушаххас, дар таъя ба таълифоти Айнӣ арзёбӣ ва саҳми “ин меъмори корогоҳ, доно ва муътабар”-ро дар гузоштани “сангҳои аввалини бинои илмӣ забоншиносии мо” таъйид менамояд [177, 78].



Раҳим Ҳошим дар мақолаи дигараш-“Луғатдон ва луғатшинос” барои таквияти адешаҳои дар фавқ баёндоштааш нақши Айниро ҳамчун раҳбари гурӯҳи панҷнафараи мураттибони луғати русӣ-тоҷикӣ, ки бо қарори аввали соли 1929 қабул кардаи Совети Комиссарони халии Тоҷикистон мебояст нашр мешуд, баррасӣ кардааст, ки чехраи Айниро ҳамчун шахси луғатдону луғатшинос то ба имрӯз дар ёдҳо ҳифз мекунад. Р. Ҳошим “ҳофизаи хеле зӯре” доштан, фазилатҳои луғатдонӣ ва луғатшиносии Айниро зикр карда, аз ҷумла меафзояд, ки “Айнӣ эҳтиёҷи бузургеро, ки хонандаи мо ба луғати тафсири дошт, ба эътибор гирифта бо вучуди хеле меҳнатталаб будани ин кор худ ба таҳой ба иҷрояш иқдом кардааст. Сарфи назар аз тафсири калимаҳои арабӣ ва тоҷикие, ки дар ин луғат бо диққат ва возеҳияти ба устод ҳосе шарҳу баён ёфтаанд, аҳамияти бузурги ин асар дар ин ҷост, ки муаллиф калимаҳои махсус тоҷикиеро шарҳу баён кардааст, ки онҳо то ҳол ба ҳеҷ луғате надаромадаанд. Аксари ин қабил калимаҳо бо далелҳои қатъӣ, баъзан бо мисолҳо аз адабиёти классикӣ ва ибораҳо аз гуфтори халқ таъкид карда шудаанд” [178, 72]. Раҳим Ҳошим барои нишон додани аҳамияти ин луғат дар “соҳаи илми луғатшиносии мо” аз он мисолҳои зиёдеро оварда таъкид менамояд, ки “ин асар аз ҷиҳати ба адабиёти мо дароварда шудани бисёр калимаҳои, ки то ҳол дар ҳеҷ ҷо зикр ва шарҳ наёфтаанд, хеле аҳамият дорад. Муаллиф дар ин луғат ба калимаҳои шарҳҳои хеле пухта ва равшан дода дар баъзе маридҳо дар бораи баромади он калимаҳои мулоҳизаҳои хеле шоёни диққате баён мекунад ва шаклҳои аслии ва ҳоло истеъмолшавандаи онҳоро ҳам қайд карда мегузарад”. Ба мушоҳидаи ӯ дар ин луғат ба як қатор мансаб ва унвонҳои Бухорои амири тафсилоти муҳим дода шудааст, ки имрӯз ҳамчун манбаи дараҷаи аввал арзишманд ҳастанд [178,74]. Вале, чунон ки луғатшинос Ҳ. Рауфов шаҳодат додааст, ин луғати гаронқадр, ки 629 саҳифа буда, 11400 луғатро дар бар мегирифтааст, ба сабабҳои номаълум чоп намешавад [140, 154-155].

Мақолаи дигари пурмуҳтавое, ки дар боби фаъолияти луғатшиносии Айнӣ баҳс мекунад, “Айнӣ-луғатшинос” унвон дошта ба қалами Ҳ. Рауфов

мансуб мебошад. Дар мақола муаллиф дар бораи фаъолияти луғатшиносии Айнӣ муфассал сухан ронда, доир ба паҳлуҳои дигари фаъолияти луғатшиносии Айнӣ маълумоти дараҷаи аввалро пешниҳод менамояд. Аз ҷумла, вай дар таъриҳ ба мактубҳои Айнӣ ва шаҳодати шахсиятҳои аз сарнавишти, ба қавли устод, “Луғати нимтафсилии забони адабии тоҷик” бохабар, таъриҳи эҷод, заҳматҳои Айнӣ дар ин замина ва моҳияти онро шарҳ дода, аз як мактуби Айнӣ мисол меоварад, ки ҳуҷҷати қотей дар боби заҳматҳои устод дар соҳаи луғатшиносӣ мебошад. Устод навиштааст, “Кори асосии луғат июли ҳамин сол (1938- С.Ҷ.) тамом шуд, ҳамагӣ 629 саҳифа (бо саҳифаҳои иловагӣ), тақрибан 11400 луғат ҷамъ гардид... Чунон ки дар мактуби пештараам навишта будам, кори муҳими ин луғат бо асоси лотинӣ ба карточка гузаронидан аст. Ин корро ман танҳо наметавонам ва бе ман ҳам намешавад”. Дар охири мактуб устод изҳори хоҳиш намудааст, ки ба ин кор ё Абдушукур (Пирмуҳаммадзода) ё Ҳабиб Аҳрорӣ ҷалб шавад [140, 154].

Аз таҳқиқоти Ҳ. Рауфов бармеояд, ки устод Айнӣ пас аз солҳои сиём дигарбора ба таҳриру тақмили ин луғат барнагаштааст. Тақдирӣ минбаъда ва сабаби то имрӯз нашр нашудани он низ номаълум аст. Вале Ҳ. Рауфов дар заминаи баъзе варақаҳои дастрасшудаи ин луғат арзиши онро “ҳамчун дарбаркунандаи як қисми муайяни захираи лексикӣ”-и забон тоҷикӣ то ҷое муайян намудааст.

Аз таҳқиқоти ин донишманд маълум мешавад, ки устод Айнӣ дар ин луғат анъанаҳои чандинасраи луғатшиносии тоҷикро бо диққати тамом ва ҷиддияти махсус истифода намуда, комёбиҳои ин соҳаро ба талаботи луғатсозии замони ҳозира мувофиқ кунонидааст. Ба мушоҳидаи ӯ усули луғатсозии устод Айнӣ ба ҷустуҷӯҳои ҳаматарафа, ба тадқиқоти ҷуқури илмӣ, ба таҳқиқи васеи захираи луғавӣ ва зоҳир намудани нозуқиҳои маъноиву сохти воҳидҳои луғавӣ асос ёфтааст [140, 155].

Имтиёзи кори Айнӣро дар таълифи ин луғат Ҳ. Рауфов ба тариқи зайл дастабандӣ кардааст: нахуст, муаллиф калимаҳоро ҳаматарафа санчида, ба

ин васола муносибатҳои лексикиву семантикии воҳидҳои нутқро барқарор намудааст; дувум, сайри таърихии калима ва ва инкишофи маъноии онро таъйид кардааст; ниҳоят, ба ҳар як воҳиди луғавӣ ранги тадқиқи илмӣ додааст.

Ба мушоҳидаи Ҳ. Рауфов имтиёзи дигари таҷрибаи луғатсозии Айнӣ дар он будааст, ки аввалан барои таъйини маъноии саҳеҳи вожа тарзҳои гуногуни тафсириро ба кор гирифтааст, ки ифодакунандаи услуби хоси ӯ дар шарҳу тафсири калимот мебошад. Илова ба ин, Айнӣ ба калима ва маъноии он аз назари таърихӣ нигариста, инкишофва тағйироти сохтори маъноии калимаҳоро дар ҳуди моддаҳои луғат ба тарзи махсус қайднамудааст. Дар ин замина барои таъйиди андешааш муаллиф ба вожаҳои зайл мисол мезанад: 1. Писханд-1. Лабхандест, ки барои масҳара дошати касе мекунад (ин маънӣ мурдааст). 2. Баёни нақӯии худ ба касе (ин маънӣ зиндааст). 3. Нағз хӯрдан, нағз пӯшидан (маънии охирӣ маънии зиндаи халқӣ аст)... Ин таҷрибаи ба доираи моддаи луғавӣ дохил намудани қайдҳои махсусро муаллифи мақола “дар таҷрибаи кори луғатнависӣ як навъ нави муфиде” [140, 156] таъбир кардааст.

Ҳ. Рауфов дар фароварди мақола ба хулоса меояд, ки “Устод Айнӣ фаъолияти лексикографии худро аз таҳрир ва роҳбарии ҳайати муаллифон ва муҳаррирони аввалин луғати пурраи русӣ-тоҷикӣ сар карда, барои ба вучуд омадани луғатҳои паралелии минбаъда заминаи мустаҳкам гузошта бошад, бо аввалин луғати тафсирии худ дар лексикогарфияи тоҷик барои офаридани луғатҳои тафсирии замонавӣ намунаи ибрат гаштааст” [140, 159].

Фаъолияти луғатшиносии Айнӣро муҳаққиқон, аз ҷумла муаллифони мақолаи “Саҳми устод Айнӣ дар луғатшиносии тиббии тоҷик” О. Қосимов ва Н. Зухуров нахуст дар мисоли шарҳи калимаю таъбирҳои “фаровони тиббӣ” дар “луғати нимтафсилии забони муосири тоҷик”, баъдан дар раҳнамоии бевоситаи М. Я. Расулӣ барои таҳияи луғати тиббӣ пураарзиш шинохта, нави ӯро дар рушди фарҳангшиносии муосири тоҷикӣ, “аз он

ҷумла вожашиносии тиббии забони тоҷикӣ” [95, 236] бузург таъбир кардаанд.

Мақолаи Н. Маъсумӣ “Рол ва мавқеи С. Айнӣ дар инкишофи забони адабӣ ва забони адабиёти тоҷик баъд аз револютсияи Октябр”, ки дар солҳои панҷоҳум таълиф шудааст, паҳлуҳои гуногуни фаъолияти Айниро дар соҳаи забон фаро гирифта муаллиф масъалаҳоеро, ки Айнӣ барои инкишофи забони тоҷикӣ ҳаллу фасл кардааст, ба тариқи зер тақсимбандӣ кардааст:

а) муборизаи Айнӣ бар зидди туркпарастон ва эронпарастон барои инкишофи забони ҳозираи адабии тоҷик ва ҳифзи асолати он;

б) талоши Айнӣ барои тозагӣ, боигарӣ ва фасоҳати забони адабии тоҷик;

в) С. Айнӣ дар бораи тарзи баён ва ифода;

г) С. Айнӣ дар бораи забони насри бадеӣ ва вазифаи нависандагон.

Дар ин мақола чехраи устод Айнӣ ҳамчун забоншинос ва муборизи собитқадам барои инкишофи забони адабӣ, ҳифзи асолати он ҳамчун унсури хувияти миллӣ муаррифӣшудааст, ки дар айнишиносии солҳои панҷоҳум иқдоми муҳим дар шиноخت ва арзёбии хидматҳои Айнӣ дар роҳи ташаккули забони тоҷикӣ мебошад.

Муаллиф нахуст муборизаҳои Айниробар зидди туркпарастон ва эронпарастон барои инкишоф ва “ҳифзи асоси умумихалқии он” дар заминаи санадҳои таърихӣ муфассал баррасӣ карда, ҷараёни гузариш ба алифбои нав, интихоби чорӣ кардани забони мавриди истифодаи мардум ва талошҳои Айниро дар ин замина бо мисолҳо нишон додааст, ки чехраи Айниро ҳамчун забоншиноси огоҳ дар ҳалли масъалаи барои миллат сарнавиштсоз мушаххас менамояд. Ҷараёни мубоҳисаҳои он солҳоро Н. Маъсумӣ ба таври муқоисавӣ таҳлил карда, ба ин натиҷа мерасад, ки “С. Айнӣ дар мубоҳисаҳо фаъолона иштирок намуда, дар бораи дуруст ҳал карда шудани масъалаи забони адабӣ ва асоси миллии он... бевосита ёрӣ

расондааст. Вай дар мақолаи худ “Забони тоҷикӣ” моҳияти асосии афкори он ду гурӯҳро таҳлил карда истода навишта буд:

“Аз рӯи шунидам, дар болои хостани дар адабиёти нави навиштаи тоҷик ду фикри асосӣ меравад: яке қабул кардани забони умумии форсӣ, ки аз он ҳамаи форсизабонони ҷаҳон фоида бурда тавонанд. Дигаре-забони содаи авоми тоҷик.

Касоне, ки тарафдори фикри авваланд, мегӯянд: адабиёт ва матбуоти тоҷикӣ қорандаи тухми инқилоб дар Шарқи форсӣ аст. Агар мо забони адабиёти нави тоҷикро ба забони содаи тоҷикӣ баста монем, вазифаи байналмилалӣ худро адо карда наметавонем.

Касоне, ки фикри дувумро пеш меронанд, мегӯянд: вазифаи аввалини мо равшан кардани фикри авоми тоҷик, паҳн кардани илму дониши шуроӣ дар байни оммаи тоҷик ва оммагӣ кардани инқилоби маданӣ дар байни тоҷикон аст. Агар мо байналмилалӣ мекунем гуфта забони адабии тоҷикро аз доираи тоҷикон берун барорем, қисми авоми тоҷик аз ғизои дониш маҳрум мемонад.

Худи ман аз тарафдорони фикри дуюмӣ ҳастам, зеро “аввал хеш, дувум дарвеш” аз масалҳои машҳури тоҷикӣ аст” [102, 236-237].

Н. Маъсумӣ ин иқдоми Айниро барои миллат сарнавиштсоз тавсиф карда, таъкид менамояд, ки Айнӣ дар роҳи интихоби “забони ҳозираи адабӣ...ба таври илмӣ наздик” шуда, ба ин васила вазифаҳои асосии забоншиносии тоҷикро муайян намуд, ки шинохти манфиатҳои дарозумри миллат асоси он мебошад [102, 239].

Дар идомаи ин баҳс муаллиф дар асоси санадҳои мувоҳисаҳое, ки дар солҳои бисту сӣ барои тозагии забон, тарзи баён ва ифода, покизагию ҳамафаҳмии забони насри бадеӣ ва вазифаи нависанда дар ин раванд ҷараён дошт, мавқеи Айниро аз аввалин рӯзҳои фаъолияти илмию адабиаш то охири умр “ҳамчун устоди суҳан ва донишманди забони тоҷикӣ” [102, 267] муайян ва мушаххас месозад, ки дар айнисиносии солҳои панҷохи

садаи гузашта барои шиноخت ва ҳифзи чеҳраи илмию миллии Айнӣ аҳаммияти бунёдӣ дошт.

Дар мақолаи М. Шукуров “Устод Айнӣ ва забони халқ” низ асосан масъалаи талошҳои Айнӣ дар роҳи поксозии забон ва истифодаи огоҳона аз унсурҳои забони халқ ҳамчун донишманди соҳаи забон ва нависанда мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф “мақолаҳои онвақтаи Айнӣ” ва “он ақидаҳоеро, ки Айнӣ дар охири солҳои бист дар бораи чигунагии забони тоҷикӣ дошт”, мурур карда, ба хулоса меояд, ки “ӯ ҳалли ягон масъалаи забони адабии тоҷикро бе омӯхтани хусусиятҳои забони меҳнаткашони одӣ тасаввур” [188, 9] намекард. Илова ба ин Айнӣ ҳамеша талош мекард, ки “забони асарҳои бадеӣ бояд содаву раво ва аз ороишу ҷилои сунъӣ орию барӣ” [188, 17] бошанд. Дар мақолаи андешаҳои Айнӣ барои оммафаҳмии забони насри бадеӣ, истифодаи огоҳона аз забони адабиёти классикӣ ва мардумӣ дар асоси мақолаҳои ӯ, ки дар солҳои гуногун ҷоп шудаанд, ҳаматарафа таҳлил шуда, мавқеи Айнӣ ҳамчун донишманди забоншинос бо мисолҳо нишон дода шудааст.

Дар мақолаи Н. Беҳбудӣ “С. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои забони адабии тоҷик” низ асосан мушкилоти “содагӣ, оммафаҳмӣ, вале пурмазмунӣ”-и забон дар мисоли таҷрибаи эҷодии Айнӣ ва назариёти забоншиношиаш мавриди баҳс қарор гирифта, мавқеи Айнӣ “чун давомдиҳандаи анъанаҳои забони адабиёти классикӣ” шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Бартари ин мақола дар он аст, ки муаллиф дидгоҳҳои назарии Айнӣро низ дар замиан мақолаву мактудҳои ӯ баррасӣ карда, нақши ӯро ҳамчун донандаи қонуну қоидаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ нишон додааст. Аз ҷумла ӯ назари Айнӣро доир ба “ҷамъбандии исмҳо” арзёбӣ карда менависад: “Ҳангоме ки забоншиносони тоҷик барои ҷамъбандии исмҳои нормаҳои муайянтаре ҷорӣ кардани шуда буданд, С. Айнӣ ноустувории ин фикрро ҳис карда, ҳақиқати масъаларо ошкор намуд. Вай асосҳои тараққиёти забонро ба ҳисоб гирифта, ба ҷорӣ кардани тартиби сунъӣ дар забон зид баромад, яъне ӯ гуфт, ки барои гурӯҳи муайяни исмҳо таъйин намудани яке аз суффиксҳои

чамъ (-ҳо ва -он) ғайритабӣй мешавад. Суффикси -ҳо ё худ -он-ро қабул кардани исме баъзан ба оҳанги талаффузи калима вобаста аст ва ин як ҷиҳати услуби забон баҳисоб меравад. Оҳанги талаффузи калимаро ба ҷиҳати услубии забон алоқаманд кардани устод нишон медиҳад, ки ӯ дар соҳаи грамматкаи забони адабии тоҷик мутахассиси пуртаҷриба ва нуктасанҷ буд. Дар ҳақиқат даъвои С. Айнӣ дар ин масъала пояи устувори назарӣ” дошта, ба андешаи Н. Бехбудӣ мавқеи ӯро ҳамчун донишманди қонуну қоидаҳои забон мушаххас менамояд [50, 43].

Яке аз мақолаҳои, ки фаъолияти забоншиносии Айнӣро дар заминаи таълифоти илмии ӯ баррасӣ кардааст, “С. Айнӣ ва забони давлатӣ” унвон дошта, ба қалами Б. Камолиддинов мансуб мебошад. Муаллиф мақолаҳои Айнӣ “Дар атрофи забони форсӣва тоҷикӣ”, “Забони тоҷикӣ”, Мактуби кушода ба рафиқ Толис”, “Қавми тоҷик ва рӯзнома”, “Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон”, “Қобилияти ташкилотчигӣ дар тоҷикон” ва ғайраро таҳлил карда, маънои истилоҳии таъбирҳои “забони тоҷикӣ”, “забони авоми тоҷик”, “забони адабӣ” ё “забони адабии тоҷик”-ро дар асоси мақолаҳои Айнӣ шарҳ медиҳад ва концепсияи илмии устодро дар ин замина мушаххас намудааст.

Ба мушоҳидаи Б. Камолиддинов маънои таъбири “забони авоми тоҷик” дар таъбири устод Айнӣ ду нишонаи асосии забони адабиро фаро мегирад: “яке “вайро оммаи тоҷик фаҳмад”, дигаре “дар чумлабандӣ (ва ориши суҳан-К. Б.) хусусият ва рӯҳи забони тоҷикӣ риоя карда шуда бошад”. Забони адабӣ унсурҳои луғавӣ, калимасозӣ ва грамматикӣ бехтарин, маъмултарин ва созгортарини забони умумихалқиро дар бар мегирад, бинобар ин забони адабирошакли олии забони умумихалқӣ шуморидаанд” [87, 24]. Б. Камолиддинов дар ин замина назари Айнӣро доир ба забони тоҷикӣ ва муносибати он ба забони форсӣ, лаҳҷаю шеваҳо, абули алифбои нав, сода кардани забон ва меъёрҳои забони адабӣ баррасӣ карда, дидгоҳҳои ӯро оид ба тарзи истифода аз забони гуфторӣ, бадеӣ ва осори гузаштагон арзёбӣ менамояд, ки ҷанбаи илмии андешаву орои

Айниро ҳамчун забоншинос ва худи ўро ҳамчун фидоии “роҳи нави инкишофи забони адабии “точикӣ [87, 29] ба хонанда муаррифӣ менамояд.

Чунон ки ишора шуд бисёре аз муҳақиқони айнишинос дар шарҳу арзёбии андешаҳои Айни оид ба масъалаҳои забон аз мактубҳои ӯ истифода кардаанд. Хуршеда Отахонова дар мақолаи “Чанд масъалаи забон дар мактубҳои устод Айни” масъалаҳоеро дар заминаи мактубҳо баррасӣ кардааст, ки ба қавли худаш “аз назари” дигарон берун мондааст [135, 151].

Мулоҳизаҳои Айниро доир ба масъалаҳои забон Х. Отахонова дар асоси мактубҳои нависанда ва “ҷавоби шахсони алоҳида ба масъалаҳои забон” аз тарафи Айни омӯхта ба тариқи зерин дастабандӣ кардааст.

1. Масъалаи омӯхтани забони халқ, истифодаи захираи лаҳҷаҳо дар забони адабӣ, дар айни замон аз худ намудани забони асарҳои классикони адабиёти тоҷик.

2. Дуруст ва бамавҷе кор фармудани калимаҳо.

3. Нигоҳ доштани тозагӣ ва риояи табиати миллии забони тоҷикӣ, риояи қоидаҳои он.

Муаллиф дар мақола андешаҳои Айниро дар асоси “Мактуби кушода ба рафиқ Толис”, ки 12 декабри соли 1948 навиштааст, мактубҳои ба Лоҳутӣ, Дехотӣ, Э. Муллоқандов ва Ҷалол Иқромӣ баррасӣ карда, назари устодро оид ба “ҷиҳатҳои гуногуни забон ва адабиёт, перомуни таърих, этнография, археология, ҳатто метеорология-(ҳавошиносӣ), ки “мадорики гаронбаҳоеро дар бар кардаанд, муайян ва мушаххас намудааст, ки аз шарҳу тафсириҳои анҷомдодаи дигарон дар асоси мактубҳои Айни фарқ дорад.

Масалан агар ӯ дар асоси “Мактуби кушода ба рафиқ Толис” назари Айниро оид ба “истифодаи бемавҷе ва ноҷои калимаҳои шевагӣ” [135, 152] матраҳ ва арзёбӣ карда бошад, дар мактуби ба Лоҳутӣ навиштаи устод шикоятӣ ўро аз болои “муҳаррири сиёсии “Достони Вахш” таҳлил



кардааст, ки мавқеи назарӣ ва амалии Айниро оид ба корбурди калимаҳо ва эзоҳи онҳо мушаххас месозад. Ҳамин тавр, Х. Отахонова мактубҳои ба Дехотӣ, Ҷ. Икромӣ ва Э. Муллоқандов навиштаи Айниро як-як мурур карда, назари Айниро доир ба таҳқиқи классикҳо ва истифода аз забони оммаи халқ, дарёфти “тобишҳои гуногуни маъноӣ калимаҳо, ба мавқеъ истеъмоли онҳо”, дар шарҳи калима аз луғатҳо истифода кардан, мансубияти миллии калимаҳо, аз маъноӣ духура ва сиёсии номатлуби калимаҳо иҷтиноб кардан, корбурди саҳеҳи “терминҳои байналхалқӣ ва советӣ ва тарзи навиштани онҳо”, дар қор фармудани калимаҳои арабӣ ва ўзбекӣ мустақилиятдоштан (Айнӣ мустақилияти худашро дар назар дорад-С.Ҷ.), эътирозаш барои “аз забони тоҷик бароварда партофтани шудани банди “ро”, забони тарҷумаи таҳтуллафзӣ ва зарари он, “бе хатоӣ имлоӣ ба дасти хонанда расондани асари бадеӣ ва монанди онҳо таҳлил ва арзёбӣ кардааст, ки дар шинохти назариёти забоншиносии Айн ҳарфи тоза ва бодалел мебошад.

Мақолаҳои А. Маҳмадаминов “Забон ва услуби устод Рӯдакӣ аз назари С. Айнӣ” ва “Андешаҳои С. Айнӣ доир ба забони тоҷикӣ” низ матолиби муҳимро аз назариёти забоншиносии Айнӣ дар бар мегиранд, ки шарҳи баъзе нуқтаҳои он муҳим аст.

Муҳаққиқ “Масъала ва муаммоҳои марбут ба забону услуби устод Рӯдакӣ ва нақшу рисолати таърихии ӯ”-ро “дар бунёду инкишофи забони форсии тоҷикӣ” [106, 146] нахуст дар мисоли “Намунаи адабиёти тоҷик” ва баъдтар дар мақолаҳои “Устод Рӯдакӣ” ва “Қабри устод Рӯдакӣ ва деҳаи Рӯдакӣ” шарҳ дода, таъкид менамояд, ки “Дар тадқиқоти мазкур С. Айнӣ баробари равшан кардани вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, адабӣ ва баррасии рӯзгору осори устод Рӯдакӣ ба масъалаи забон ва тарзи баёни шоир эътибори ҷиддӣ медиҳад” [106, 148]. Ба мушоҳидаи ӯ, пеш аз ҳама, “содабаёнӣ, қорбасти вожаву таркибҳои ноб, ба омма мафҳум будани матлабу ҳадаф, ба вижа моҳиронаву устодона қорбаст намудани лексикаи халқӣ диққати С. Айниро ба худ кашидааст”

[106, 148]. Дар така ба андешаҳои Айнӣ муаллиф муносибати Айниро ба забони адабиёти классикӣ ва забони зиндаи халқ ва арзиши амалии он муайян намуда, дар боби андешаҳои Айнӣ дар алоқамандӣ “перомуни санъату маҳорати адабии устод Рӯдакӣ, таъсири каломи бадеъ, истифодаи саноеъ ва аносири шеърӣ” ба тарзи алоҳида сухан кардааст, ки низ назари Айниро доир ба тарзи нигориш ва усули истифода аз воситаҳои забонӣ муайян менамояд.

А. Маҳмадаминов дар мақолаи дигараш-“Андешаҳои С. Айнӣ доир ба забони тоҷикӣ” низ сазю талоши Айниро дар “тадқиқи забони адабии ҳозираи тоҷик” ба алоҳидагӣ баррасӣ карда, муборизаи ӯро “барои инкишофи забони тоҷикӣ ва демократӣ кунонидани он ба дигаргуниҳои азиме, ки баъди Инқилоби Октябр дар ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва адабии халқи тоҷик ба вучуд омаданд” [107, 36] вобаста медонад. Дар ин замина муҳаққиқ баҳсҳои дар солҳои бистуму сиюм дар атрофи забони тоҷикӣ ба амал омада ва иштироки бевоситаи Айниро дар онҳо мурур карда, мавқеи назарӣ ва амалии Айниро дар мубоҳисаҳои дар матбуоти он солҳо рухдода муайян менамояд. Дар идомаи баҳс А. Маҳмадаминов мақолаҳои Айнӣ “Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ” (1928), “Забони тоҷикӣ” (1928) ва “Ҷавоби ман” (1929)-ро баррасӣ карда, нақши Айниро дар ҳалли масъалаҳои доғи забони тоҷикӣ, аз ҷумла интихоби забон, ба омма наздик намудани забони адабии маҷуда, гузаштан ба алифбои нав-алифбои лотиниро муайян менамояд. Дар мақола ҷаъолияти луғатшиносии Айнӣ, аз ҷумла шарҳу эзоҳи “як қатор калима ва ибораҳои мушқилфаҳм” дар осори бадеиву таърихӣ ва илмиаш ҳамчун “як ҷузъи асосии қори лексикогарфии” ӯ таҳқиқ ва арзёбӣ шудааст, ки дар шинохти паҳлуҳои гуногуни ҷаъолияти забоншиносии Айнӣ муҳим ба назар мерасад [107, 43].

А. Маҳмадаминов ҷустуҷӯҳояшро дар ин замина ҷамъбааст карда ба ин натиҷа расидааст, ки “Асарҳои доир ба забон навиштаи С. Айнӣ аз ҷиҳати моҳияти худ доираи васеи масъалаҳоро дар бар гирифта, дар ҳалли

муаммоҳои гуногуни забони адабии тоҷик ҳамчун дастури назариявӣ ва амалӣ хизмат намудаанд. Таълифоти илмӣ ва андешаҳои забоншиносии устод Айнӣ дар оянда барои ба вучуд омадани грамматикаи асили забони тоҷикӣ, ки аз орзуву ҳдафҳои ин донишманди бузург буд, албатта, мусоидат хоҳанд намуд” [107, 47].

Ҳамин тавр, натиҷаи таҳлилҳои анҷомгирифта нишон медиҳанд, ки фаъолияти забоншиносии устод Айнӣ ҷузъи муҳими ҷустуҷӯҳои эҷодии ӯ буда, дар ҳифзи хувияти миллӣ ва арзишҳои фарҳангии тоҷикон нақши таъсиргузор доштааст. Аз оғози фаъолияти эҷодии Айнӣ забон барои ӯ унсури муҳими хувиясозии миллӣ буда, ин тамоюли фикрӣ дар пешниҳод ва ҳалли масъалаҳои бунёдии забон раҳнамои ӯ будааст. Аз ин ҷиҳат, бесабаб нест, ки Айнӣ дар тӯли фаъолияти эҷодияш масъалаҳои бунёдии забон-ҳифзи асолати забони тоҷикӣ, поксозии забон, интиҳоби забони миллии содаву ҳамафаҳм, муносибати эҷодкорона ба забони гуфторӣ, луғату луғатсозӣ ва ғайраро ба миён гузошта, дар ҳаллу фасли мусбати онҳо саҳми бузург гузоштааст.

### **3. 3. Пажӯҳишҳо дар боби осори таърихии нависанда**

Таърих аз ибтидои фаъолияти эҷодияш барои Айнӣ, ба қавли худаш, “силоҳе дар муборизаи роҳи фардо” будааст. Ба ин далел, М. Шакурӣ “Яке аз муҳимтарин моддаҳои маромномаи эҷодкории илмиву адабии Айниро” дар шиноخت ва арзёбии таърих диди тоза ва моҳиятҷӯи ӯ ба воқеоти таърихӣ доништа, менависад, ки “Айнӣ пас аз инқилоб ба танқидгарии Аҳмади Дониш баргашт ва дар фош кардани қабохатҳои тартиботи Манғитиён суханаш чун сухани Аҳмади Дониш неш дошт” [58, 237] М. Шакурӣ зарурати танқиди саҳти Айнӣ аз “дирӯзи таърихӣ”-ро “масъулиятшиносии таърихӣ” унвон карда, дар ин замина назариёти ӯро нисбат ба таърих аз суханони зеринаш берун кашидааст: “Мо дар зикри амирони манғитияи Бухоро, хусусан дар тарҷумаи ҳоли амир Абдулахад

суханро зиёда бепарда рондем. Чизҳоеро, ки ба нашри онҳо одоби қалам мутлақо мусоидат намекард, фошофош нигоштем. Яҳтамил хонандагон нависандаро ба ин кирдораш муохиза намоянд, ба беодобӣ ва беназокатиаш нисбат диҳанд. Дар воқеъ ҳақ доранд. Мо низ аз ин кирдори худ хеле мутаассир ҳастем, лекин чи бояд кард? Таърих моро ба навиштани ин қабил ғачоеъу фазоеҳ маҷбур намуд. Бояд фармони таърихро би-р-раъс ва-л-айн иҷро намоем, вагарна дар назди таърих масъул ва муаххаз хоҳем буд...Мо дар ин амалиёти худ чун ҷарроҳи саҳтдили чобукдаст бо неҳтари қалам бераҳмона ҷароҳатҳои омоскардаамонро шикофта ва буридем. Оре! Сафҳаҳои мусаффо бо ҷирку хун олула кардем. Лекин умед аст, ки ин захмиҳои амалиёт дидаи мо баъд аз ин ба ҳам омада ҷисми ғигори моро сиҳати комил муяссар гардад” [58, 237].

М. Шакурӣ дар асоси ин суханони Айнӣ сабаби интиқоди бераҳмонаи Айниро, пеш аз ҳама, дар масъулиятшиносии ӯ дида, меафзояд, ки “Устод Айнӣ худро ва ҳар касеро, ки дар пеши таърих масъул медонист ва зарур мешуморид, ки ҳар чӣ дар таърих буду ҳаст, бояд дар лавҳи хоҳири миллат нақш бандад, ёди таърихии миллат бояд ҳама рӯйдодҳои моҳияткушои ҳар асру замонро ниғаҳдорӣ кунад, то аз он сабақ бигирад”. Дар ин замина ин донишманд “назарияи таърихии Айнӣ”-ро “маромномаи таърихии”-и ӯ дониста, аз “Таърихи амирони манғити Бухоро (1920-1923) ва повести “Ҷаллодони Бухоро” (1922) оғоз ёфтанд ва “дар бисёр асарҳои илмиву адабӣ ва ғаболияти рӯзноманигории ӯ амалӣ” шуданро кӯшише дар роҳи мазмуну муҳтавои наздик ба воқеият бахшидан ба ёди таърихии миллат таъбир мекунад [58, 238], ки диди нав дар шиноҳти ғаболияти таърихнигорӣ ва моҳияти осори таърихии Айнӣ дар айнишиносии тоҷик мебошад.

То чунин арзёбиҳои М. Шакурӣ паҳлуҳои гуногуни ғаболияти таърихнигории устод Айнӣ дар осори илмии З. Ш. Раҷабов, И. С. Брагинский, С. Ш. Табаров, А. Мухторов ва дигарон мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор гирифта бошад ҳам, дар ин таҳқиқотҳо ғаболияти

таърихнигории Айнӣ зери таъсири идеологияи ҳоким, ки манфиатҳои сиёсии ҳукумати шӯравиро аввалдараҷа медонист, омӯхта ва баҳогузорӣ шудааст.

Аввалин муҳаққиқе, ки Айниро “Аввалин таърихнигори халқи тоҷик” унвон кардааст, Аҳрор Мухторов мебошад. Ин донишманд дар мақолааш “Садриддин Айнӣ-муаррих” (“Садриддин Айнӣ-историк”) менависад: “Соли 1920 дар саҳифаҳои журнали “Шуълаи инқилоб” (“Пламя революции”) дар шакли очерки таърихӣ асари ӯ (Айнӣ- С.Ч.) зери унвони “Таърихи амирони манғитияи Бухоро” (“История мангитских эмиров Бухары”) пайдо шуд. Баъд аз се сол, дар соли 1923 баъди такмилҳои ин очеркҳо дар шакли китоби алоҳида дар Тошканд нашр шуданд. Соли 1926 дар Маскав асари дигари С. Айнӣ “Бухоро инқилоби таърихи учун материаллар” (“Материалы по истории Бухарской революции”) ба чоп расид” [121, 225].

Дар бораи ин асари таърихӣ Айнӣ дар вақташ И. С. Брагинский, З. Раҷабов, Р. Ҳошим ва дигарон андешаҳои худро баён кардаанд. И. С. Брагинский “аҳамияти бузурги таърихӣ дошта”-ни ин асари устодро таъкид карда бошад ҳам, онро “дар шакли порчаҳои бадеӣ навишта шуда буд” [53, 61] мегӯяд, ки ишора ба тарзи нигориши нависанда дорад.

Профессор З. Раҷабов дар рисолаи “Садриддин Айнӣ-муаррихи халқи тоҷик” дар бораи ин асари устод Айнӣ, чунон ки Раҳим Ҳошим таъйид кардааст, “аввалин шуда ба таври муфассал истода мегузарад. Муаллиф маълумотҳои онро, ки ин асар дар бар гирифтааст, мухтасаран баён намуда, лаҳзаҳои муҳими онро махсусан зикр мекунад ва зимнан баъзе камбудҳои асарро қайд менамояд” [179, 56].

Мақолаи Раҳим Ҳошим “Таърихи амирони манғитияи Бухоро” ва услуби нигориши он” аввалин мақолае мебошад, ки муаллиф аҳамияти таърихӣ ва “тамоюлотии адабии” ин асари устодро дақиқкорона муайян ва арзёбӣ намудааст. Ба андешаи ин донишманд ҳарчанд ин асар соли 1920

дар маҷаллаи “Шуълаи инқилоб” чоп шуда бошад ҳам, “муаллиф бояд хело вақтҳо пеш аз соли 1920, ҳанӯз замони дар Бухоро зиндагӣ карданаҷ, ба навиштани ин асар шуруъ карда бошад”. Раҳим Ҳошим бо зикри ин санад умед кардааст, ки “дар оянда тадқиқот дар архиви Айнӣ дар ин бора риштаи наҷе ба дасти муҳаққиқон бидиҳад” [179, 56].

Раҳим Ҳошим таърихи Бухороро дар давраи салтанати амирони Манғит аз соли 1753 то 2-юми сентябри соли 1920 дар бар гирифтани ин асарро таъйид карда, аз манбаъҳои таърихии “Таърихи Шоҳруҳӣ”-таълифи Мулло Ниёз ном яке аз муҳаррирони Фарғонаро, ки қисми амирони Бухорояҷ аз “Мустафод-ул-аҳбор” гирифта шудааст ва “Таърихи амирони Манғит”-и Мирзоазими Сомӣ истифода кардани Айниро ёдрас менамояд. Ягона манбаи хориҷие, ки Айнӣ дар вақти навиштани ин китоб истифода кардааст, “Таърихи Эрон” будааст, ки аввали асри XIX аз тарафи сафири Англия дар Эрон Малколм навишта шудааст. Манбаъҳои русӣ ё хориҷии дигаре дар ихтиёри Айнӣ набудааст. Ба шаҳодати Раҳим Ҳошим “Айнӣ воқеаҳои айёми салтанати амир Абдулаҳадро бештар аз таърихи Мирзоазими Сомӣ гирифтааст” [179, 56].

Ин донишманд дар асоси таҳлилҳои анҷомдодааш ба ин натиҷа расидааст, ки устод Айнӣ воқеаҳои таърихии давраи амир Абдулаҳад ва амир Олибро, ки нисфи қисмати дуёми асарро ташкил медиҳанд, бе истифода аз ягон манбаъи китобӣ, дар асоси мушоҳида ва тадқиқоти худ, дар асоси санадҳои расмии аморати Бухоро, ривояти шахсони муътабар, ки шахсан дар воқеаҳо иштирок доштаанд, дар асоси мактубҳои пас аз инқилоби Бухоро ба даст афтадаи амир ва қозикалон Бурҳониддин ва ғайра эҷод намудааст. Муаллиф барои таъйиди асоси ҳуҷҷати ин асар суҳанони зерини Айниро далел овардааст, ки мегӯяд: “Вақоеъи айёми авохир, яъне аҳди Абдулаҳад ва амир Олибро, ки ҳама дар асри шахси ин муҳаррири очиз гузашта ва даряк қисми он мадҳалият дошта, бояд ҷои ҷуну ҷаро надошта бошад. Эҳтимол, ривоёти мо бо ривоёти осори аҷнабӣ ва таворихи русӣ дар баъзе ҷоҳо муҳолиф бошад. Дар ин хусус ҳамин қадар

мегӯем, ки муаррихони фарангӣ умуман дар боби таърих мутахассиси васиқаанд, аммо дар аҳволи хусусии аҳолии шарқ, ки ғолибан аз назари аҷониб пӯшида мемонад, ривоёти мо, ки ба муҳокима ва ҷонкании бисёре аз даруни хонаи худ гирифтаем, бояд ручхон дошта бошад” [179, 57].

Аз таҳқиқоти Раҳим Ҳошим бармеояд, ки Айнӣ хангоми навиштани ин асар фақат бо “Наводир-ул-вақоъ”-и Аҳмади Дониш шиносӣ дошта, аз рисолаи амирони манғити вай, ки дар солҳои чилум дастрас гардид, хабар надоштааст. Бо вучуди ин, ба мушоҳидаи Раҳим Ҳошим устод Айнӣ аввалин маълумотро дар бораи Аҳмади Дониш “дар ин асари худ дода диққати тдиқотчиёни ояндаро ба эҷодиёти Дониш ҷалб намудааст. Ин асари Айнӣ аз ҷиҳати мавзӯи худ, ки дар таърихи мамлакат ва халқи мо аз давраҳои хеле муҳим, сервоқеа, давраи табаддулоти бузурги сиёсӣ ва иҷтимоӣ, давраи бедорашавӣ ва ба сӯи раҳой аз зулму тааддиди ғайриинсонӣ рӯ намудани хали мо мебошад ва то навишта шудани ин асар аксари он воқеаҳо дар ҳеҷ кучо сабт нашуда буданд, аҳамияти калон дорад” [179, 57].

Ба мушоҳидаи ин донишманд Айнӣ бо таълифи ин асар ҳамчун муаррих “услуби воқеанигории махсус ва навро пеш гирифтааст”, ки аз гузаштагони худ фарқ дорад. Ин фарқият, пеш аз ҳама, дар он зоҳир шудааст, ки Айнӣ дар ин асар на ба баёни лашкаркашиҳо, ба шарҳи шикорравӣ ва сафарҳои гуногуни амирон, низоъҳои байнихудии онҳо, балки бештар ба нишон додани симои онҳо, ҳаёти хусусии онҳо кӯшида, шахсияти онон ва атрофиёнашонро дар асоси фактҳо ҷош намуда, аҳволи иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакатро, хусусан аҳволи табақои меҳнаткашро баён намудааст. Раҳим Ҳошим дар таърихи зерини Айнӣ ба услуби таърихнигории муаррихони Шарқ сабки таърихнигории ўро муайян намудааст. Айнӣ дар ин боб мегӯяд: “Онҳо дар назди мурдаву зинда тамаллуқ ва риёкориро пеша карданд, ночор ахлоф аз дардҳои кӯҳна ғофил монданд ва ибрате гирифта наметавонистанд” [179, 58].

Ин донишманд аввалин бор усули таърихнигории Айниро, ки ба воқеият така дорад, дар кушодани фосиқии амир Музаффар, хунхорӣ ва сабаҳои асосии зоҳиртарошии амир Шохмуродро дар мисоли барои обод кардани Самарқанд музофоти Хучанд, Ёротеппа, Хавос, Зомин ва Ёдро тороч кардан ва аҳолии он чоҳоро кӯчонда ба Самарқанд овардан ва дар Чорсуи Самарқанд дар рӯбарӯи амир бо дуруштии тамом ба ӯ хитоб намудани мулло Қурбонро, ки амиро “золими мазлумозори худонотарс” унвон карда буд, нишон дода, ӯро ҳамчун муаррихи воқеъбин ва ҳолшинос тавсиф мекунад, ки дар шинохти ҳунари таърихнигории Айнӣ ҳарфи тоза ва пурмухтаво буду ҳаст. Муаллиф маълумоти Айнӣ дар бораи амир Олимхон, фақирӣ, маҳкумӣ ва беҳуқуқии мардум, бедоршавии фикрӣ дар Бухоро, пайдоиши ҳаракати ҷавонбухориён ва воқеаҳои муҳими солҳои 1917-1920-ро ҳуҷҷати муҳими таърихӣ доништа, таъкид менамояд, ки “Айнӣ воқеаҳои зиёди то он дам ба қалам гирифтанашударо тасвир намуда, аксари он воқеаҳоро бо назари танқидӣ таҳлил ва баён мекунад. Ба ин далел, Р. Ҳошим ин асари Айниро “дар олами таърихнависи тоҷик чи аз ҷиҳати тасвир ва таҳлили воқеаҳо ва чи аз ҷиҳати услуб ва ниғориш як қадами нав” ҳисобида, дар ин замина ҳунари таърихногори Айниро дар нишон додани аҳволи оммаи мардум, вазъияти ҳарбӣ ва қувваҳои мусаллаҳи давлати Бухоро, аҳволи моддӣ ва иқтисодии мамлакат, навҳои андоз ва хироч, тарзи ситондани онҳо, ҷараёни бедорӣ ва омилҳои фақириву муҳтоҷии мардум бузург ва пураҳамият таъбир мекунад.

Дар байни таълифоти дигаре, ки доир ба фаъолияти таърихнигории Айнӣ эҷод шудаанд, мақолаи А. Мухторов “Садриддин Айнӣ – муаррих” ҷойгоҳи хос дошта, ба баррасии ҷудоғона ниёз дорад. А. Мухторов дар ин мақола, пеш аз ҳама, ба тозаҷӯиҳои Айнӣ дар фароғии воқеиятҳои таърихӣ ва усули ниғориши ӯ эътибор дода, дар ин замина дар бораи асарҳои таърихии ӯ “Таърихи амирони манғитияи Бухоро”, “Бухоро инқилоби таърихи учун материаллари”, “Шӯриши Муқаннаъ”, “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик”, “Тирози ҷаҳон”, “Ҷашни таърихӣ”



ва заминаҳои ҳуҷҷативу таърихии баъзе осори бадеии Айнӣ маълумоти муҳимро дар ихтиёри хонанда мегузорад, ки дар шинохти хунари таърихногории Айнӣ муҳим ва пурарзиш ба шумор меравад.

Ин донишманд дар бораи шароит ва замоне, ки Айнӣ осори таърихиаширо навиштааст, сухан карда, аз ҷумла нигоштааст, ки “Замоне, ки Айнӣ таълифоти худро навишта буд, ҳануз низоми ягонаи тақсимбандии сарчашмаҳои зиёди хатӣ, ки таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳоро инъикос карда бошад, коркард нашуда буд. Зиёда аз ин, сарчашмаҳои хатии таърихи халқҳои Осиёи Миёна аз рӯи фарогирии маводҳо ва хусусияти инъикоси онҳо мушкилоте доштанд. Махсусияти асосии онҳо тарзи солномаии сабти воқеаҳо буд, ки аз мавқеи синфи феодалии ҳукмрон ифода мешуд. Аз ин ҷиҳат, қариб ҳамаи онҳо таҳлили интиқодии амиқро талаб мекарданд. С. Айнӣ чунин имконро надошт, вале ӯ дар асоси як қатор санадҳо ва маводҳои дастрас дар пеши худ вазифа гузошт, ки таърихро ба илм табдил дода, усули (методи) таҳқиқоти худро муайян намояд” [121, 226-227].

Имтиёзи дигари таҷрибаи Айниро ин донишманд дар он дидааст, дар охири таълифоташ, аз ҷумла “Таърихи амирони манғитияи Бухоро” барои маълумоти хонандагон сарчашмаҳои аввалро, ки истифодакардааст ва назари интиқодиаш ба онро зикр намудааст. Ба қавли А. Мухторов “Шаҳодати муаллифоне, ки на фақат дар ҳудуди аморати Бухоро, балки берун аз он зиндагӣ доштаанд, ба чунин сарчашмаҳои дараҷаи аввал дохил мешаванд”. Дар ин замина А. Мухторов “Тоҷ-ут-тавориҳ”-и амир Абдурахмонхон оид ба таърихи Афғонистон, асари Мирзо Малкумхон оид ба Эрон ва ғайраро зикр карда менависад, ки “С. Айнӣ бо ҳадафи ба даст овардани маълумоти даркорӣ на ба муаррихони дарбори амирӣ, балки ба мухолифони амир, ки дар навиштани воқеаҳои алоҳида нисбат ба солноманависони дарбор дигар хел рафтор кардаанд, така мекард”. Ба мушоҳидаи ӯ, аз таълифоти муаррихони бухорӣ С. Айнӣ ҳамон асарҳоро истифода кардааст, ки ба воқеиятҳои руҳдода назари интиқодӣ доштаанд.

Дар ин замина ӯ “Таърихи амирони Манғит”-и Мирзоазими Сомӣ, асари Чумъақули Хумулӣ ва ғайраро истифода кардааст. Ҳамчунин яке аз сарчашмаҳое, ки диққати Айниро ба худ ҷалб намудааст, кайдҳои роҳ ва ёддоштҳои сайёҳ ва ховаршиноси венгер Вамбери будааст [121, 227]. Ниҳоят, ба қавли А. Мухторов “Айнӣ ба маълумоти хонанда расондааст, ки маълумоти ба раҳбарии ду амири охирин-Абдулаҳад ва Олимхон дахлдорро аз мушоҳидаҳои худ истифода кардааст.

Аз таҳқиқоти А. Мухторов бармеояд, ки Айнӣ ба санадҳои таърихӣ, ки барои омӯзиши таърих сарчашмаи дараҷаи авваланд, арзиши баланд қоиладар будааст. Дар ин замина муҳаққиқ қорбурди “ҳуҷҷатҳои боэътимоди ҳуқуқӣ” дар повести “Одина”, романҳои “Ғулумон”, “Дохунда” ва ғайраро далели он медонад, ки “С. Айнӣ ошкорсозӣ ва ҷамъоварии маводҳои кӯҳнаро дар ҷои аввал гузошта, ба нашр ва таҳлили онҳо диққати махсус медиҳад” [121, 228].

Ин муҳаққиқ дар аввалин асарҳои таърихии Айнӣ имтиёз доштани “мавзӯҳои сиёсӣ” ва ҷузъи асосии илми таърих қарор нагирифтани “мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ”-ро аз камбудии осори таърихии устод доништа, дар осори бадеии солҳои баъди ӯ умқи ва паҳно пайдо кардани таҳқиқоти таърихии Айниро аз пешрафти дарёфтҳои илмӣ дар ин самт медонад ва дар ин замина асарҳои “Шӯриши Муқаннаъ”, “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик”, “Тирози ҷаҳон” ва “Ҷашни таърихӣ”, ҳамчунин повести “Одина”, романҳои “Дохунда”, “Ғулумон” ва “Ёддоштҳо” нависандаро таҳлил мекунад ва бунмояи таърихии онҳоро ба хонанда менамояд.

Муҳаммадҷусуф Имомзода дар мақолаи “Нигоҳи Айнӣ ба масъалаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии аморати Бухоро” бори аввал диди илмӣ ва таърихии Айниро дар заминаи мушкилоти иҷтимоӣ ва сиёсии замони мавриди назараш, аз ҷумламасъалаи “юриши ғосибонаи артиши ҳукумати подшоҳии рус ба Осиёи Миёна ва муборизаи бесуботона ва дар айни замон тобеияти ҷоплусонаи амирони манғит бо онҳо” [85, 20] таҳқиқ ва арзёбӣ

кардааст, ки аз бисёр чихат бозгӯи чанбаи тозаи хунари таърихнигории Айни ва диди моҳиятҷӯи муаллифмебошад. Муҳаққиқ масъалаи зикршударо дар заминаи таҳлил ва баррасии “Таърихи амирони манғитияи Бухоро” анҷом дода, баъзе паҳлаҳои усули таърихнигории Айниро ба таври мушаххас муайян намудааст.

Ба мушоҳидаи М. Имомов устод Айни аввалин муомилаи аморати Бухоро бо Русияро ба замони салтанати амир Ҳайдар нисбат дода, дар заминаи санадҳои қотеъ дар замони амирони баъдӣ, аз ҷумла амир Насруллоҳ бештар шудани даҳолати Русияро таъйид менамояд ва меафзояд, ки “назари таърихшиносона ва олимонаву воқеънигоронаи устод Айни ба воқеоту ҳаводиси он рӯзгор чунон баҳои ҳаққонӣ дода шуда, ки имрӯз низ аксари он чун амри қотеъ қабулшаванда буда, касе аз таърихшиносон наметавонад ба дурустии он шубҳа кунад” [85, 20-21]. Муҳаққиқ назари Айниро ба сиёсати ғосибонаи рус ба тариқи зер дастабандӣ кардааст, ки далели диди амиқ ва моҳиятҷӯи таърихнигории ӯ дар шиноخت ва арзёбии сиёсати султаҷӯёнаи Русия дар Осиёи Миёна дар он замон мебошад:

- а) муомилаи манфиатхоҳонаи рус бо амир Ҳайдар;
- б) ҷаҳду талош ва парҳоши русу англис барои ба даст овардани Осиёи Миёна;
- в) дар зулму ситам ва ришвахорӣ шабеҳи манғитиён будани Русия;
- г) сиёсати маъмурони рус ба аҳолии Бухоро ва масъалаи мактаб;
- ғ) пушту паноҳи ҷиноятҳои ҳукуматдорони аморат будани Русия;
- д) тафриқаандозии мазҳабӣ;
- е) сиёсати мунофиқонаи элчихонаи рус дар масъалаи рӯзнома ва ислоҳот.

Муҳаққиқ масъалаҳои зикршударо аз нигоҳи Айни ба алоҳидагӣ баррасӣ карда, ба ин натиҷа мерасад, ки “ҳамаи он ҷабру ситам ва беадолатихое, ки ҳукумати подшоҳии рус нисбат ба раияти мусалмон раво медошт, аз назари мӯшикофона ва таърихнигоронаи нависанда дур

намондааст. ӯ ин ҳукуматро “истибдодӣ” ва сарварони онро “арбоби истибдод” ном мебарад. Ҳукумати Русия ҳеҷ вақт намехост, ки муслимин маърифатнок шаванд, зеро мустамликадорон хуб медонистанд, ки мардуми зердасташон босавод шаванд, барои ҳуқуқи худ рӯзе исён хоҳанд кард. Аз ин рӯ дар ҷаҳолат нигоҳ доштани онҳо барои Русия манфиатноктар буд. Ҳаракати одии муслимин барои бедорӣ ва ҳифзи ҳуқуқи худ аз тарафи ин ҳукумат саркӯб карда мешуд. Чунончи, Айнӣ менависад: “Ҳукумати истибдодӣ, ки барои нест кардани ҳаракатҳои бедории мусулмонон баҳона мекофт, бо иғвои мулоҳо тараққипарваронро зери назорат мегирифт, ҳабс мекард, мактабҳо ва ҷамъиятҳои хайрияро мебастанд, муҳаррир ва муаллимонро ҳабс ё бадарға мекард” [85, 23].

Аз таҳқиқоти анҷомдодааш М. Имомзода ба хулоса меояд, ки дар нишон додани таърихи беш аз панҷоҳсолаи истибдоди ҳукумати подшоҳии рус дар Осиёи Миёна, хусусан дар аморати Бухоро осори таърихии Айнӣ нақши бузург дошта, дар ин замина ӯ ба сифати як мутафаккири таърихшинос аз заволи қавму миллат ва дину оин қаблан қомеаро хушдор додааст. Муҳақиқ бузургии Айниро дар он медонад, ки воқеияти таърихи воқеъбинона инъикос намуда, таъсири асафбори онро ба сарнавишти кишвар пешбинӣ менамояд. Ба андешаи М. Имомзода “факту далоили овардаи адиб ҳама муътамад буда, бархе аз онҳо дар ҳеҷ сарчашмаи дигар зикр нашудаанд. Дар тамоми андешаҳои нависанда нисбат ба ин масъала муаллиф ба сифати ифшоғари забардасти сиёсати императори рус таҷаллӣ мегардад. Ин фаъолияти ифшоғарии С. Айнӣ яке аз падидаҳои муҳими миллӣ-озодихоҳии мардуми тоҷик ба ҳисоб меравад” [85, 31].

Чунон ки ба мушоҳида расид, ин мақолаи М. Имомзода дар айнишинии давраи истиқлол ҳарфи тоза ва бодалел дар бораи маслаки таърихшиносии ва андешаҳои ояндабинонаи устод Айнӣ буда, нақши равшангароёнаи ӯро дар тағйири афкори ҷомеа ва тағйири дидгоҳҳо

нисбат ба сиёсати истибдодии Русияи подшоҳӣ муайян ва мушаххас месозад.

Б. Валихоҷаев дар мақолаи “Таърихи инқилоби Бухоро” ва масъалаҳои муҳити адабӣ” маҳорати таърихнигории Айниро дар заминаи инъикоси “масъалаҳои муҳити адабӣ, намояндагони чараёни маданияи адабии охири садаи XIX ва аввали садаи XX дар мисоли “Ёддоштҳо”, “Намунаи адабиёти тоҷик”, “Таърихи инқилоби Бухоро ва ғайра” [64, 88] баррасӣ намудааст, ки паҳлуи дигари диди таърихнигории устодро мушаххас менамояд.

Ба мушоҳидаи ин донишманд дар асарҳои номбурда устод Айни ҳолати муҳити адабию маданияи даврро ҳамчун шоҳиди бевоситаи он ба қалам дода, дар бораи ашхосе сухан мегӯяд, ки “бо онҳо мусоҳиба дошта, мулоқот намуда ва ё онҳоро дидааст”. Ин амали Айниро муҳаққиқ далели диди амиқи таърихшиносӣ муаррихии ӯ доништа, барои таъйиди назараш дар заминаи асарҳои дар боло зикршудаи Айни, масъалаҳои адабӣ, илмӣ ва фарҳангиро аз диди таърихнигории устод муфассал таҳлил ва арзёбӣ менамояд. Муҳаққиқ дар мақола маълумоти Айниро дар бораи муҳити адабию илмӣ, китобхонаҳо ва мадрасаҳои Бухоро зикр ва таҳлил карда, ба ин хулоса меояд, ки “гуфтаҳои устод оиди муҳити маданӣ, адабӣ ва намояндагони он ҳуҷҷатҳои боэътимод” буда, барои равшан кардани саҳифаҳои торики таърихи тоҷикон ва фаросӯи адабию илмӣ ва фарҳангии онҳо ҳанӯз ҳам арзиши дараҷаи аввал доранд.

Дар миёни таълифоти дар ин самт анҷомгирифта мақолаи Камол Айни, ки таҳти унвони “Китобе, ки ҳафт сол дар зиндон буд” ҳамчун муқаддимаи китоби устод Айни “Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро” (чопи Техрон, 1381) ба нашр расидааст, дар шинохти назариёт ва усули таърихнигории устод Айни арзишманд мебошад. Дар ин мақола Камол Айни нахуст дар бораи таърихи эҷод ва фарқи нусхаи охир аз таҳрири ўзбакии он, ки дар тарҷумаи “аз дӯстони бовафои устод Айни, Қорӣ Юлдош Пӯлод” [24, 10] ба чоп расидааст маълумот оварда, сипас дар бораи

тарҷумаи тоҷикии он, ки “адиб ва суҳанварони номдори мо Раҳим Ҳошим” [24, 8] анҷом додааст суҳан карда, ниҳоят моҳияти ҷусторҳои Айниро дар инъикоси муҳимтарин воқеаҳои давраи инқилоби Бухоро бо мисолҳо ба хонанда менамоёнад.

Яке аз дарёфтҳои муҳими таърихии Айниро фарзанди ӯ Камол Айнӣ дар он дидааст, ки муаллиф дар ин китоб “асомии шахсиятҳои воло”-еро, ки “ҳамагӣ бо сифоти мусбат ва манфии худ фаъолият мекарданд” ҳамчун ҳуҷҷати таърих зикр кардааст, ки “дар он замони муборизоти фикрӣ ва таҳаввулоти ҳаррӯза дар умури маориф ва тарбият ва ахлоқи ҷомеа аҳамияти фавқулодаи илмӣ, фарҳангӣ, сиёсии муҳиме дошт” [24, 12]. Дарёфти дигар, ба пайбурди ин донишманд, “барои таърихи кишвар бениҳоят муҳим” [24, 9] будани китоби “Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро” мебошад, ки саҳифаҳои тираи таърихи миллатро барои хонанда ба ҳамешагӣ равшан месозад. Муҳаққиқ ҳуҷҷатписандӣ ва эътимод ба ҳақиқати таърихро аз тамоюли вижаи таърихнигорӣ ва усули илмии инъикоси воқеиятҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар таҷрибаи устод Айнӣ ба шумор меоварад.

Камол Айнӣ бо иқтибоси поре зер аз китоби “Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро”, пеш аз ҳама ҳадафи ормонгароии миллӣ ва ояндабинии Айниро дар шинохт ва арзёбии моҳияти воқеиятҳои таърихии он рӯзгор таъкид кардааст, ки имрӯз низ ҳамчун ҳуҷҷат аз забони Айнӣ арзишманд аст: “Азбаски тараққиқпарварон дар ин чанд моҳ ҳукумати Бухороро хуб шинохта буданд ва ҳам то кучо будани лутфи амиро медонистанд, таслим нашуданд, зеро таслим шудан ҳамон буд ва талаф шудан ҳамон. Чун ҳол бад-ин минвол расид, дар миёни ҷавонбухороиён барои ҳифзи ҳаёти худ ду фикр афтод. Фирқае мегуфтанд: бо ватан ва хонумон видоъ карда ва дохили Туркистон ҳичрат мекунем ва дағдағаи ислоҳоти Бухороро то вақти марҳуми муносиб во мегузorem. Фирқаи дигар мегуфтанд, ки ҳар чӣ бодо бод! Ба Когон меистем. Охирин мунофират, ки миёни болшевикони рус ва ҳукумати Бухорост, ба шамшер хоҳад ҳал шуд.

Толеъи мо низ дар он ғавго ҳал мешавад” (24, 7-8). Чунон ки мебинем, ин фоли Айнӣ ҳақиқати ғоҷеаи миллатпарастони Бухороро дар замони истибдоди рус таъйид мекунад, ки муаллифи мақола онро ба сароҳат мушаххас сохтааст.

Ҳамин тавр, аз таҳлилҳои дар ин фасл анҷомгирифта нуктаи муҳим ин аст, ки устод Айнӣ бо таълифи осори таърихӣ ва истифодаи огоҳонаи асноди таърихӣ дар асарҳои бадеиаш чешраи хунарии худро ҳамчун таърихнигори ҳаққӯву ҳақшинос ва баёнгари андешаҳои ормонгароёнаи миллӣ барои имрӯзу фардо ҳифз намудааст. Он чи дар ин замина гуфта шуд, собит месозад, ки Айнӣ дар шиноخت ва инъикоси воқеаҳои таърихии марбут ба сарнавишти миллати тоҷик дар осори таърихиаш берӯю риё буда, чешраи асили инсонӣ ва хунарии худро ҳамчун амонатнигаҳдори таърих ба ихтиёри наслҳои имрӯзу оянда супоридааст, ки чузъе аз сарнавишти миллати тоҷик мебошад.

## ХУЛОСА

Таҳқиқоти дар марҳалаҳои гуногун дар айнаишносии тоҷик анҷом гирифта нишон медиҳад, ки дар тури солҳо пахлуҳои гуногуни фаъолият ва эҷодиёти Айнӣ ҳамчун шоир, нависанда ва олим мавриди омӯзиши ҷомеъ ва таҳлилии донишмандон қарор гирифта, нақш ва ҷойгоҳи ӯ дар таърихи адабиёту фарҳанги тоҷик ба таври мушаххас муайян карда шудааст. Таҳқиқ ва арзёбии осори илмии дар ин замина баррасӣ шуда моро ба хулосаҳои зерин овард, ки ба таври ғушурда зикр менамоем.

1. Таҳқиқ ва арзёбии ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Садриддин Айнӣ аз нимаи дувуми солҳои бистуми садаи бист шуруъ шуда, соҳаи мустақили айнаишносиро ба вуҷуд овард, ки се марҳаларо дар бар мегирад. Марҳалаи аввал аз солҳои бистум то шастум, дувум аз солҳои ҳафтодум то навад ва савум давраи Истиклолро дар бар мегирад, ки ҳар кадом бо хусусиятҳои хоси худ аз ҳамдигар фарқ мекунад.

2. Хусусиятҳои хоси марҳалаи аввали ҷустуҷӯҳои айнаишносонро дар шинохти аҳвол ва осори устод Айнӣ равиши усулии таҳқиқ ва тобеият ба тамоюлҳои ақидатии (идеологӣ) сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мушаххас менамояд, ки зери таъсири сиёсати ҳоким шакл гирифта, то нимаи давуми солҳои шаст идома ёфтааст. Аз нахустин таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифта, яъне мақолаҳои Б. Азизӣ, Ҷ. Иқромӣ, Н. Бектош ва дигарон назари айнаишносон ба замони зиндагӣ, муҳити адабию фарҳангӣ ва аҳволу осори С. Айнӣ ҷанбаи амиқи сиёсӣ ва иҷтимоӣ-ғароии маҳз дошта, таҳқиқ ва арзёбии мушкилоти мавриди назар аз мавқеи идеологияи расмӣ ҳизби ҳоким сурат гирифтааст.

3. Дар марҳалаи аввал асосан “Намунаи адабиёти тоҷик”, повести “Одина” ва романи “Дохунда” баррасӣ шудааст, ки аксаран ҳолисона набуда, моҳияти ҷустуҷӯҳои нависанда зери таъсири идеологияи сиёсатгаро ва иҷтимоӣ-ғаро таҳриф шудааст. Дар ин миён, бо вуҷуди ҷанбаҳои манфии ақидатиаш, мақолаи Н. Бектош “Садриддин Айнӣ дар



адабиёти инқилобии тоҷик” ва рисолаи ӯ “Садриддин Айни ва эҷодиёти ӯ” аз арзиши хос бархурдор буда, дар онҳо бори аввал замон ва муҳити зиндагӣ, наштаи иҷтимоӣ ва ташаккули таҳаввули роҳи эҷодии Айни то инқилоб ва баъди он аз мавқеияти касбӣ баррасӣ шуда, хусусиятҳои мундариҷаи ғоявӣ ва бадеии насри Айни ва баъзе камбудҳои он воқеъбинона муайян карда шудааст.

4. Дар таҳқиқоти баъдӣ, аз ҷумла асарҳои И. Брагинский, М. Шукуров, З. Муллоҷонова, Н. Маъсумӣ, А. Маниёзов, С. Табаров, А. Сайфуллоев, Х. Отахонова ва дигарон, ки дар ин марҳала ба вуҷуд омадааст, масъалаҳои ҳаёт ва эҷодиёти тоинқилобии Айни (назм, наср, публицистика ва осори педагогӣ), асарҳои ҷудоғонаи насрии нависанда (повести “Одина”, романҳои “Дохунда”, “Ёддоштҳо”, осори публицистӣ ва педагогии давраи шуравӣ), ғаъолияти илмии Айни ва монанди инҳо баррасӣ шудаанд, ки нисбат ба солҳои бисту сӣ пурғунҷоиш ва аҳамиятнок мебошанд.

5. Дар аксари таҳқиқоте, ки дар марҳалаи дувуми айнаишиносӣ ба майдон омадаанд, аҳвол ва осори Айни дар замианаи воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабии замони шӯравӣ таҳқиқ ва таҳлил шудаанд, ки низ тобеияти усули таҳқиқ ва андешаҳои назарии муаллифон ба идеологияи расмӣ равшан ба назар мерасад ва моҳияти ҷустуҷӯҳои онҳоро муайян менамояд. Дар ин замина ҷустуҷӯҳои илмии айнаишиносоне мисли М. Шукуров, С. Табаров, А. Сайфуллоев, Р. Фиш ва Р. Ҳошим, Р. Ҳодизода, А. Набиев, А. Кӯчаров, А. Маҳамадаминов ва дигарон ҷобили мулоҳиза буда, ин муҳаққиқон дар шинохти мушаххасоти зиндагинома ва осори устод Айни аз равишҳои усулли таҳқиқи таърихив муқоисавӣ истифода карда, концепсияи хоси арзёбии аҳвол ва осори Айниро шакл додаанд, ки ҷеҳраи инсонӣ ва ҳунарии нависандаро воқеъбинона ба хонанда менамоянд.

6. Аз таҳқиқоти доир ба ҳаёт ва эҷодиёти устод Айни анҷомгирифта бармеояд, ки ӯ дар таърихи илму адабиёт ва фарҳанги тоҷикон нақш ва

чойгоҳи хос дошта, таҷрибааш дар ташаккул ва инкишофи адабу фарҳанги миллат бешоибаст. Яке аз паҳлуҳои аҳвол ва осори Айниро дар айнишиносӣ муносибати ӯ ба инқилоби Октябр ва ҷадидон муайян мекунад, ки дар ин марҳала масъалаи мазкур мавриди таваҷҷуҳи хоси баъзе муҳаққиқон қарор дошта, мавқеи Айни мушаххас қарда шудааст. Ҷустуҷӯҳои дар ин самт анҷомгирифта далели он аст, ки пойбандии Айни ба инқилоби таҳмили Октябр, пеш аз ҳама, дар пояи шинохти манфиат ва мавқеи инсон дар ҷамъа устувор гардида, ин равиш ҳеҷ гоҳ монеъи таҳаввули андешаи худшиносии миллӣ дар самтҳои фаъолияти адабӣ, илмӣ ва публитсистии ӯ нашудааст, баръакс заминаро барои таҳаввули афкори иҷтимоӣ ва инсонпарваронаи ӯ фароҳам овардааст, ки мероси адабию илмиаш ин фарзиятро таъйид мекунанд.

7. Хусусияти умдаи марҳалаи савуми ҷустуҷӯҳои айнишиносонро навназарӣ ва биниши тозаи интиқодӣ мушаххас месозад, ки ифодагари равиши хоси ташаккул ва таҳаввули ин соҳа ва ҷустуҷӯҳои илмӣ муҳаққиқон мебошад. Омили асосии ин таҳавулот тағйироти сиёсӣ иҷтимоӣ дар ҷомеа рухдода, ошкорбаёнӣ ҳақталошӣ, баҳусус фарорасии истиқлолияти воқеии кишвар мебошад, ки шароитро барои баёни андешаву оро муҳайё сохт ва имконе фароҳам омад, ки айнишиносон ба аҳвол ва осори Айни, аз ҷумла шинохти ҷеҳраи инсонӣ ва ҳунарии ӯ, мансубияти иҷтимоӣ ақидатии нависанда ва таъсири он ба эҷодиёташ, ҳифзи ҳувияти миллӣ, талоши бешоибаст барои барқарор қардани ҳуқуқҳои таърихӣ адабию фарҳангии тоҷикон бо навназарӣ ва биниши тозаи интиқодии моҳиятӣ бархурд кунанд ва ҳақиқати сарнавишти инсонӣ ва ҳунарии Айниро бинамоянд.

8. Афзалияти дигари ҷустуҷӯҳои илмӣ айнишиносонро дар ин марҳала бо диди нав ва моҳиятӣ ба таҳқиқи паҳлуҳои гуногуни фаъолияти адабиву илмӣ ва фарҳангии Айни таваҷҷуҳ қардан ва ҷиҳатҳои торик ё баҳсноки андешаву орои ӯ, аз ҷумла муносибаташ ба сиёсати вақт, ҷараёни ҷадидия, забон ва адабиёти форсии тоҷикӣ ва асолати меросбариро воқеъбинона

тахқиқ ва арзёбӣ намудан муайян менамояд, ки шинохти воқеъбинонаи сарнавишти нависанда дар фаросӯи таърих мебошад.

9. Аз солҳои бистуми садаи гузашта ба ин тараф яке аз хусусиятҳои асосии ҷустуҷӯҳои айнишиносонро таҳқиқ ва арзёбии масъалаи мундариҷаи ғоявии осори Айнӣ ташкил менамуд, ки мутобиқи ҳаҷми идеологияи ҳоким шакл гирифта буд. Ба ин далел, тамоюли асосии равиши таҳқиқро нақши Айнӣ дар тасвир ва шарҳу маънидоди мушкилоти сиёсӣ иҷтимоӣ ва ахлоқӣ муайян мекард. Дар ин замина таҳқиқоти анҷомгирифта дар шинохт ва арзёбии ҳунари нависанда дар офариниши образҳои бадеӣ, шахсиятпардозӣ, усули сюжетсозӣ, сохтори коопозитсионӣ, забон ва сабки нависанда низ қобили мулоиза мебошад.

Муқоисаи таҳқиқоти дар ин самт анҷомгирифта нишон медиҳад, ки ҳунари Айнӣро дар офаридани образҳои бадеӣ, характерҳо, банду басти асари бадеӣ, пеш аз ҳама, фарогирии воқеиятҳои зиёд, лаҳзаҳо, муносибати шахсиятҳои асар ба ҳодисаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа ва шахсиятҳо мушаххас сохта, дар ин замина тасвири дақиқи бадеии воқеиятҳо ва ҳулуқи ҳуҷи шахсиятҳо омили аслии ташаккул ва таҳаввули тарзи бадеии нигоҳи нависанда мебошад.

10. Фаъолияти адабиётшиносии Айнӣ ҷузъи муҳими таҳқиқоти айнишиносон буда, ҷеҳраи ӯро ҳамчун “аввалин адабиётшиноси советии тоҷик” ба хонанда муаррифӣ мекунад. Дар таҷриба ба таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифта метавон ҳулуқа кард, ки адабиётшиносӣ аз ибтидои фаъолияти эҷодӣ то охири рӯзҳои ҳаёташ ҷузъи асосии ҷустуҷӯҳои эҷодии Айнӣ қарор гирифта, дар ин самт ӯ дар фосилаи мушаххаси замони қорҳои шоистаеро ба анҷом расонидааст. Муҳаққиқон Х. Мирзозода, Р. Ҳодизода, Э. Муллоқандов, А. Махмадаминов ва дигарон фаъолияти адабиётшиносии Айнӣро дар таҳқиқ ва арзёбии мушкилоти таърихи адабиёт, масъалаҳои назарӣ ва зебоишиносӣ (эстетикӣ) дар мисоли “Намунаи адабиёти тоҷик”, таҳқиқоташ доир ба рӯзгор ва осори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ, Восифӣ, Навоӣ ва ғайра муҳим шинохта, ӯро

бунёдгузори равиши тозаи илми адабиётшиносии навини тоҷик ба шумор овардаанд.

11. Муҳаққикон фаъолияти забоншиносиро низ чузъи муҳими ҷустуҷӯҳои эҷодии Айнӣ шинохта, нақши андешаву орои ӯро дар ҳифзи хувияти миллӣ ва арзишҳои фарҳангии тоҷикон бузург маънидод кардаанд. Аз таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифта бармеояд, ки забон барои Айнӣ аз оғози фаъолияти эҷодиаш унсури муҳими хувиятсозии миллӣ буда, ин тамоюли фикрӣ дар пешниҳод ва ҳалли масъалаҳои бунёдии забон раҳнамои ӯ будааст. Ба ин далел, бесабаб нест, ки Айнӣ дар давоми фаъолияти эҷодиаш масъалаҳои бунёдии забон-ҳифзи асолати забони тоҷикӣ, поксозии забон, интиҳоби забони миллии содаву оммафаҳм, муносибати эҷодкорона ба забони гуфторӣ, луғату луғатсозӣ ва ғайраро ба миён гузошта дар роҳи ҳаллу фасли мусбати онҳо талош варзидааст.

12. Муруре ба осори таърихии Айнӣ ва таҳқиқоти дар ин замина анҷомдодаи адабиётшиносон ва таърихшиносон собит месозад, ки таърих барои ӯ аз оғоз, ба қавли худаш “силоҳе дар муборизаи роҳи фардо” будааст. Аз таҳқиқоти дар ин замина анҷомдодаи М. Шакурӣ, Р. Ҳошим, З. Ш. Раҷабов, А. Мухторов, Б. Валихоҷаев, М. Имомзода, Л. Н. Демидчик ва дигарон маълум мешавад, ки устод Айнӣ бо таълифи осори таърихӣ ва истифодаи огоҳонаи асноди таърихӣ дар осори бадеияш чехраи хунарии худро ҳамчун таърихнигори ҳақҷӯву ҳақшинос ва баёнгари андешаҳои ормонгароёнаи миллӣ барои имрӯзу фардо ҳифз намудааст. Айнӣ дар шинохт ва инъикоси воқеиятҳои таърихии гузуштаву муосири марбут ба сарнавишти миллати тоҷик дар осори таърихӣ ва бадеиаш берӯю риё буда, чехраи асили инсонӣ ва хунарии худро ҳамчун амонати таърих ба ихтиёри наслҳои имрӯзу фардо супурдааст, ки низ чузъе аз сифоти миллати тоҷик мебошад.

## ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Аз баррасиҳо ва арзёбиҳои анҷомгирифта маълум мешавад, ки оид ба раванди айнаишиносӣ ва баъзе паҳлуҳои он таҳлилҳо ва арзёбӣҳои суратгирифта бошад ҳам, аммо то ба имрӯз ин мавзӯ ба тарзи монографӣ мавриди таҳқиқ ва баррасии ҷомеъ қарор нагирифтааст. Доираи мавзӯи баҳс ва микёси ҷуғрофӣи айнаишиносӣ васеъ буда, маҳдудии шӯравии собиқ ва ҷаҳонро дар бар мегирад, ки фаро гирифтани он дар ин таҳқиқот аз имкон берун буд. Бинобар ин, дар диссертатсия кӯшиш ба харҷ дода шуд, ки марҳалаҳо ва тамоюлҳои инкишофи айнаишиносӣ, ҷустуҷӯҳои муҳаққиқон дар шинохти хусусиятҳои мундариҷавию ғоявӣ ва бадеии осори нависанда ва омӯзиши паҳлуҳои дигари фаъолияти илмии Айнӣ ҳамчун адабиётшинос, забоншинос ва муаррих муайян ва мушаххас карда шавад. Дар алоқамандӣ бо мавзӯи мавриди таҳқиқ барои истифодаи амалии он пешниҳодҳои зерин тавсия карда мешаванд.

1. Диссертатсия ба унвонҷӯёни дараҷаҳои илмӣ ва муҳаққиқони соҳа дар таҳқиқ ва арзёбии мавзӯҳои ба ин монанд ва баррасии таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифта метавонад ёри назарӣ ва амалӣ расонад.

2. Дар диссертатсияи алоҳида мавриди омӯзиши амиқ қарор додани паҳлуҳои ҷудоғонаи айнаишиносӣ, аз ҷумла ҷустуҷӯҳои шахсиятҳои алоҳида дар омӯзиши ҳаёту осор ва ҳунари тасвиргарии устод Айнӣ барои муайян кардани нақши ӯ дар инкишофи адабиёти тоҷик муҳим ба назар мерасад.

3. Зарурати таҳқиқ ва арзёбии таҳқиқоти адабиётшиносон доир ба аҳвол ва осори шоирон ва нависандагони дигар дар миён буда, ин мушкилот бояд мавриди тавачҷуҳи донишмандони соҳа қарор бигирад.

4. Дар диссертатсия ба таври алоҳида мавриди таҳқиқ қарор гирифтани таҷрибаи айнаишиносон барои муайян намудани нақш ва ҷойгоҳи Айнӣ дар таърихи адабиёти навини тоҷик муҳим ба шумор меравад.

5. Таҷрибаи айнишиносон барои шинохти тамоюлҳои гуногуни инкишофи адабиёти тоҷик, аз ҷумла назму наср ва арзёбии паҳлуҳои хунари ва мундариҷаи ғоявии он ёрии бевосита мерасонад.

6. Омӯзиши ҳаматарафаи тадқиқоти адабиётшиносон доир ба фаъолияти шоиру нависандагони алоҳида бо мақсади муайян намудани мухтассот ва арзиши бадеии осори онҳо муҳим мебошад.

7. Маводи дар диссертатсия фароҳамомада барои омӯзиш ва таълими таърихи адабиёти тоҷик, ҳаёт ва осори шоирон ва нависандагон, нақди адабӣ, сабқшиносӣ ва балоғати сухан, курсҳо ва семинарҳои таҳассусии факултетҳои гуманитарии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи мусоид фароҳам меоварад.

8. Таҳқиқоти айнишиносон чехраи комили инсонӣ ва адабии Айниро ба хонанда намуда, имкон фароҳам меоварад, ки бахши муҳими натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои муҳаққиқонро дар чараёни таълими назария ва таърихи адабиёти гузаштаву имрӯза, адабиёти шифоӣ ва ҳамчунин дар чараёни соатҳои тарбиявӣ дар муассисаҳои олии касбии кишвар фаровон истифода намуд.

Дар маҷмӯъ, ҳаёт ва осори Айнӣ ва таҳқиқотҳои адабиётшиносон дар шинохти тамоюлҳои эҷодии ӯ яке аз паҳлуҳои таърихи адабиёти навини тоҷик буда, диссертатсияи мазкур ибтидои пажӯҳишҳои вижаи илмӣ дар ин самт мебошад ва таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба омӯзиши масъалаҳои марбут ба он ҷалб менамояд. Таҳқиқи ҳаматарафа ва фарогири таҳқиқотҳо доир ба таърихи адабиёт, аз ҷумла аҳвол ва осори шоиру нависандагони алоҳида, вижагиҳои хусусиятҳои мундариҷавию сохторӣ ва тарзи нигориши онҳо аз мушкилоти мубрами адабиётшиносӣ буда, дурнамои мавзуи мавриди таҳқиқро муайян менамояд.

## КИТОБНОМА

### I. Сарчашмаҳо

1. Айнӣ, С. Осори баргузида. Ҷилди 1 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 478 с.
2. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 8 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 524 с.
3. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 11. Китоби якум / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1963. – 506 с.
4. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 11. Китоби дуюм / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1964. – 436 с.
5. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 12 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 770 с.
6. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 13 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 302 с.
7. Айнӣ, С. Мулоҳизаҳои муаллифи китоби “Мирзо Абдулқодири Бедил” дар бораи рецензияе, ки ба ҳамин китоб аз ҷониби рафиқ Муллоҷонов дада шудааст / С. Айнӣ // Садои Шарқ. – 2004. - № 10-12. – С. 85-91.
8. Айнӣ, С. Эзоҳ / С. Айнӣ // Тоҷикистони сурх. – 1931. – 21 сентябр.
9. Айнӣ, С. Ҷавоби ман / С. Айнӣ // БАС. – 1933. - № 4. – С.16-22.
10. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро / С. Айнӣ. – Техрон: Суруш, 1381. – 208 с.
11. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айнӣ. – Техрон, 1380. – 372 с.
12. Айнӣ, С. Ёдгорӣ. Маҷмуаи шеърҳо / С. Айнӣ. – Самарқанд, 1935. – 62 с.
13. Айнӣ, С. Заруриёти диния. Бо саъю эҳтимом, пешгуфтор, таҳия, тавзеҳот, шарҳи луғот ва феҳрастҳои Абдулҳайи Саидзодаи Муҳаммадамин / С. Айнӣ. – Душанбе: Диловар-ДДМТ, 2000. – 225 с.
14. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби Бухоро / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.

### II. Адабиёти илмӣ ва назариявӣ

15. Абдуллоев, М. Таджикская публицистика и национальная идентичность / М. Абдуллоев. – Душанбе, 2014. – 309 с.

16. Абдуллох, М. Устод Айнӣ ва ҳудогоҳии миллӣ / М Абдуллох // Садои Шарқ. – 1996. - №5-8. – С. 90-96.
17. Абдуллох, М. Адабиёти ҷадидия ва худшиносии миллӣ / М. Абдуллох // Гули мурод. – 1997. - № 1-3. – С. 59-62.
18. Абдуллох, М. Мо ҳаққи интиқоди Айниро надорем / М. Абдуллох // Озодагон. – 2014. – 13 май.
19. Абдуллоев, Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ / Ш. Абдуллоев. – Душанбе, 1994. – 151 с.
20. Абдучабборов, Т. Устод Айнӣ ва баъзе масъалаҳои назарии адабиёт / Т. Абдучабборов // Ҷашномаи Айнӣ. Ҷузъи 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 44-54.
21. Азизӣ, Б. Намунаи адабиёти тоҷик / Б. Азизӣ // Овози тоҷик. – 1927. – 27 феврал.
22. Азизкулов, Ҷ., Муллоҷонова, З. Феҳрасти асарҳои С. Айнӣ ва адабиёти оид ба ӯ / Ҷ. Азизкулов, З. Муллоҷонова. – Душанбе: Дониш, 1963. – 326 с.
23. Айнӣ, К. “Ту аҳли донишу фазлӣ, хамин гуноҳат бас!” / К. Айнӣ // Ҷашномаи Айнӣ. Ҷузъи 9. – Душанбе, 2002. – С. 13-22.
24. Айнӣ, К. С. Китобе, ки ҳафтад сол дар зиндон буд / К. С. Айнӣ // С. Айнӣ. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. – Техрон: Суруш, 1381. – С. 1-15.
25. Айнӣ, Х. Жизнь Садриддина Айнаи / Х. Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 1982. – 120 с.
26. Амиркулов, С. “Ёддоштҳо” ва баъзе масъалаҳои омӯзиши протсеси адабии нимаи дуюми асри 19 / С. Амиркулов // Ҷашномаи Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 12-128.
27. Амиркулов, С. Таҳаввули адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX / С. Амиркулов. – Душанбе: Дониш, 1997. – 135 с.
28. Амонов, Р. Географияи осори бадеии устод Айнӣ / Р. Амонов // Ҷашномаи Айнӣ. Ҷузъи 5. – Душанбе: Дониш, 1978. - С. 13-23.



29. Асозода, Х. Тачдиди назар бояд / Х. Асозода // Садои Шарқ. – 1989. - № 6. – С. 118-121.
30. Асозода, Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф, 1999. – 448 с.
31. Асозода, Х. Устод Айнӣ ва Лоҳутӣ / Х. Асозода // Садои Шарқ. – 2008. - № 4. – С. 85-92.
32. Асозода, Х. Сиёсат, воқеият ва устод Айнӣ / Х. Асозода // Садои Шарқ. 2009. - № 5. – С. 98-112.
33. Асозода, Х. Садриддин Айнӣ дар миён ҳаст ва хоҳад буд / Х. Асозода. – Душанбе: “Бухоро”, 2013. – 192 с.
34. Асозода, Х. Иловаҳо ба шарҳи ҳоли устод Айнӣ / Х. Асозода. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 184 с.
35. Аъзамзод, С. Адабиётшиносии тоҷик ва ҷустуҷӯҳои илмии Лутфулло Бузургзода / С. Аъзамзод. – Хучанд: Нури маърифат, 2009. – 248 с.
36. Афсаҳзод, А. “Нисоб-ус-сибён” / А. Афсаҳзод // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 2. – Душанбе: Сарредаксияи илмии энциклопедияи советии тоҷик, 1989. – 559.
37. Аҳмадов, М. Фарҳангномаи устод Садриддин Айнӣ / М. Аҳмадов / Садои Шарқ. – 2004. - № 4. – С. 96- 106.
38. Аҳмадов, М. Луғати устод Айнӣ / М. Аҳмадов / Ганҷи сухан. Ҷилди сеюм. – Хучанд: Нури сухан, 2014. – С. 220-226.
39. Аҳмадов, М. Истилоҳоти адабӣ ва нақди устод Айнӣ / М. Аҳмадов // Гули мурод. – 1995. - № 1-6. – С. 36-42.
40. Аҳмадов, М. Луғати тафсирии С. Айнӣ ва хусусиятҳои лексикографии он / М. Аҳмадов // Ганҷи сухан. Ҷилди чорум. – Хучанд, 2015. – С. 180-184.
41. Аҷзӣ, С. Мирёти ибрат / С. Аҷзӣ // Садои Шарқ. – 1989. - № 1. – С. 38-53.
42. Бақозода, Ҳ. Мубориза барои тафаккури солим / Ҳ. Бақозода // Овози тоҷик. – 1930. – 2 декабр.

- 43.Бақозода, Қ. Рисола оид ба матншиносӣ / Қ. Бақозода. Нависанда ва идеали замон. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 244-249.
- 44.Бақозода, Қ. Устод Айнӣ ва ташаккули афкори адабию эстетикӣ тоҷик дар солҳои бистум / Қ. Бақозода. Гузашти айём ва таҳаввули адабиёт. – Душанбе: Деваштич, 2009. – С. 230-278.
- 45.Бать, Л. О. О книге Садриддина Айна “Смерть растовщика» / О. О. Бать //Знамя. – 1947. - № 12. – С. 182-183.
- 46.Бахтин, М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – Москва: Художественная литература, 1986. – 543 с.
- 47.Бектош, Н. Садриддин Айнӣ дар адабиёти инқилобии тоҷик / Н. Бектош // Тоҷикистони сурх. – 1931. – 3, 5 август.
- 48.Бектош, Н. Садриддин Айнӣ ва эҷодиёти ӯ / Н. Бектош. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1933. – 56 с.
- 49.Бечка, И. К отражению реальности в повести Садриддина Айна “Марги судхур» / И. Бечка // Изв. АН Тадж. ССР. Отд. Обществ. наук, 1966. - № 4. – С. 46-54.
- 50.Беҳбудӣ, Н. С. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои забони адабии тоҷик / Н. С. Беҳбудӣ // Чашномаи Айнӣ. Ҷузъи 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 32-43.
- 51.Бобоев, Ю. Жанри таърихӣ ва романи “Ғуломон”-и Садриддин Айнӣ / Ю. Бобоев. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1948. – 54 с.
- 52.Бобоев, Ю. Эстетика ва қадамҳои насру назми тоҷик / Ю. Бобоев. – Душанбе: Адиб, 1988. – 608 с.
- 53.Брагинский, И. С. Ҳаёт ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ / И. С. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 193 с.
- 54.Брагинский, И. С. От Авесты до Айна / И. С. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 255 с.
- 55.Брагинский, И. С. О сущности творчества С. Айна / И. С. Брагинский // Чашномаи Айнӣ. Ҷузъи 5. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 7-12.

56. Брагинский, И. С. Итоги и перспективы айнианы / И. С. Брагинский // Чашномаи Айнӣ. Ҷузъи 7. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 284-293.
57. Бухорой, М. Ш. Сарнавишти форсии тоҷикии Фароруд дар садаи бист / М. Ш. Бухорой. – Душанбе: Адиб, 2003. – 99 с.
58. Бухорой, М. Ш. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М. Ш. Бухорой. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист. – Душанбе: Пйванд, 2006. – С. 211-283.
59. Бухорой, М. Ш. “Намунаи адабиёти тоҷик” ва аҳамияти таърихии он / Садриддин Айнӣ. – Намунаи адабиёти тоҷик. – Техрон, 1380. – С. 1-17.
60. Бушмин, А. С. Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры / А. С. Бушмин. – Москва: Современник, 1980. – 334 с.
61. Валихоҷаев, Б. Устод Айнӣ ҳамчун муҳаққиқи барҷастаи адабиёт / Б. Валихоҷаев // Ҳақиқати Ўзбекистон. – 1966. – 12 апрел.
62. Валихоҷаев, Б. Айнӣ-адабиётшинос / Б. Валихоҷаев // Маориф ва маданият. – 1971. – 20 сентябр.
63. Валихоҷаев, Б., Воҳидов, Р. Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт / Б. Валихоҷаев, Р. Воҳидов. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 58 с.
64. Валихоҷаев, Б. “Таърихи инқилоби Бухоро” ва масъалаҳои муҳити адабӣ / Б. Валихоҷаев // Чашномаи Айнӣ. Ҷузъи 9. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 88-95.
65. Вахабов, М. Т. О социальной природе среднеазиатского джадидизма и его эволюции в период Великой Октябрьской Революции / М. Т. Вахабов // История СССР. – 1963. - № 2. – С. 35-56.
66. Волков, И. Ф. Теория литературы / И. Ф. Волков. – Москва, 1995. – 256 с.
67. Гафаров, Н. Из истории джадидского движения в Бухаре / Н. Гафаров // Гули мурод. – 1997. - № 7-9. – С. 22-26.
68. Гафаров, Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарской Эмирате (начало 20 века) / Н. Гафаров. – Худжанд, 2000. – 176 с.

69. Гафуров, Б. Г. Таджики / Б. Гафуров. – Москва: Наука, 1972. – 664 с.
70. Гулмуродзода, П. Устод Айни ва Абдурауфи Фитрат / П. Гулмуродзода // Адабиёт ва санъат. – 1994. – 17 июн.
71. Гаффоров, Р. Револютсияи Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷик / Р. Гаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 88 с.
72. Гаффоров, Р. Аҳамияти таърихи як мақолаи Айни / Р. Гаффоров // Чашномаи Айни. Ҷилди 9. – Душанбе: Дониш, 2002. – С. 162-170.
73. Гафуров, Б. Тоҷикон. Китоби дуҷум / Б. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 416 с.
74. Декада таджикской советской литературы в Москве. Сборник материалов / - Сталинобод, 1950. – 150 с.
75. Демидчик, Л. Н. О принципа историзма в прозе Айни / Л. Н. Демидчик // Чашномаи Айни. Ҷузъи 4. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 71-89.
76. Демидчик, Л. Н. Таърихи адабиёти советии тоҷик. Насри солҳои 30. Ҷилди 2 / Л. Н. Демидчик. – Душанбе: Дониш, 1978. – 309 с.
77. Дяков, А. М. Сарсухан / А. М. Дяков // С. Айни. Дохунда. – Самарканд, 1930. – С. 7-8.
78. Жирмунский, В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Избранные труды / В. М. Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1977. – 404 с.
79. Зелинский, К. Тасвири образи одам / К. Зелинский // Садои Шарқ. – 1965. - № 11. – С. 124-144.
80. Икромӣ, Ҷ. Назаре ба “Намунаи адабиёти тоҷик” / Ҷ. Икромӣ // Раҳбари дониш. – 1929. – Шумораи 12. – С. 22-24.
81. Икромӣ, Ҷ. Дар бораи баъзе хусусиятҳои насри тоҷик / Ҷ. Икромӣ // Шарқи Сурх. - 1958. - № 11. – С. 113-119.
82. Икромӣ, Ҷ. Устоди ман, мактаби ман, худи ман / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 119 с.
83. Имомов, М. Чаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айни / М. Имомов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 120 с.

- 84.Имомов, М. Сужет ва тасвир дар насри Садриддин Айнӣ / М. Имомов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 427 с.
- 85.Имомзода, М. Нигоҳи Айнӣ ба масъалаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии аморати Бухоро / М. Имомзода // Чашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 12. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 19-32.
- 86.Казымова, Г. Х. Джадидизм и становление общественно-философских воззрений С. Айнӣ / Г. Х. Казымова // Общественные науки в Узбекистане. – 1997. - № 5. С. 49-51.
- 87.Камолиддинов, Б. С. Айнӣ ва забони давлатӣ / Б. Камолиддинов // Гули мурад. – 1998. - № 1-6. – С. 23-29.
- 88.Кӯчаров, А. “Одина” ва масъалаҳои нашри интиқодии он / А. Кӯчаров // Садои Шарқ. – 1981. - № 4. С. 118-123.
- 89.Кӯчаров, А. Тадқиқи текстологии “Одина”-и С. Айнӣ / А. Кӯчаров. – Душанбе: Дониш, 1982. – 146 с.
- 90.Кӯчаров, А. Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик / А. Кӯчаров. – Душанбе: Маориф, 1994. – 144 с.
- 91.Кӯчаров, А. Айнӣшиносӣ ва нашри куллийӣ / А. Кӯчаров // Садои Шарқ. – 1998. - № 1-6. – С. 101-104.
- 92.Кӯчаров, А. Фаъолияти муҳассилӣ ва омӯзгории С. Айнӣ / А. Кӯчаров. – Душанбе: Донишварон, 2018. – 108 с.
- 93.Қаландаров, К. Хизмати устод С. Айнӣ дар таҳрир ва нашри “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ / К. Қаландаров // Чашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 5. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 129-141.
- 94.Қарори пленуми якуми Комитети ташкилии Иттифоқи нависандагонӣ Шӯроии Тоҷикистон / БАС. – 1933. - № 4. – С. 45-46.
- 95.Қосимов, О., Зухуров, Н. Саҳми устод Айнӣ дар луғатшиносии тиббии тоҷик / О. Қосимов, Н. Зухуров // Чашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 12. – Душанбе: 2019. – С. 230-238.

96. Литературоведение на пороге 21 века: Материалы Международной научной конференции (МГУ, май 1997) / - Москва: Рандеву-АМ, 1998. – 501 с.
97. Лотман, Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – Москва: Искусство, 1970. – 384 с.
98. Маниёзов, А. Мулоҳизаҳо доир ба ташаккули насри С. Айни / А. Маниёзов // Чашнномаи Айни. Ҷузъи 2. – Душанбе: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1963. – С. 26-45.
99. Маниёзов, А. Назми Айни дар солҳои револуция / А. Маниёзов // Ҳаёт, қаҳрамон ва адабиёт. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 198-218.
100. Маниёзов, А. Публицистика ва назми устод С. Айни (1918-1921) / А. Маниёзов. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. – 151 с.
101. Маъсумӣ, Н. Повести “Марги судхӯр” асари барҷастаи реализми сотсиалистӣ / Н. Маъсумӣ // Ахбороти шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, ҷузъи 6. – Сталинобод: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1954. – С. 73-84.
102. Маъсумӣ, Н. Рол ва мавқеи айтишиносӣ дар инкишофи забони адабӣ ва забони адабиёти тоҷик баъд аз револуцияи Октябр / Н. Маъсумӣ. Чаҳхонбинӣ ва маҳорат. – Душанбе: Ирфон, 1966. – С. 230-267.
103. Маҳмадаминов, А. Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ (Тазкираи С. Айни “Намунаи адабиёти тоҷик”) / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Сино, 1998. – 211 с.
104. Маҳмадаминов, А. Айтишиносӣ ва замони ҳозира / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Эҷод, 2005. – С. 160 с.
105. Маҳмадаминов, А. Садриддин Айни-олим / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Истеъдод, 2010. – 64 с.
106. Маҳмадаминов, А. Забон ва услуби устод Рӯдакӣ аз назари С. Айни / А. Маҳмадаминов // Садои Шарқ. – 2009. - № 4. – С. 146-149.
107. Маҳмадаминов, А. Андешаҳои С. Айни доир ба забони тоҷикӣ / А. Маҳмадаминов. Садриддин Айни-олим. – Душанбе: Истеъдод, 2010. – С. 36-47.

108. Мирахмадов, А., Самад, В. Тафсири як ишораи Айнӣ / А. Мирахмадов, В. Самад // Садои Шарқ. -1986. - № 10. – С. 108-119.
109. Мирзозода, Х. Садриддин Айнӣ аввалин адабиётшиноси советии тоҷик / Х. Мирзозода. Мулҳизаҳо дар бораи адабиёт (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1963. – С. 172-194.
110. Мирзозода, Х. Адабёти чадидаи демократӣ / Х. Мирзозода // Садои Шарқ. – 1969. - № 9. – С. 101-124.
111. Мирзозода, Х. Гардиши ғоявӣ дар афкори пешазинкилобии С. Айнӣ / Х. Мирзозода // Маориф ва маданият. – 1968. – 15 октябр.
112. Мирзозода, Р. Аҳамияти эстетикӣ порчаҳои адабии китоби “Таҳзиб-ус-сибён”-и Садриддин Айнӣ / Мактаби советӣ. – 1970. - № 1. – С. 40-44.
113. Мирзозода, Х. Устод Айнӣ ва маорифпарварони ибтидои асри 20 / Х. Мирзозода // Садои Шарқ. – 1980. – № 4. – С. 87-90.
114. Мирсодикӣ, Ҷ. Аносири наср / Ҷ. Мирсодикӣ. – Техрон: Интишороти Шифо, 1367. – 500 с.
115. Муллоқандов, Эм. Устод Айнӣ-адабиётшинос / Эм. Муллоқандов // Чашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 5. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 85-121.
116. Муллоҷонова, З. Аз таърихи айнишиносӣ / З. Муллоҷонова // Садои Шарқ. – 1971. - № 5. – С. 129-134.
117. Муллоҷонова, З., Файзуллоев, Н. Феҳрасти асарҳои С. Айнӣ ва адабиёти оид ба ӯ / З. Муллоҷонова, Н. Файзуллоев. – Душанбе: Дониш, 1978. -280 с.
118. Муллоҷонов, Ш. Ритсензия / Ш. Муллоҷонов / Садои Шарқ. – 2004. - № 10-12. – С. 80-84.
119. Мусулмонқулов, Р. Як рӯйи шахсутун / Р. Мусулмонқулов. Фурӯғи шеърӣ чонпарвар. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С. 96-108.
120. Мусулмонқулов, Р. Ошёнӣ дили халқҳо / Р. Мусулмонқулов. Фурӯғи шеърӣ чонпарвар. Маҷмуаи мақолаҳо. –Душанбе: Ирфон, 1984. –С. 109-116.

121. Мухторов, А. Садриддин Айни- историк / А. Мухторов // Чашномаи Айни. Ҷузъи 7. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 225-233.
122. Муқимов, Р. Чанд қайд доир ба маҳорати типсозии ҳаҷвии устод Айни / Р. Муқимов // Чашномаи Айни. Ҷузъи 3. –Душанбе: Дониш, 1966. – С. 81-88
123. Набиев, А. Тасвири олами ботинии инсон. Нависанда ва замон (Масъалаҳои тасвири психологӣ дар насри муосир) / А. Набиев. – Душанбе: Адиб, 1987. – 160 с.
124. Набиев, А. Нахустасари адабиётшиносии советии тоҷик / А. Набиев. Адабиёт ва нақди адабӣ. – Душанбе: Адиб, 1993. – С. 170-178.
125. Набиев, А. Нарзуллои Бектош ва илму адаби тоҷики солҳои 20-30 садаи ХХ / А. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 324 с.
126. Набавӣ, А. Ноқиди моҳиятбин ва муҳаққиқи равандшинос / А. Набавӣ / Абармарди илму фарҳанг (Маҷмуаи мақолаҳо, ёддошт ва меҳрномаҳо бахшида ба 80-солагии академик М. Шакурӣ). –Душанбе: Дониш, - С. 143-163.
127. Набавӣ, А. Мушкилоти навназарӣ ба эҷодиёти устод Айни / А. Набавӣ // Садои Шарқ. – 2011. - № 2. – С. 115- 132.
128. Назарзода, С. Айни ва масъалаҳои забон / С. Назарзода // Чашномаи Айни. Ҷилди 11. – Душанбе: Дониш, 2010. – С. 28-42.
129. Насриддин, А. Нашри нави “Намунаи адабиёти тоҷик” чи гуна бояд сурат гирад? / А. Насриддин. Чиҳил мақола (Таърихи адабиёт, матншиносӣ, нақди китоб, тарҷумаҳои қуръонӣ, ирфон). – Хучанд: МИИ “Ганҷи сухан”, 2007. – С. 366-385.
130. Нафисӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Нафисӣ // Шафақи сурх. – 1345. – 28 шабон.
131. Ниязов, Х. П. Путь Садриддина Айни-поэта / Х. П. Ниязов. – Москва: Наука, 1965. – 144 с.
132. Нозимов, Б. Назари Айни ба типи бадеӣ / Б. Нозимов // Садои Шарқ. – 1976. - № 4. – С. 72-75.



133. Олимҷонов, М. Вожаи “точик” ва вачҳи тасмияи он аз нигоҳи устод Айнӣ / М. Олимҷонов // Қашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 12. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 252-263.
134. Отахонова, Х. Лоҳутӣ ва С. Айнӣ / Х. Отахонова // Қашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 22-31.
135. Отахонова, Х. Чанд масъалаи забон дар мактубҳои устод Айнӣ / Х. Отахонова // Қашнномаи Айнӣ. Ҷилди 9. – Душанбе: Дониш, 2002. – С. 150-161.
136. Очилӣ, Қ. Муваффақияти бузурге дар майдони адабиёт / Қ. Очилӣ // Овози тоҷик. – 1927. – 10 феврие.
137. Панкина, В. Аввалин повести советии тоҷик / В. Панкина // Шарқи сурх. – 1957. - № 7. – С. 97-115.
138. Принципы анализа литературного произведения / - Москва: МГУ, 1984. – 200 с.
139. Раджабов, З. Ш. Садриддин Айнӣ-историк тоҷикского народа / З. Ш. Раджабов. – Сталинабад: Госиздат, 1951. – 362 с.
140. Рауфов, Ҳ. Айнӣ-луғатшинос / Ҳ. Рауфов // Қашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 5. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 152-158.
141. Раҳмонов, А. Сабақҳои мактаби Айнӣ / А. Раҳмонов // Садои Шарқ. – 1979. - № 8. – С. 150-152.
142. Раҳмонов, Ш. Шеър ва Айнӣ / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Маориф, 1994. – 189 с.
143. Раҷабӣ, М. Таъриқи таърих-таъриқи характер / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Адиб, 1990. – 192 с.
144. Раҷабӣ, М. Таърихи танқид ва адабиётшиносӣ. Асосҳои назариву эстетикӣи адабиёти тоҷикии марҳалаи якуми шӯравӣ: солҳои 1920-1954 / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Адиб, 1997. – 206 с.
145. Раҷабӣ, М. Ислом: Ҷадидия ва Инқилоб / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Дониш, 1997. – 245 с.

146. Сайфуллоев, А. Романи устод С. Айнӣ “Дохунда” / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Дониш, 1966. – 218 с.
147. Сайфуллоев, А. Мактаби Айнӣ / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 352 с.
148. Сайфуллоев, А. Чади́дия: моҳияти таърихӣ он чист? / А. Сайфуллоев // Адабиёт ва санъат. – 1988. – 8 декабр.
149. Салимов, Ю. Оид ба анъанаи насри реалистӣ дар осори устод Айнӣ / Ю. Салимов. Ёдгори умр. Ҷилди 1.- Хучанд: Нури маърифат, 2003. – С. 354- 363.
150. Сатторзода, А. Донишманде бо ақли хамеша ҷавон ва ҷӯё / А. Сатторзода // Абармарди илму фарҳанг (Маҷмуаи мақолаҳо, ёддошт ва меҳрномаҳо бахшида ба 80-солагии академик М. Шакурӣ). – Душанбе: Дониш, 2006. – С. 68-78.
151. Сатторзода, А. Ҷойгоҳи устод Айнӣ дар ҷомеаи тоҷик / А. Сатторзода // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 12. – Душанбе: 2019. – С. 13-18.
152. Сатторӣ, Қ. Шеърӣ Рӯдакӣ аз дидгоҳи Айнӣ / Қ. Сатторӣ // Озодагон. – 2008. – 4 сентябр.
153. Солеҳов, М. Як мулоҳиза дар бораи румони “Дохунда” / БАС. – 1936. - № 6. – С. 24-27.- № 7. – С. 15-22.
154. Солеҳов, Ш. Устод Айнӣ ва зухури насри реалистӣ / Ш. Солеҳов. Адабиёт ва шиноҳти он. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 10-16.
155. Солеҳов, Ш. Азамати Айнӣ ва заъфҳои айнишиносони муосир / Ш. Солеҳов. Адабиёт ва шиноҳти он. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 98-105.
156. Солеҳов, Ш. Роман дар адабиёти тоҷикии қарни 20 ( масъалаи ташаккули жанр) / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 331 с.
157. Табаров, С. Нависанда ва олим / С. Табаров // Тоҷикистони сурх. – 1951. – 25 март.
158. Табаров, С. Инқилоби адабиёт / С. Табаров // Садои Шарк. – 1967. - № 11. – С. 127-137.

159. Табаров, С. Дар бораи баъзе масъалаҳои ақоиди эстетикӣ С. Айнӣ / С. Табаров // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 4. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 41-69.
160. Табаров, С. Ёди устод / С. Табаров // Садои Шарқ. – 1979. - № 4. – С. 123- 133.
161. Табаров, С. Тазоди ду ақида / С. Табаров // Садои Шарқ. – 2004. № 10. – С. 73-79.
162. Табаров, С. Зиндагиномаи Садриддин Айнӣ (1875-1899). Дастури таълимӣ барои донишҷӯёни факултетҳои гуманитарӣ / С. Табаров. – Душанбе, 2008. – 479 с.
163. Турсунзода, М. Садридин Айнӣ / М. Турсунзода // Шарқи сурх. – 1953. - № 4. – С. 8-22.
164. Усмонов, А. Унсурҳои ҳаҷв дар асарҳои ғайриҳаҷвӣ устод С. Айнӣ / А. Усмонов // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 4. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 219-228.
165. Усмонов, А. “Намунаи адиёти тоҷик”-сарчашмаи таърихӣ / А. Усмонов // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 12. – Душанбе: Дониш, 2019. С. 366-376.
166. Фиш, Р., Ҳошим, Р. Бо амри вичдон. Шарҳи холи Садриддин Саидмуродзода Айнӣ дар асоси ҳуҷҷатҳо, хотираҳо, мактубҳо ва навиштаҳои худӣ / Р. Фиш, Р. Ҳошим. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 288 с.
167. Хализев, В. Е. Теория литературы / В. Е. Хализев. – Москва: Высшая школа, 2000. – 398 с.
168. Хотамов, Н. Б. Отражение Бухарской народной революции в трудах С. Айнӣ / Н. Б. Хотамов. АКД. – Душанбе, 1973. – 38 с.
169. Храпченко, М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы / М. Б. Храпченко. – Москва: Худож. Лит., 197. – 444 с.
170. Ҳаким, А. Мақоми шеър дар эҷодиёти устод Айнӣ / А. Ҳаким // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 12. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 52-74.

171. Ҳодизода, Р. Оид ба аҳамияти таърихии “Намунаи адабиёти очик” / Р. Ҳодизода // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 3. – Душанбе: Дониш, 1966. С. 16-21.
172. Ҳодизода, Р. Масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик дар “Намунаи адабиёти тоҷик” / Р. Ҳодизода. Аз Рӯдакӣ то имрӯз. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 131-138.
173. Ҳотамов, Н. С. Айнӣ ва револютсияи Бухоро / Н. Ҳотамов // Мактаби советӣ. – 1968. - № 9. – С. 20-24.
174. Ҳошим, Р. Пире, ки чавон шуд / Р. Ҳошим // Раҳбари дониш. – 1928. № 8-9. – С. 3-6.
175. Ҳошим, Р. Якумин қиссаи инқилобии тоҷик “Одина” / Р. Ҳошим // Раҳбари дониш. – 1928. – № 6(9). – С. 30-37.
176. Ҳошим, Р. Асарҳо ва фаъолияти педагогии Айнӣ / Р. Ҳошим. Солҳо дар саҳифаҳо. Мақолаҳо ва ёддоштҳо. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 14-48.
177. Ҳошим, Р. Савари илми забошиносии тоҷик / Р. Ҳошим. Солҳо дар саҳифаҳо. Мақолаҳо ва ёддоштҳо. – Душанбе: Адиб, 1988. С. 72-79.
178. Ҳошим, Р. Луғатдон ва луғатшинос / Р. Ҳошим. Сухан аз устодон ва дӯстон (Қайдҳо, ёддоштҳо ва портретҳои адабӣ). – Душанбе: Ирфон, 1971. – С. 65-74.
179. Ҳошим, Р. “Таърихи амирони манғитияи Бухоро” ва услуби ниғориши он / Р. Ҳошим. Солҳо дар саҳифаҳо. Мақолаҳо ва ёддоштҳо. – Душанбе: 1989. – С. 55-64.
180. Ҳошим, Р. Баъзе мулоҳизаҳои Айнӣ дар бораи шеърӯ шоирӣ / Р. Ҳошим // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 7. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 186-195.
181. Шарифов, Х. Диди ҳамосии миллӣ дар эҷоди бадеии Айнӣ ва дигарон / Х. Шарифов. Озурдагон ва умедворон (андешаҳо оид ба адабиёти гузашта ва муосир). – Душанбе: Сино, 2001. – С. 11-120.
182. Шарифов, Х. Сухан аз адабети миллӣ. Маҷмуаи мақолаҳо / Х. Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2009. – 476 с.

183. Шукуров, М. Ҳачв дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ / М. Шукуров // Чашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 2. – Душанбе: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1963. – С. 125-166.
184. Шукуров, М. Анъанаи ёддоштнависи класикӣ дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ / М. Шукуров. Анъана, халқият ва маҳорат. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1964. – С. 7-37.
185. Шукуров, М. Саҳифаҳои нафрат ва тамасхур / М. Шукуров. Анъана, халқият ва маҳорат. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1964. – С. 38-84.
186. Шукуров, М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 246 с.
187. Шукуров, М. Сарсухан / М. Шукуров // А. Сайфуллоев. Романи устод С. Айнӣ “Дохунда”. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 5-10.
188. Шукуров, М. Устод Айнӣ ва забони халқ / М. Шукуров. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 3-26.
189. Шукуров, М. Садриддин Айнӣ (ба ҳуруфи арабӣ) / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 305 с.
190. Шукуров, М. Фаъолияти илмӣ устод Айнӣ ва ҳудогоҳии миллии меҳнаткашонӣ очик / М. Шукуров. Пайванди замони ва халқҳо. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1982. – С. 3-10.
191. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 456 с.
192. Шукуров, М., Бақозода, Ҷ. Аввалин фикру муҳаббатҳои устод Айнӣ дар бораи Бедил / Чашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 151-158.
193. Шодиқулов, Ҳ. Хроникаи ҷаласаҳои айнӣшиносӣ / Ҳ. Шодиқулов // Чашнномаи Айнӣ. Ҷилди 9. – Душанбе: Дониш, 2002. – С. 222-244.